

117.1759

22

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. évfolyam

1980

1338

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. ÉVF. 1980/1. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatra szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1980.

XCVI. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN,
TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA

JUHÁSZ MÁRTA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bitskey István</i> : Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában	1
<i>Borsa Gedeon</i> : Az első, aranyfestékekkel készült nyomtatvány és annak magyar vonatkozásai	217
<i>Lengyel András</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország” kapcsolatához (1935–1936)	370
<i>Mészáros István</i> : Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei	350
<i>Sáráné Lukátsy Sarolta</i> : Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége	33
<i>Szentimrei Mihály</i> : Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban	15
<i>Szentmihályi János</i> : Egy könyvtárosi életpálya és tanulságai (Emlékezés Kózhalmi Bélára)	109
<i>Szlatky Mária</i> : Magyar nyelvű, kéziratos orvosló könyvek a 17. századból	131
<i>Turczel Lajos</i> : A csehszlovákiai magyar irodalom visszhangja a két világháború közti magyarországi szocialista sajtóban	149
<i>Varga Sándor</i> : Petrik Géza Magyarország bibliográfiája 1712–1860. című munkájának kiadástörténete	264
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. I. Náprági Demeter könyvtára	117
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. — II. Az „erdélyi” gyűjtemény. — III. Győri könyvtulajdonosok	230
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. IV. Egyéb, sem Erdélyhez, sem Gyórhöz nem kapcsolható hazai személyiségek könyvei	325

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda	377
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Ismeretlen korvina-ősnymtatvány Uppsalában	280
<i>Dán Róbert</i> : Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi	396
<i>Erdélyi Ilona, T.</i> : „Rablókiadás”, szerzői jog és könyvvárosi morál 1847-ben	288
<i>Fekete Csaba</i> : Mikor került a könyvtárba? A provenientia sajátosságai a Debreceni Református Kollégium régi állományának két kötetével kapcsolatban	52
<i>Fried István</i> : A magyarországi bolgár nyomtatványok	165
<i>Fukász György</i> : Könyvet gyűjtő munkásokról	175
<i>Gömöri, György</i> : Magyar szerzők művei a XVI. század végi Angliában	391
<i>Hegyi Ferenc</i> : Klohammer János 18–19. századi geometra-hidraulika könyvtára	60
<i>Indali György</i> : Jankovich Miklós előfizetési felhívása tervezett bibliográfiája tárgyában	163
<i>Jegorov, Jevgenyij</i> : Szabó Ervin dedikált művei egy moszkvai könyvtárban	294

<i>Kőhegyi Mihály</i> : A kecskeméti könyvtár és múzeum önállósulásának története egy Móra-level tükrében	69
<i>Lengyel András</i> : Adalék a hódmezővásárhelyi birtokos parasztság olvasási gyakorlatához (1914–1915)	72
<i>Madas Edit</i> : Egy 15. századi karthauzi kórus-lectionarium töredékei az Egyetemi Könyvtárban	156
<i>Madas Edit</i> : A kódex-lapok írástükrének geometriai arányai	385
<i>Miskolczy Ambrus</i> : A bécsi Állami Nyomda román könyvkiadási tervei az 1840-es években	56
<i>Soltész Zoltánné</i> : A 16. századi nyomdász-anonymitás okairól, újabban meghatározott Peypus-nyomtatványok alapján	42
<i>Szabó András</i> : Teleki Pál (1677–1731) emlékkönyve	282
<i>Szabó András</i> : Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez	394
<i>Szemző Piroska, D.</i> : Díszpolgárság egy album kiadásáért	168
<i>Szilágyi Ferenc</i> : A Magyar Athenas 1787-re tervezett bővített új kiadásáról	159

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Barcza József</i> : Melius utalásai egy elveszett könyvére (Várad, 1566.)	296
<i>Borsa Gedeon</i> : 1596. évi bártfai „Neue Zeitung” és más korabeli magyar vonatkozású tudósítások	76
<i>Borsa Gedeon</i> : A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből	178
<i>Szabó Géza—Szelestei N. László</i> : Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593.)	301
<i>Takács Béla</i> : Az ismeretlen 1699-es debreceni kalendárium	309

FIGYELŐ

<i>Ferenczi László</i> : 25 éves a Studies on Voltaire	93
<i>Haiman György</i> : Tipográfus találkozó Keszthelyen	90
<i>Kókay György</i> : A magyar sajtótörténet kettős jubileuma	186
[<i>Lengyel András</i>] <i>L. A.</i> : Bálint Sándor (1904–1980)	399
<i>Lengyel András</i> : Periszkóp 1925–1926.	403
<i>Sobolewska, Elżbieta</i> : A lengyel Széchényi Ferenc	401
<i>Staud Géza—Kilián István—Varga Imre</i> : A hazai iskoladramák feltárása	199
<i>Staud Géza</i> : Nemzeti Játékszíni Tudósítás	399
<i>Sziklay László—Fülöp Géza</i> : A magyar sajtó története I. 1705–1848.	187
<i>Tapolcainé Sáray Szabó Éva</i> : A tatabányai Szinnyei Kör	92

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1979-ben. Összeáll. <i>Heltai János</i>	405
--	-----

S Z E M L E

Van der Heide, A.: Hebrew Manuscripts of Leiden University Library. Leiden, 1977. (Scheiber Sándor)	212
Belifante, J. C. E.: Joods Historisch Museum — Jewish Historical Museum. Haarlem, 1978. (Scheiber Sándor)	317
Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Bp. 1978. (Hopp Lajos)	205
Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. Bp. 1979. (Kibán István)	99
Dán, R.: Accumulated Index of Jewish Bibliographical Periodicals. Bp. 1979. (Scheiber Sándor)	105
Ein kurzweilig lesen von Dil Ulenspiegel. Hasonmás kiad. Leipzig, 1979. (Soltész Zoltánné)	212
Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. (Hopp Lajos)	96
Haiman György: A Kner család és a magyar könyvművészet. Bp. 1979. (M. Varga Mária)	313
Kovács, Elisabeth: Ultramontanismus und Staatskirchentum im Theresianisch-josephinischen Staat. Wien, 1975. (Rosdy Pál)	210
Krúdy Gyula. Bibliográfia. 1892—1976. Összeáll. Gedényi Mihály. Bp. 1978. (Széles Klára)	208
Kun, Éva: Die Theaterarbeit von Sándor Hevesi. Ungarns Beitrag zur Reform des europäischen Theaters im 20. Jahrhundert. München, 1978. (Staud Géza) ...	209
Mały słownik pisarzy węgierskich. Warszawa, 1977. (Csapláros István)	318
Melius Péter: Herbarium. Bev., Szabó Attila. Bukarest, 1979. (Szlátky Mária) ...	316
Mercurius Veridicus 1705—1710. Bev. és jegyz. Benda Kálmán. Ford. Kenéz Győző. Bp. 1979. (Hopp Lajos)	310
A Mindenes Gyűjtemény repertórium 1789—1792. Összeáll. Tapolcainé Sárny Szabó Éva. Tatabánya, 1979. (Fülöp Géza)	206
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974/1975. Bp. 1978. (Tóth András) ...	97
Polányi Károly 1886—1964. Bibliográfia. Szerk. Bóna Márta. Bp. 1979. (L. A.) ...	103
Sammler, Fürst: Gelehrter Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579—1666. Braunschweig, 1979. (Vásárhelyi Judit)	103
Škafar, Ivan: Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana, 1978. (Fried István)	106
Takács Béla: A sárospataki nyomda története. Bp. 1978. (Heltai János)	101
Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. (Körmendy Kinga)	311

NÉVMUTATÓ

- Abafi-Aigner Lajos 265, 266, 278
 Ábel Jenő 158
 Abrahamides, Izák 130
 Ábrányi Emil 319
 Ábrányi M. István 285
 Achenwall, Gottfried 361
 Ács Gedeon 19
 Acsády Ignác 340
 Ádám Mihály 290
 Adelung, Johann Christoph 65, 67, 285
 Ady 72, 111, 152, 320
 Agens Nagy Sámuel 162
 Ágost, I. (választéfejedelem) 44
 Ágoston, Szent (Augustinus Aurelius) 127, 157, 158, 346
 Agricola 127, 246
 Aistleitner József 118, 246, 263
 Aiszkhülosz 94
 Alaghy György 394
 Alaghy János 394
 Alaghy Judit 394, 395
 Alaghy Menyhért 394, 395
 Alantsee, Lukás 43
 Alberti, Leon Battista 281
 Albertus Magnus 130, 132
 Albinus, Bernhardus 286
 Albó, József 299
 Albu, Corneliu 318
 Albu, N. 58
 Alszegehy Zsolt 199, 350
 Alszegehy Zsoltné 200, 203
 Alvarez, Emanuel 352, 355, 362, 363, 366
 Alvinci Péter 3—5, 7—9, 99
 Amade László 319
 Amann, Klaus 406
 Ambrosius 244
 Ambschell, Antonius 68
 Andersen (Hans) 38
 Andics Erzsébet 59
 András Edit 407
 Andrásfi Gyula 408
 Andreánszky István 149, 151
 Andreas Pannonius 158
 Andreas (praepositus Chasmensis) I. Csézi András
 Andrzejewski 320
 Angelio, Pietro 234
 Angyalfi András 24
 Anna (királynő, II. Ulászló felesége) 383
 Antal Lajos 406
 Anti János 28
 Antonius 127
 Ányos Pál 319
 Apáczai Csere János 4, 11, 131, 132, 146
 Apafi Mihály, II. 285, 287
 Apophthegmata 246
 Appianus 127
 Apponyi Antal György 403
 Apponyi Rudolf 98
 Apponyi Sándor 77, 79, 82—89, 98
 Áprily 320
 Aquinoi Szent Tamás 100, 127, 129
 Aragoniai János 159
 Arany János 74, 75, 173, 290, 320
 Arany László 173
 Arányi Erzsébet 144
 Aranyszájú Szent János I. Joannes Chrysostomus
 Arató Endre 192
 Aratus 280
 Archipenko 403
 Aristotelész 127, 129, 246, 325, 345, 349
 Arndt, Johann 105
 Arnold, Matthew 94
 Athanasius 127, 244
 August (herceg) 103—105
 Augustinus I. Ágoston
 Avicenna 146, 263
 Babóthy (Babodi) Balázs 377, 378, 381, 382
 Babóthy család 325
 Babudinus Pannonius, Blasius I. Babóthy Balázs
 Bacher Vilmos 106
 Bácsmegyei György 325
 Baditz Ottó 174
 Badirx 94
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 370—376
 Bajor Gizi 210
 Bajtay Antal 60
 Bajza József 25, 26, 191, 197, 321, 400, 408
 Bakács István 333
 Bakócz Tamás 381, 382, 406
 Bakos József 28
 Baktisi László 28
 Balásfi Tamás 9

- Balassa Brunó 350
 Balassa István 127, 345
 Balassi Bálint 2, 301, 304—308
 Balázs Béla 314
 Balázs István 24
 Bálint Sándor 399
 Balku Mihály 285, 287
 Balla Antal 65
 Ballagi Aladár 78, 79, 82, 85, 86
 Balogh Edgár 320
 Balogh Ferenc 55, 296
 Balogh Jolán 222
 Baloghy István 165
 Balsaráti Vitus János 133
 Balzac 93
 Bán Imre 4, 10, 13
 Bánáti Oszkár 153, 154
 Bandkie 401
 Bánffi Losonci Ferenc 392, 393
 Bánffy Miklós 210
 Banfi, Florio (= Holik Flóris) 377, 381, 382
 Bánki Gyula 410
 Bányai János 408
 Bányai Pál 153
 Barabás Gyula 151
 Barabás Miklós 175
 Barakonyi Borbély Márton 135
 Baranyai Julia 19
 Barcsay Abrahám 320, 322
 Barcza József 8, 9, 296—301, 406
 Barczafalvi Szabó Dávid 17
 Barit, G. 57, 58
 Barlay Ö. Szabolcs 410
 Baross Gábor 267
 Baróti Dezső 407
 Baróti Szabó Dávid 16, 206
 Barr 93
 Barta András 209
 Barta Lajos 153
 Bartalus István 170
 Bartha Lajos, ifj. 409
 Bartholomaeides, Joannes Ladislaus 242
 Bartoniek Emma 6
 Basire, Isaac 410
 Basta 87, 237
 Bata Imre 408
 Batári Gyula 408, 411
 Báthori András 118, 230, 231, 234
 Báthori Gábor 3, 4, 6, 119
 Báthori István, ecse di 342, 392, 394
 Báthori István (somlyói) 5, 6, 126, 234, 244
 Báthori Kristóf 234, 349
 Báthori Miklós 349
 Báthori Zsigmond 82, 84, 118, 230, 234, 393
 Bátorkeszi F. János 285
 Batsányi (János) 197, 207
 Batowski, Henryk 321
 Batta Pál 20
 Batthyány, Boldizsár 410
 Batthyány Ervin 110
 Batthyány Ferenc 130
 Batthyány József 211
 Baumann, Walter 43
 Bawmann, Georgium 85, 86
 Bayer József 199
 Beatrix (királyné, I. Mátyás felesége) 159, 220, 222, 223
 Beckmann, H. 286
 Beda 127, 158
 Bedy Vince 117, 247, 249, 250, 252, 254, 259, 260, 327
 Beimel József 289, 291
 Bekes Gáspár 342
 Bél Mátyás 188, 354, 358, 363, 367
 Béládi Miklós 408
 Belidor, B. J. 65, 67, 69
 Belifante, J. C. E. 317—318
 Belnay 205
 Benczur Béla 175
 Benczur Gyula 173, 174
 Benda Kálmán 1, 3, 44, 101, 186, 187, 205, 298, 300, 309, 310, 407
 Bendefy László 63
 Benedek Marcell 210
 Beniczkyné Bajza Lenke 73—75
 Benkő József 162
 Benkő Samu 159, 161
 Benzing, Josef 44, 47
 Beöthy Zsolt 170, 274, 319
 Bercsenyi (Miklós) 310
 Berczeli Károlyné 98, 200, 400
 Berczky László 110
 Beregszászi 127
 Beregszászy Nagy Pál 17
 Berg, Adam 82
 Berkeszi István 166
 Berkó Sándor 149, 153
 Berlász Jenő 97, 117, 410
 Bernát, Szent 55
 Bernáth (alispán) 16
 Bertramus, Antonius 393
 Berzeviczy Albert 174, 274
 Berzeviczy család 400
 Berzeviczy (Gergely) 205
 Berzeviczy Vince 399, 400
 Berzsényi Dániel 98
 Besler, G. 51
 Bessenyei (György) 16, 205, 320
 Besterman, Theodore 93—95
 Bethlen Gábor 1—14, 80, 81, 88, 89, 118, 180
 Bethlen István 11
 Bethlen Mihály 283—285
 Bethlen Miklós 283, 288, 319
 Beythe András 131, 135, 137, 138, 143
 Beythe István 345
 Bezdán Sándor 411
 Bezdechi, Ștafan 318
 Bèze, Theodore 127, 391
 Biasini Mariska 174
 Bibó István, id. 411
 Bienkowska, Danuta 318
 Bion, J. Th. 65
 Bion, Nic. 65, 67
 Birkás Endre 98
 Bíró György 53
 Bíró Margit 396

- Bíró Mihály 409
 Bíró Zoltán (álnév) l. Fábry Zoltán
 Bisztray Gyula 119
 Bitskey István 1—14, 99—101
 Bittó Titusz 62, 64
 Björkbom, Carl 396—398
 Blandrata György 299
 Blasius Gregius 236, 244
 Blau Lajos 106
 Bloch Mózes 106
 Blumgrund Naftáli 106
 Bobalius, Franciscus 326
 Bocatius János 4
 Bock, Hieronymus 133
 Bock, Michael 304, 307, 308
 Boeskaï István 1—4, 6, 14, 88, 118, 119, 180
 Bod Péter 159—163, 394
 Bóday Pál 34, 38, 71, 408
 Bodnár István 149
 Bodó János 67
 Boehmer 51
 Bohatta 158
 Boileau 94
 Bojti Veres Gáspár 4, 6
 Bondor József 92
 Bonfini 346
 Bongarsius 263
 Bónis György 381
 Bonneville 94
 Borbíró Virgil 329
 Boris, Bálent 406
 Bornemisza Boldizsár 230
 Bornemisza Péter 306—308
 Boros Dezső 173
 Borovszky Samu 54, 166, 381
 Bors Gedeon 76—89, 98, 113, 131, 178—
 185, 217—229, 277, 297, 301, 302, 305,
 377—384, 395, 406, 407, 410
 Borsody István 152
 Borsos Péter 244
 Borsos Sebestyén 236
 Bortnyik Sándor 403
 Borzsák István 16
 Bos, Lambertus 365
 Bote, Hermann 213
 Botero 263
 Botta István 317
 Bottaglia 94
 Boxbart, Johann 65
 Böcker, Johann Heinrich 287
 Böhl, Eduard 298
 Bölöni Farkas 30
 Bölöny József 411
 Börzsönyi Literatus Máté 333
 Brahm, Albert 68
 Bráncsai 403
 Braun (báró) 402
 Braun, T. E. D. 94
 Brecht 210
 Bredenburg, Johannes 286
 Brenz, Johannes 217
 Brewer 101
 Brodarius 318
 Brody Henrik 106
 Brook 210
 Brumfitt 93, 94
 Brun, Marcelin Aimé 217
 Brunfels, Otto 133
 Brutus János Mihály 244
 Bubnich Mátyás 263
 Budai Ézsaiás 16, 52
 Budai Parmenius István 391
 Buday György 315
 Buday Jenő 409
 Bullinger 298, 300, 301
 Bunyitay Vince 381
 Burchard de Volder 286
 Burgio, Antonio 383
 Burján Pál 24
 Burmann, Peter 286
 Busa Margit, V. 98, 200, 203
 Buxtorfius, Johannes Jacobus 287
 Buzinkay Géza 408
 Büchler Adolf 105, 106
 Büsch, Johann Georg 357
 Cabanes Bazil 326
 Calixt, Georg 105
 Callmer, Christian 281, 282
 Calvin, I. Kálvin
 Campegius Vitringa 284, 286, 287
 Canisius 99, 344
 Carpe Mihály 67
 Cartagena 262
 Čaplovič, Ján l. Csaplovics János
 Casoni, Guido 377
 Cecilia Renata (osztrák főhercegnő) 9
 Cellières, Laurent de 364
 Cendrars, Blaise 403
 Ceppan, Oskár 192
 Cézanne 149
 Chłędowski, Casimir von 378
 Chompré, Pierre 362, 363, 365
 Chrobák, Dobroslav 192
 Chrysostomus l. Joannes Chrysostomus
 Cicero 218
 Cicogna, Emmanuele Antonio 377, 382
 Clausberg 65
 Clemens (episcopus Severiensis) l. Gyulai
 Kelemen
 Clichtoveus 246
 Coccejus, H. 286
 Coccejus, Samuel 286
 Cocteau, Jean 403
 Coelius Gergely 263
 Collijn, Isak 280
 Colonia, Dominicus de 365, 366
 Comenius 12, 13, 101, 368
 Congden, Lee 103
 Copinger 225, 229
 Cordus, Valerius 134
 Cornea, P. 57, 58
 Corsini 65
 Coster, Charles de 213
 Craig 210
 Cresbia b. Izsák Ha-Nakdan 317

- Csáder László 153
 Csáki Miklós 382
 Csáktornyai János 301—308
 Csáky Tivadar 399, 400
 Csanádi János 392
 Csanda Sándor 405
 Csaplovics János 191
 Csapodi Csaba 219, 220, 222, 263, 305, 345
 Csapodiné Gárdonyi Klára 280—282
 Császár Elemér 199
 Cseh (Boehm) Márton 131
 Csengeri K. L. Péter de Várad 285
 Csengery Antal 319
 Csepcsányi János 345
 Cserei Mihály 284
 Cserépfalvy Imre 407
 Csétényi János 263, 345
 Csézi András 378, 381, 382
 Csik Mihály 411
 Csiky Gergely 171, 320
 Csinszka (Bonca Berta) 320
 Csohány 16
 Csók István 174, 175
 Csokonai Vitéz Mihály 16, 17, 26, 407
 Csoma Mihály 20, 28
 Csonka Csaba 408
 Csontos János 344
 Csulák Mihály 409
 Csüry István 407
 Culley, G. R. 94
 Curtius 5
 Cygielska-Guttman, Elżbieta 318
 Cyprián, Bazylík 319
 Cyprianus 127, 344
 Cyrillus 127
 Czakó Ambró 112
 Czakó Zsigmond 26
 Czellárné Csiba Judit 346, 406
 Czirbusz Géza 166
 Czögler Kálmán 36
 Czuczor Gergely 26, 319, 369
 Czwittinger 160, 163

 Dachs, Karl 218
 Dallos László 151
 Dan, O. M. 318
 Dán Róbert 101, 105, 106, 299, 396—398, 407, 410
 Danckelmann, Eberhard Christoph 284, 286
 Dániel Arnold 110
 Daniss Győző 408
 Darabos Ferenc 345
 Darabos Pál 411
 Darjes 65
 Darkó (István) 152
 Darmay Viktor 319
 Darmstadt, József van 318
 Darvas József 150, 151, 155
 Datschitz, Georg Jacob von 86
 Daubmann, Hans 44
 Dávid Ferenc 298—300, 123
 Dávid Károly 171
 Debreceni Szappanos János 3
 Debreczeni István 285
 Decsi Czimor János, Baranyai (Joannes Deczius) 392, 393
 Dedec (Dedek) Crescens Lajos 159
 Dee, John 410
 Delagardie, Magnus Gabriel 281
 Delisle, Léopold 109
 Demkó Kálmán 134
 Denis, Michael 109
 Derecskei János 244, 246
 Dersffy István 133
 Dersffy Orsolya 395
 Dersffy Potentia 133
 Dersi Tamás 187, 194
 Déry Tibor 403
 Déryné 400
 Désfalvi Simon Mihály 285
 Desseffy Aurél 197
 De Tournadre 37
 Dévai Csáki Miklós 285
 Dezsényi Béla 186, 187, 194, 195
 Diadochus, Proclus 280
 Diderot 210
 Diehl, Robert 224
 Dienes László 109—112
 Dienes Sámuel 360
 Dilbaum, Samuel 78
 Dimién Pál 285
 Dimitrescu, D. 398
 Diodoros Siculus 127
 Diószegi G. Mihály 285
 Diószegi P. Sámuel 285
 Dioszkorides (Dioscurides, Pedanius) 132, 133, 156
 Dlohulczky János 62, 63
 Dobrossy István 408
 Dobrowsky Ágost 274, 275, 278
 Doby Ferenc 170
 Domanovszky Sándor 16
 Dózsa 382, 383
 Döbrentei Gábor 26, 197
 Dömötör Tekla 199, 203
 Dörnyei Sándor 113
 Drábik Miklós 13
 Drachen, Johan 51
 Draconites, Johann 43, 46
 Draskovich Ádám 345, 346
 Draskovich Mátyás 260, 263
 Drauth, Simon 285
 Dresser, Mattheus 395
 Dokoupil, Vladislav 228
 Duchon Menyhárt 101
 Duczynska Ilona 103
 Dugonics András 60
 Dumas (père) 72
 Duse 210
 Dusich Mátyás 263
 Dümmerth Dezső 188, 200
 Dürer, Albrecht 81, 87

 Ebeczky Imre 345
 Ebeczky Sámuel 310
 Ebert, Friedrich Adolf 109, 164

- Ebert, Johann Jakob 356
 Eckhardt Sándor 2, 10, 246, 304, 307, 308, 342, 395
 Eckstein Fridrik 192
 Ecsedy Judit, V. 98, 102
 Égető Péter 73—75
 Eggenberger József 24
 Ehinger, Elias 218
 Eisler Mátyás 106
 Elek László 407
 Eleonóra (királyné, I. Ferenc francia király felesége) 46, 51
 Éles Csabáné 411
 Ellend József 19
 Ember Pál 394
 Emericus, Franciscus 156
 Emich Gusztáv 166, 288, 289, 291—294
 Entz Géza 163
 Enyedi István 283, 285
 Enyedi Sándor 400, 408
 Eötvös József 72—75, 167
 Eötvös Loránd 274
 Erasmus 122
 Erdélyi Balázs 410
 Erdélyi Ilona, T. 187—190, 195, 197, 294
 Erdélyi János (1814—1868) 17, 21, 24, 102, 195, 197, 289, 291, 293, 294, 320
 Erdélyi János (1913—) 90
 Erdélyi Pál 410
 Erdődy József 402, 403
 Erkel Ferenc 175
 Ernest István 151
 Erzsébet (királyné, Albert király felesége) 181
 Estei Hippolit 280
 Esterházy Antal 310
 Esztegár László 410
 Eszterházi Dániel 345
 Eszterházy Ferenc 69
 Eszterházy Miklós 395
 Ettinger Alajos 60
 Eulenspiegel, Till 212—214
 Eyczyng, Erasmus 260
- Fabó András 333, 339, 341, 395
 Fabri, Joannes 345
 Fábry Zoltán 149, 150, 153, 403
 Falcutius, Nicolaus 156
 Fallenbüchl Zoltán 61, 62, 64, 97
 Faludi Ferenc 406
 Farkas András 406, 409
 Fauntenus 234
 Fáy András 26, 321
 Fazakas József 308
 Fazekasné Sin Gyöngyi 410
 Feger, Theobald 219—223, 229
 Fegyverneki Izsák 391, 392
 Fehér Ferenc 154
 Féja Géza 370
 Fejér György 197, 408
 Fekete Csaba 52—56
 Felbinger, Ignaz 359
 Félegyházi Tamás 345
- Felvinczi György 131, 142
 Fényes Elek 292
 Fényes Samu 103
 Fenyő István 187, 188, 190, 195, 197, 198, 408
 Fenyvessiné Góhér Anna 69
 Ferdinánd, I. (magyar király és német—római császár) 178, 364, 368, 394
 Ferdinánd, II. (magyar király és német—római császár) 126
 Ferenc, I. (francia király) 46
 Ferenc, I. (magyar király) 191
 Ferenc, II. (német—római császár) 368
 Ferenc József 172
 Ferenczffy János 263
 Ferenczi Géza 113
 Ferenczi László 93—95
 Ferenczi Zoltán 109, 273
 Ferenczy Béni 403
 Ferenczy István 18
 Ferenczy József (1799—1873) 18
 Ferenczy József (1855—1928) 186, 187, 194
 Fernel, Jean François 132
 Feszti Árpád 74, 174
 Fetherstone, Christopher 392
 Fialowski Lajos 316, 317
 Field, Richard 391
 Filep Ottó 280
 Filon 74
 Fináczy Ernő 199, 350, 358
 Finkey Ferenc 18
 Firmicius, Julius 280
 Fischhof Ágota 36
 Fitos Vilmos 411
 Fitz József 43, 109, 113, 219, 220, 222, 276
 Flammarion 73, 74
 Flaubert 95
 Fodor Adrienne 158
 Fodor Péter 411
 Fogel József 222
 Fontius, Bartholomaeus 281
 Forbáth Imre 149, 152
 Forgách Ferenc 130
 Forgách Imre 345
 Forgách Mihály 392
 Forster Gyula 266
 Földes Jolán 319
 Földi János 319
 Fraknói Vilmos 158
 Franciscus Niger, Pescennius 280
 Francken, Johann 82
 Franckenberg (bíboros) 211, 212
 Frank Adám, ifj. 285
 Frank Tibor 98
 Franke Pál 265, 275
 Frankenburg Adolf 197
 Frankovith Gergely 131, 132
 Freüdhoffer József 63
 Fried István 98, 168, 407
 Friedrich Vilmos 270
 Frigyes, III. (német—római császár) 181
 Frigyes, III. (porosz király) 284
 Frisnyák Sándor 409

- Fritjofsson, Ebbe 280
 Fuchs, Leonhard 132, 133
 Fuerst család 178
 Fuggerek 76
 Fuhrmann Andor 168
 Fukász György 175—177
 Fulea, M. 57—59
 Futala Tibor 410
 Fülel Tamás 344
 Fülöp Géza 96—97, 193—199, 206, 208, 411
 Füves Ödön 406

 Gaál Gábor 409
 Gábor Sándorné 408
 Gáborjáni Kövér Tóbiás 262, 349
 Gábrriel József 166
 Galambos Ferenc 410
 Gale, Roger 286
 Galenus 146, 317
 Galliani, R. 94
 Gams, Pius Bonifácus 126, 247, 332, 336, 337, 339, 340, 342, 343
 Gárdonyi Albert 271
 Gárdonyi Géza 72, 74, 75
 Gatterer, Johann Christoph 361
 Gedényi Mihály 208, 209
 Geldner, Ferdinand 220, 225—227
 Gelei Katona István 4, 11, 12
 Gellért, Szent (püspök) 377, 381—383
 Gellius 127, 246
 Genebrandus, Gilbertus 299
 Geréb Zsófia 409
 Gereblyés László 149, 150, 155
 Géresi Kálmán 52, 54, 55
 Gergely, Szent (pápa) 157, 158
 Gergely Pál 287, 405, 408
 Gergely Sándor 150, 155
 Gerhardt, Klaus W. 217, 229
 Gesner, Konrad 42
 Gessner 359
 Ghibu, O. 58
 Gilissen, Léon 385, 386, 388—390
 Gnirrep, W. K. 396
 Goethe 26, 315
 Golb, N. 318
 Goldziher Ignác 106, 274, 286
 Goll, Ivan 403
 Gombáné Lábos Olga 6
 Gombócz Endre 137, 317
 Gombocz Zoltán 274
 Gosztonyi János 244
 Gotkiewicz, Marian 321
 Gottzmeister, Johannes 285
 Göcsei Imre 350
 Göllner, Karl 78, 79, 80, 82—86
 Gömbös Gyula 373, 374, 376
 Gömöri, György 381—393, 410
 Göring 373
 Götze, Alfred 42
 Grabowski, Ambroży 401
 Gradnay Thomas de Jazka 345
 Graeve, Johann Georg 286

 Grainville-Berker 210
 Granzfried Salamon 106
 Gratianus 127
 Gravesande 65
 Greguss Ágost 171, 319
 Grigely József 366, 367
 Grimm Gusztáv 275
 Gró Lajos 153
 Gronovius, Jacobus 286
 Grosman (könyvkereskedő) 24
 Grünberg, Karl 294, 295
 Grünhut Lázár 106
 Grüninger, Johann 213
 Grynaeus, Johann Jacob 391, 396
 Gucher Ottó 34
 Guldenmund, Hans 44
 Gulyás József 17
 Gulyás Pál 109, 112, 115, 163, 344, 345
 Gustavus Selenus (álnév) I. August
 Gutenberg 76, 117, 221, 229
 Gutgesell, David 77, 78
 Gyongyos, Paulus 212
 Gyöngyösi Árva Pál 285, 286
 Gyöngyösi István 161
 Gyöngyösi János 329
 György, III. (angol király) 219
 György József 20
 Gyóry (Dezső) 152
 Gyulafi Lestár 244, 262
 Gyulai Kelemen (püspök) 378—383
 Gyulai Pál (P. Julianus) 230, 235, 244, 246, 349
 Gyulai Pál (1825—1909) 320

 Haan Lajos 191
 Haebler, Konrad 217, 224—226
 Hagmasius, Joannes I. Hagymási János
 Hagymási János 378, 381, 382
 Hagymási Miklós, beregszói 381
 Haiman György 90, 102, 313—316, 397, 407, 409
 Hain 225, 228, 229
 Hajdú Géza 72, 74
 Hajdúné Malán Magda 113
 Hajnal István 311
 Hajnóczy (József) 205
 Halász Gábor 411
 Hallgató István 27, 28
 Hammer, Joseph von 79
 Hankiss Elemér 400
 Haner 160
 Hannulik János Krizosztom 367
 Háportoni Forró Pál 4, 5
 Haraszthy Gyula 409—411
 Hárs József 407
 Harsányi András 342
 Harsányi István 162
 Hauptmann, Gerhart 213
 Havasi Zoltán 405
 Havenreuter, Johannes Ludovicus 393
 Händl, Georgium 86
 Hebenstreit Nándor I. Heltai Nándor
 Heckenast Gusztáv 24, 292

- Hédervári család 250, 262
 Hédervári István 263
 Hegedüs Candid Lajos 265, 266
 Hegyi Ferenc 65
 Heinrich Gusztáv 274
 Heitz, Paul 227, 228
 Hellinga, Lotte 218
 Helmecei István 285
 Heltai Gáspár 123, 184, 300, 306
 Heltai János 103, 405—411
 Heltai Nándor 69, 71
 Henisch, Georg 218
 Henrik, IV. (francia király) 87, 244
 Hensel, Christine 214
 Henszlmann család 193
 Herberstein, Zygmunt 402
 Herczeg Ferenc 72, 152
 Herepei János 4, 53, 283, 285
 Hergot, Hans 44
 Hermann Egyed 8
 Hess András 43
 Hethesi Pethe Márton 344
 Heucher, Johannes Heinrich 286
 Heussler, Leonhard 77, 83
 Hevesy Iván 315
 Hevesi Sándor 209, 210
 Hieber, Georg 79, 83, 84
 Hieronymus 127, 244, 344
 Hildebrand 223
 Hiller István 410
 Hitler 371, 373, 376
 Hock de Brackenau 156
 Hodinka László 411
 Hoffhalter, Rafael 297, 300, 301
 Hoffmann, Johann Jakob 287
 Hohenegger 164
 Holban, Maria 318
 Holl Béla 103, 200, 202, 383, 406, 407
 Holle, Philippus Josephus 356
 Homeros 127, 246
 Homonnai Bálint 3
 Homonnai Drugeth Bálint 345
 Hontheim (püspök) 211
 Hopp Lajos 96, 97, 200, 205, 310
 Horányi Elek 60, 61, 64, 68, 160, 162, 163, 401, 402, 411
 Horatius 100
 Hortulányi András 168
 Horváth Ferenc 406
 Horváth Ignác 410
 Horváth János (1732—1799) 358, 359
 Horváth János (1878—1961) 218, 319, 391
 Horváth Jenő, Rónai 81
 Horváth Mihály 368
 Horváth Viktor 98
 Hozyus S. 262
 Höltzel, Hieronymus 43, 44
 Hölvényi György 200
 Hubay Ilona 78, 79, 82, 84—86, 88, 89, 219, 222, 226, 228, 229
 Hubay Jenő 175
 Huber Lipót 106
 Huber, Wolfgang 43
- Hunfalvy János 173, 174
 Hunnius 127
 Hunyadi János 5
 Hunyadi Márton 285
 Husz János 392
 Hübener (Hübner), Greger 84, 87
- Iacobi, Iohan Othmar 88
 Ibrahim (bég) 77
 Ila Bálint 326, 341
 Ila Bálint 118
 Ila Mihály 371
 Illés Endre 152, 153
 Illésházy István 127, 129
 Illésy János 260, 369, 394
 Ilyés Gyula 153, 213, 403
 Ilóczy Máttyás 345
 Ilosvai Selymes Péter 319
 Imre J. 23
 Incze Gábor 8
 Indali György 163—165
 Institoris-Mossoczy Mihály 160, 161
 Ipolyi Arnold 381
 Irenaeus 344
 Irinyi József 101
 Irinyi Károly 298, 300
 Isaac, Frank 42
 Isaac, Heinrich 98
 Istvánffy Miklós 263
 Istvánovics Márton 396, 397
 Iszlai Zoltán 163
 Ivánczy János 260, 263
 Iványi Béla 130, 394
 Izabella (királyné, Szapolyai János felesége) 234, 394
- Jablonowska, Teresa 401
 Jablonski, Daniel 284
 Jacobus (frater) 244
 Jakó Zsigmond 12, 102, 130, 234, 246, 263, 300, 301, 396, 398
 Jakubiuk, Jezy 318
 Jamblichus 331
 Janczak, J. 321
 Janics Iván 381
 Jánki Péter 53
 Jankovich Miklós 163—165, 223
 János Zsigmond (magyar király és erdélyi fejedelem) 234, 244, 296—298, 301, 349
 Janus Pannonius 392
 Jarnó József 150
 Jászi Oszkár 110, 111
 Jedlicska Pál 78
 Jegorov, Jevgenyij 294—295
 Jelenits István 200, 203
 Jenei Ferenc 117, 118, 122, 123, 125, 127, 136, 242, 246, 262, 263, 333, 344
 Jeremiás (proféta) 157
 Jeszenszky Géza 98, 408
 Joannes Chrysostomus 100, 127, 246, 344
 Joannes Jemicius (álnév) I. Pázmány Péter
 Jobus Ludolfus 287
 Jócsik Lajos 149

- Jókai Mór 72—75, 167—175, 320
 Jókai Róza 174
 Jónás Károly 410
 Joós Ferenc 69
 Jordán Sándor 106
 Jósika Miklós 26, 30, 73—75
 Jósika Samu 59
 József (nádor) 16, 223
 József, II. 60, 62, 161, 163, 192, 207, 211,
 212, 359, 401
 József Attila 320
 József Farkas 408
 Jöcher, Christian Gottlieb 285
 Juhász Erzsébet, B. 199
 Juhász István 9, 12
 Juhász Kálmán 380, 382
 Justi, Johann Heinrich von 65, 361
 Justinianus 127
 Justinus 345
 Juvenecus, Josephus (Joseph de Jouveney)
 365, 366

 Kabán Annamária 316
 Kabdebó Lóránt 370
 Kaczér Illés 151
 Kada Elek 69
 Kádár Béla 403
 Kajtár Mária 408
 Káldi György 8
 Kalmár György 153, 154
 Kálvin 4, 8, 127
 Kanóc András (álnév) I. Fehér Ferenc
 Kanócz András 28
 Kanyaró Ferenc 296
 Kaposi Dániel 285
 Karácsonyi János 331, 336, 382, 383
 Kardos László 151, 370
 Kardos Tibor 45, 199, 203
 Kárfy Titus 266, 271
 Karlstadt, Andreas 44
 Kármán József 197, 400
 Károly (főherceg) 181
 Károly (hessen-kasseli őrgróf) 284
 Károly, V. (német—római császár) 46
 Károlyi Árpád 127
 Károlyi Gáspár 127, 395
 Károlyi Zsuzsanna 5
 Karpan, Casparus 146
 Karsch Károly 291
 Kassák Lajos 149, 152, 153, 320
 Kátai Mihály 2, 3
 Kathona, Stephanus 119
 Katona Béla 209
 Katona Imre 399
 Kauffmann, Paul 87
 Kaufmann Dávid 106
 Kaunitz (kancellár) 211
 Kayserling Mayer 106
 Kazinczy Ferenc 15—17, 26, 98, 191, 197,
 205, 207, 320
 Kazinczy Gábor 24, 191, 195, 284, 319
 Kazinczy János 410
 Käfer István 102, 103

 Keckerman 53
 Kecskeméti Alexis János 4, 6, 7, 99
 Kecskeméti Dániel 54
 Kecskeméti István 285
 Kecskeméti Máté 52—55
 Keckés Anna 406
 Kelecsényi Ákos 163, 296, 297
 Kelemen (László) 400
 Kelemen-Perkátai László 209
 K(ellner) B(ernát) 410
 Kéméndy Jenő 174
 Kemény József 162
 Kendi Ferenc 235, 244
 Kenéz Győző 310, 407
 Kereszturi Diószegi Borbély Istók 145
 Kereszty István 186
 Kermann Dániel 345
 Kertbeny Károly 78, 79, 82, 86, 87, 265,
 267—272
 Kéry István 262, 263, 349
 Keserű Bálint 4, 283, 287, 405
 Keserői Dajka János 4—7
 Keszei János 285
 Kézdivásárhelyi Matkó István 101
 Kézy Mózes 17, 102
 Kilián Frigyes 269, 270
 Kilián István 99—101, 200—203
 Király Ilona 335
 Király (György) 315
 Király László 206
 Királyföldi Erika 408
 Kis János 106, 319
 Kisbán Emil 383
 Kisfaludy A. Béla 125, 230
 Kisfaludy Károly 26, 320
 Kisfaludy Sándor 26, 321, 322
 Kiss Adorján 61
 Kiss Áron 161
 Kiss János 26
 Kiss József (1748—1813) 63
 Kiss József 290, 407
 Kiss László 410
 Kiszlingstein Sándor 264
 Kitzinger, J. 209
 Klaniczay Tibor 44, 119, 318, 343
 Klapp 93
 Kleist 359
 Kljatschko, Sámuel 295
 Klobucharich Franc 63
 Klohammer, Franciscus 61, 64
 Klohamer (Klohammar, Klohommer) Já-
 nos 60—69
 Klohomer, Mathias Franciscus 61
 Klopstock 359
 Klyna, Walentyna 304
 Kmetty János 403
 Knauz 409
 Kner Albert 315
 Kner család 313—316, 409
 Kner Erzsébet 315
 Kner Imre 90, 313, 315, 407
 Kner Izidor 313, 314
 Koberger, Anton 43, 409

- Koch, Herbert 44
 Kodolányi János 370
 Koger Tamás 92
 Kohn Sámuel 106
 Kókay György 76, 186—188, 190—193,
 195, 197, 407, 411
 Kolb, Franz 77, 82—84
 Kollányi Ferenc 237, 240, 325, 327, 333,
 341, 380, 381
 Kollár Adám 188, 211
 Kollár, Ján 192
 Kollin Ferenc 411
 Kolozsvári István 283
 Komjáthy Miklós 113
 Komjáthy Miklósné 277
 Komjáti Benedek 164, 318
 Komlós Aladár 173
 Koppány Tibor 136
 Koppi 205
 Kornis Gyula 350
 Koroknay Éva, Sz. 159, 231, 238, 263, 281,
 331, 339, 346
 Korol, Aleksander 318
 Kós Károly 320
 Kosáry Domokos 187, 188, 190—192, 195,
 197, 198, 350
 Kossilkov, Leopold 166, 167
 Kossuth Lajos 16, 18, 19, 187, 188, 190, 191,
 197, 319
 Kossuth Lászlóné 18
 Kosztolányi 320
 Kotormány János 40, 41
 Kotvan, Imrich 225
 Kotzebue 26
 Kovách Zoltán 384
 Kovács, Elisabeth 210—212
 Kovács Endre 13
 Kovács Gyula, E. 171
 Kovács János 403, 404
 Kovács Sándor Iván 6
 Kovacsics György 401, 402
 Kovacsóczy Farkas 392, 393
 Kováts János 20, 27, 28
 Kozma (Kozmata) Ferenc 170, 171
 Kozma Lajos 314, 315
 Kozocsa Sándor 209, 409
 Kóhalmi Béla 98, 109—116, 163
 Kőhegyi Mihály 69—72
 Kőlcsey 197, 315, 321, 400
 König, Samuel 287
 Königsacker József 60
 Köntös János 260, 263
 Köpeczi Béla 98, 407
 Körmendi Kálmán 260
 Körmendy Kinga 281, 311—313, 409
 Körösi Albin 60
 Körösi János 27
 Kőváry László 58
 Kövy Sándor 17
 Krámer Adolf 277
 Krammer Jenő 152
 Kraus, Karl 408
 Krauss Sámuel 106
 Krejcsi Rezső 294
 Kress, Georg 78, 87
 Krisztina (királynő) 281
 Krizbai Tamás 285
 Krompecher Bertalan 163, 165
 Krúdy Gyula 208, 209
 Krzyżanowski, Julian 319
 Kumorovitz L. Bernát 281
 Kun Éva 209, 210
 Kuntár Lajos 406
 Kunze, Horst 224
 Kurcz Ágnes 98
 Kutassy János 125, 344
 Kuthy Lajos 30, 322
 Kübeck 56, 57
 Kürti István 345
 Kyss Géza 168
 Lackner Kristóf 119
 Laczkó Miklós 370, 408
 Lácza Szabó József 17, 27
 Ladányi Sándor 285
 La Fontaine 26
 Lajos, (I.) Nagy (magyar király) 164
 Lajos, II. (magyar király) 368, 378
 Lajos, XIV. (francia király) 287
 Lakatos Éva 406, 408
 Lakatos János 63
 Lakits György 358
 Lamberg, Abraham 86
 Lambrecht Kálmán 112
 Lampe, F. A. 394
 Lang, Helmut 77, 178
 Láng József 407
 Láng Tiborné 112
 Langlois, Charles-Victor 113
 Láni, Eliaš 130
 Lantos Adolf 275
 Lányi Jenő 175
 Lányi Mária 411
 La Porte 65
 Laskai János 11
 Lassú István 191
 László, (I.) Szent 220, 221
 Laube 400
 Lázár deák 67
 Lazarowicz, Klaus 209
 Lazius, W. 67
 Le Clerc, S. 65, 67, 69
 Léda (Diósyné Brüll Adél) 320
 Le Franc Pompignan 94
 Leger, Anton 287
 Le Goff 311
 Lékán Ágoston 402
 Lengyel András 72—75, 103, 370—376,
 399, 403—404, 406, 411
 Lenhossék Mihály 274
 Lenkei István 408
 Leó, X. (pápa) 44, 378
 Lépes Bálint 246, 260, 349
 Leška, Štefan 191
 Lessing, Gotthold Ephraim 104, 105, 359
 Lesznai Anna 150

- Leusden, Johannes 286, 318
 Lévay József 319
 Levy 94
 Liesganig, Josephus S. J. 68, 69
 Liezenmayer Sándor 174
 Ligeti (Antal) 174
 Linde, M. S. B. 321, 401
 Lippai Péter 240
 Lippay János 131
 Lipsius, Justus 11
 Liszt Nándor 147
 Literati Nemes Sámuel 163
 Litván György 110
 Livius 127, 262, 263
 Lochner, Christoff 88
 Löchner, Ioachim 86
 Loesche, (Georg) György 298
 Lonicerus (Adam Lonicer) 132, 133, 316, 317
 Lorántffy Zsuzsanna 12, 101
 Lőrincz Gyula 153
 Löw Immanuel 106
 Löw Lipót 106
 Lucretius 100
 Lukács (Szent) 169
 Lukács György 210, 320, 408
 Lukács László 291–293
 Lukaris, Cyrill (pátriárka) 9
 Lupaş, Ioan 318
 Luther 43, 44, 51
 Lüfling, Hans 44, 225, 226
 Lyka Károly 314

 Madarász György 11
 Madas Edit 156–159, 385–390
 Mader Béla 408
 Madzar József 110
 Magnuszewski, J. 321
 Mágocsy András 394, 395
 Mágocsy család 394
 Mágocsy Ferenc 394, 395
 Mágocsy Gáspár 394
 Magyar András 411
 Magyar Mihály 394
 Magyar K. Péter 285
 Magyar Lajos 166
 Magyary-Kossa Gyula 133, 135, 137, 139, 144, 145
 Maillard, M. de 68
 Maimonides 212
 Majoros András 21
 Makai István 345
 Makkai László 6, 13
 Makó Pál 358, 359, 362–365
 Mályusz Elemér 130, 219, 222, 311, 313
 Manoskovit Bálint 306, 307, 394, 395
 Mangold Sándor 166
 Manilius, Marcus 280
 Manlius, Joannes 77, 184, 306, 406
 Mannheimer Gusztáv 175
 Mansi 262
 Manutius, Aldus 280
 Margitai Péter 4
 Margitay Tivadar 175
 Mária Terézia 63, 69, 210–212, 359
 Marik Dénes 408
 Markos Béla 277
 Markovits Györgyi 98, 407, 408
 Márkus László 408
 Marmorstein Artur 106
 Maróthi György 53
 Martène, Edmund 157
 Martialis 393
 Martini, Karl Anton 360
 Martinovics 205
 Marton Miklós 260
 Mártonvölgyi László 151
 Mason, H. 93
 Mautner József 407
 Mátéssy István 260
 Mátrai-Rothkrepf Gábor 190, 197
 Matthiolus, P. A. 133, 135, 137
 Mattkovich Mihály 263
 Mátyás (I.) 5, 82, 158, 159, 164, 181, 219, 220, 222, 223, 225, 229, 234, 280–282, 312
 Mécs László 152
 Mecsei Mihály 28
 Medgyesi Pál 11, 12
 Mednyánszky László 175
 Mélécsai (álnév) I. Krúdy Gyula
 Melanchton, Philip 42, 287
 Melich János 106, 107
 Melik, Samuel 130
 Melius Juhász Péter 122, 131, 132, 135, 137, 138, 234, 296–301, 316, 317, 345
 Merényi Katalin 410
 Merian, Mattheus 104
 Mészáros István 350–369
 Mészáros József 29
 Mészárosné Varga Mária 313–316
 Metternich 17, 57, 59
 Meusel, J. G. 68
 Mezey László 311, 384
 Migazzi Kristóf Antal (bíboros) 60, 211, 212
 Mihalik József 145
 Mihály (vajda) 87, 118, 230, 349
 Mihályi Ödön 152, 154
 Miklóssy János 98, 408
 Mikó Ferenc 4
 Mikszáth 72
 Milotai Nyilas István 4, 6, 7, 10
 Milotay József 18
 Mindszenti András 244, 246
 Mirska-Lasota, Halina 318
 Miskolczi Ambrus 56–60
 Miskolczi Csulyak István 294, 295
 Miskolczi György 28
 Mitis, O. Fr. von 172
 Mitterpacher Lajos 365–367
 Mizald, Antoine 139
 Mocenico, Giovanni 218
 Mohl, Adolf 178, 179, 181
 Moholy-Nagy László 403
 Molière 26

- Molnár Béla 146
 Molnár Ferenc 72
 Molnár György 400
 Molnár János 358, 362
 Monoszlói András 343, 344, 346, 349
 Monoszlói Gábor 343
 Montefeltre, Guidobaldo 280
 Móra Ferenc 33–41, 69–72, 109, 406
 Móra Panka 34
 Morelli Gusztáv 171
 Móricz Zsigmond 320, 408, 411
 Morvay Gyula 149
 Mosher, Frederic J. 42
 Moskon Józsefné 336
 Mossóczi Zakariás 344, 345
 Moxon, Joseph 217
 Mózes 3
 Munkácsi Mihály 174
 Murányi-Kovács Endre 151–153
 Murányi Róbert Árpád 98
 Mure, Conradus de 385
 Murray 94
 Mušicki Lukijan 191
 Mühlhausen, Jomtov Lipmann 212
 Müller, Ignaz (prépost) 211
- Nadányi János 131, 139
 Nádasdy család 133
 Nádasdy Ferenc 183, 403
 Nádasdy Tamás 133, 403
 Nádaskay András 102
 Nádaskay Lajos 190
 Nádass József 153, 154
 Nádudvari Péter 285, 287
 Nádudvari Sámuel 285
 Nagy Barna 296–298, 300
 Nagy Géza, id. 282–285
 Nagy Géza, ifj. 282–285, 287
 Nagy Ignác 26
 Nagy Iván 236, 238, 244, 283, 285, 325, 327–329, 331, 340, 394, 395
 Nagy Katalin, V. 409
 Nagy Károly 311
 Nagy Lajos 119
 Nagy László 1
 Nagy Miklós 168–170, 173
 Nagy Sándor 199, 202
 Nagy Sz. Péter 409
 Nagy Zoltán 406
 Nagyajtai Kovács István 410
 Nallow, R. A. 94
 Naményi Lajos 301
 Náprági Demeter 117–130, 230, 235, 244, 246, 262, 263, 343, 344, 349
 Natalis, H. 124
 Nemes György 187, 194
 Nemes Klára 67
 Nemes Nagy Ágnes 321
 Nemeskéri Erika 409
 Németh Imre 375
 Németh László 371, 372, 374, 376
 Németh Mária 97
 Némethy, Ludovicus 240, 326, 340, 342
- Neográdi Antal 174
 Neubauer Pál 151, 152
 Newton 286
 Nieupoort, Willem Hendrik 356, 359, 365
 Nizolius 263
 Novak, Vilko 106, 107
 Nozitius János 326
 Nyáry familia 4
 Nyéki Vörös Mátyás 246, 260, 262, 344, 349
 Nyigri Imre 150, 151
 Nyiry István 24
 Nyitrai József 410
- Obernyik Károly 26
 Ódry Árpád 210
 Oláh Miklós 318, 319, 343, 344, 349, 381
 Oláhné Erdélyi Mária 350
 Orbán István 20
 Orbán József 19, 28
 Orczy József 15
 Orczy (Lőrinc) 322
 Orgelbrandt, S. 321
 Ország László 396–398
 Ortutay Gyula 315, 407
 Ortvay Tivadar 52
 Osborne, Ch. B. 93
 Ossoliński, Józef Maksymilian 401, 402
 Osterlamm Károly 264
 Osváth Ernő 409
 Otho, Georg 287
- Paál Ferenc 150
 Pagano, Matteo 406
 Paksi István 20
 Pál, Szent 157, 158
 Pál, Remete Szent 383
 Palásthy, Jozef 168
 Pálffy Lajosné 410
 Pálffy Miklós 78
 Palkovič, Juraj (Jiri) 192
 Palkovich György 260
 Palma, Franciscus Carolus 68
 Pálmai Magda 149
 Palotai Boris 149, 151
 Pamlényi Ervin 405
 Pándi (Pál) 198
 Panizzi 109
 Pap György 20
 Pap Zsigmond 162
 Pápai Páriz Ferenc 131, 132, 135, 143, 282–285, 287
 Papp János 407
 Papp Miklós, K. 145
 Papp Zoltán 408
 Paracelsus 132, 142, 143
 Pareus, David 5, 7, 8
 Párkányi Dezső 144
 Páskándi Géza 319
 Pasteiner Iván 411
 Patachich Ádám 211
 Pataki Ferenc 410
 Pataki Füstös János 4, 6
 Pataki R. János 285

- Pataki Sándor 409
 Pataky László 175
 Pathai István 406
 Paulus Diaconus 158
 Payr Sándor 250, 326, 332
 Pázmány Péter 8, 9, 99, 130, 250, 345, 346
 Péchi Simon 3, 4
 Pécsi Anna 240
 Pécsi Lukács 131
 Pécsváradi Péter 9
 Péczeli József 206, 207
 Peisch Alajos 335
 Peltanus 344
 Penther, Joh. Friedr. 65
 Perényi Ferenc 244
 Perényi Gábor 394
 Perger 23
 Perkins, M. L. 94
 Perles József 106
 Perlott-Csaba Vilmos 403
 Perls Ármín 106
 Perls Izsák Mózes 106
 Pesthy Frigyes 380, 381
 Pesti Gáspár 244
 Péter László 110
 Péter Katalin 12, 13
 Péterffy Ida 319
 Péterfy Jenő 319
 Pethes Imre 210
 Pethő István 20, 28
 Petki János 3, 4
 Petőcz Károly 90, 407
 Petőfi Sándor 167, 290, 407
 Petrichevich Horváth Lázár 190
 Petrik Géza 69, 112, 264—279
 Petrus Lombardus 126, 127, 159
 Pettyéni Borbélia Márton 132, 134, 135
 Peypus, Friedrich 42—51
 Pfanschmid-Zsedényi Ede 193
 Pflugk-Harttung, J. v. 51
 Pheretrino, Guido l. Montefeltre, Guido-
 baldo
 Philostratus 124
 Picasso, Pablo 149, 403
 Pichler, Anna Maria von 179
 Pichler, Magdalena von 179
 Pichler, Maximilian 179
 Pichler (Püchler), Leonhard von Weitte-
 neck 178—185
 Pictet, Bénédict 287
 Piller Mátyás 358
 Pinder, Ulrich 47
 Pintér Gábor 207
 Pirkmayer 166
 Pirnát Antal 235, 246
 Piskárosi Szilágyi Sámuel 55, 406
 Pišút, Milan 191
 Platon 127, 234
 Plinius, id. 132, 156, 262, 317
 Póda Endre 250
 Polanus, Amandus 391
 Polányi Károly (Karl) 103
 Pollack Mihály 18
 Pomeau, René 93
 Pomponius Mela 234
 Pongrác Ignác 62, 63
 Pór Edit 411
 Pósaázi István 285
 Pozsgay Mátyás 260
 Pozzo, Andrea 65
 Pöckhl, Erhard 77
 Prágay András 5, 6, 10
 Pray György 363, 364, 366
 Preinlein, Matheus 227
 Prielle Kornélia 171
 Proctor, Robert 42
 Pröhle Jenő 406
 Prudentius 234
 Puky Ferenc 16
 Pulszky Ferenc 174
 Puskin 321
 Pyrker László 191
 Quitsch Antal 63
 Rabutin 284
 Racoță, T. 318
 Rác Agnes 405
 Rác Aranka, N. 410
 Rác Endre 28
 Rác Gyula 110
 Rác Lajos 16, 17
 Ráday Gedeon 161, 162, 167
 Ráday Pál 310
 Radnóti Miklós 315, 399
 Rajnis József 319
 Rákóczi Ferenc, II. 186, 195, 284, 310, 319
 Rákóczi György, I. 1—14, 101
 Rákóczi György, II. 1—14
 Rákóczi Rozália 409
 Rákóczi Zsigmond 12, 13, 394, 395
 Rákos Péter 318, 322
 Rákosi Jenő 170, 319
 Rákosi Viktor 72
 Rát Mátyás 197
 Ratdolt, Erhard 217—221, 223—230
 Ráth Mór 173
 Ravasz János 350
 Raynal, Wilhelm Thomas 68
 Redgrave, Gilbert R. 224, 225
 Redmeci T. János 4, 9
 Regius, Henricus (Hendrik de Roy) 132
 Reinhardt 210
 Reményiné Vida Erzsébet 113
 Remete László 38, 294, 411
 Repčák, Jozef 168
 Réthy Lipót 166
 Révai Miklós 60, 106, 197
 Révész Ferenc 411
 Révész Imre, id. 54
 Révész Imre, ifj. 8, 52
 Révész T. Mihály 406
 Reviczky Béla 409
 Rhédei Ferenc 7
 Rhenius, Georgius 101
 Riedl Frigyes 319

- Rimay János 2, 3, 4, 10, 14, 121, 246
 Rippl-Rónai József 175
 Rjazanov, Borisz 295
 Robicsek Zsigmond 277
 Roell, Hermann Alexander 284
 Rohla Mártonné 410
 Rolland, Romain 213
 Römer Flóris 122
 Romming 51
 Romsics Ignác 409
 Romwalter Károly 407
 Rónai Jácint 223
 Rónay (György) 321
 Rosdy Pál 210–212
 Roskovics Ignác 168–170, 174
 Rotermund, Heinrich Wilhelm 285
 Rousseau, A. M. 94
 Rousseau, Henri 149
 Rousseau (Jean Jacques) 94, 205
 Rozgonyi József 17, 102
 Rózsa György 78
 Rozsnyai János 102
 Rozsondai Marianne 409
 Rudnay Sándor 61
 Rudolf (trónörökös) 169–173
 Rudolf, I. (német-római császár) 357
 Rudolf, II. (német-római császár) 84, 87, 88, 230
 Rumy Károly György 191, 407
 Rupp Jakab 325, 328, 341, 342
 Russ Károly 278
 Russel, Bertrand 95
 Ruzsoly József 406
 Ruttkay Aurél 175

 Sacerdoțeanu, Aurelian 318
 Sacrobosco 127, 263
 Sáfáry László 152
 Őaguna, A. 57–59
 Salamon Ferenc 319
 Salánki György 10
 Salicato, Guilleumus de 156
 Sallai István (álnév) I. Pázmány Péter
 Sallai István 411
 Salusinszky Imre 371
 Samarjai János 8
 Sampson, George 286
 Sandinus, Antonius 355
 Sándor István 270
 Sándor Iván 163, 164
 Sáráné Lukátsy Sarolta 33–41
 Sarkadi 321
 Sárkány György 345
 Sárosi Gyula 191
 Scaliger, J. J. 212
 Scharffenstein, Heinz 46, 51
 Schedel Ferenc 165
 Schedel, Hartmann 213
 Scheiber Sándor 105–106, 212, 317–318
 Schelkens, Sebastian 286
 Schemerl, Joseph 67, 69

 Scherer 99, 100
 Schiller-Szinessy Salamon 106
 Schmidt, Hans 77
 Schmiéd Sándor 274
 Schmitt, Anneliese 212–214
 Schoenwiesner István 267
 Schottelius, Justus Georg 104
 Schottenloher, Karl 44, 46, 47, 217, 225, 227, 228
 Schöner Gyula 410
 Schöpflin Aladár 213
 Schöpf-Mérei Agoston 408
 Schramm, Albert 224, 227, 228
 Schrauf Károly 381
 Schreiner Márton 106
 Schultens, Albert 212
 Schumann, Hans 81, 83, 85, 87
 Schwarz Gyula 171, 174
 Schwarzer Ottó 408
 Schwarzfleisch, Conrad Samuel 286
 Schweitzer Pál 411
 Sebestyén Géza 98
 Sebestyén Károly 36
 Seivert 160
 Sellyei József 153
 Sellyei Pál 285
 Semkovicz, Wl. 321
 Semmelweis, Karl 178, 180
 Semsey József 20
 Serapion 132
 Servet 298–300
 Sessius, Paulus 88
 Severini János 364–367
 Shakespeare 26, 209
 Sharashidze, Christine 397
 Shaw 210
 Siderius 406
 Sieroszewski, Andrzej 318
 Sigray László Ignác 97
 Silber, Marcello 377, 378
 Silberschlag, J. Esaias 68
 Simion Stefan (püspök) 11
 Simler, J. 234, 246
 Simon János 126
 Simon Jolán 153
 Simon Siculus, Julius I. Simone, Giulio
 Simone, Giulio 377–379, 381, 382, 384
 Simonis, Johannes 286
 Sinan (basa) 83, 84
 Sipos Pál 17
 Sisa Miklós 409
 Sismanov D. Iván 166
 Sixtus, V. (pápa) 182
 Škafar, Ivan 106–107
 Skarga 99
 Sládkocic, Andrej 192
 Slezsák Imre 410
 Smidt Erzsébet 406
 Smith, Joseph 219
 Smith, Richard 391
 Soarez, Cyprianus 355
 Sobieski János (lengyel király) 284
 Sobolewska, Elżbieta 401–403

- Sokolowski, G. S. 125, 230, 234
 Solpera, Jan 91
 Soltész Zoltánné 51, 98, 212—214, 219,
 246, 325, 329, 344, 346, 406, 407
 Somkuti Gabriella 409, 410
 Somló Bódog 110
 Somodi Ferenc 28
 Somogyi Jolán 410
 Somogyi Péter 317
 Somossy István 19
 Sonnenfels, Joseph 65, 359, 360
 Soós Ferenc 285
 Spangenberg 125
 Spanhem, Friedrich 286
 Spányi (Béla) 174
 Spányik Glicér 367, 368
 Sparwenfeld, Johann Gabriel 396—398
 Spielmann József 133
 Spinoza 286
 Sprengel 317
 Stahel, Conradus 227
 Staud Géza 199—201, 203, 209—210,
 399—400
 Stefanovici, Mihail 398
 Stéger Ernő 166, 167
 Steinscheider, M. 106, 212
 Stemmer Ödön 411
 Stendhal 93
 Stock, von (kanonok) 211
 Stoll Béla 119
 Stotzingen család 183—185
 Stotzingen, Elisabeth von 179
 Stotzingen, Georg Leonhart von 179
 Stotzingen, Ruprecht von 179, 182, 184
 Stöckel, Matthes 86
 Stöger, Ferdinand 211, 212
 Stratimirović György 191
 Strauss, Nicolaum 85, 86
 Strauss, Richard 213
 Strausz Adolf 213
 Streibig József 161
 Stróbl Alajos 175
 Stuchs, Johann 43
 Stummvoll, Josef 79
 Stúr, Ludovít 192
 Suchán, Martin 192
 Sugár László 409
 Supka Géza 34
 Sütő András 320
 Sylvanus (Szilágyi) György 285
 Szabadi Viktor 410
 Szabó András 282—288, 394, 395
 Szabó Attila (ifj. Szabó T. Attila, Szabó T.
 E. Attila) 316—317
 Szabó Béla 150, 151
 Szabó Dezső 320
 Szabó Ernő 409
 Szabó Ervin 37, 38, 109—111, 115, 116,
 294—295, 410—411
 Szabó Ferenc 407
 Szabó Géza 301—308
 Szabó József, S. 298
 Szabó Kálmán 69, 71, 72
 Szabó Károly 53, 109, 163, 235, 265, 298,
 306
 Szabó Lajos 18
 Szabó László 20, 23, 24
 Szabó László, Sz. 410, 411
 Szabó Lőrinc 213, 370—376
 Szabolcsi Miklós 187, 190, 193—195, 198,
 318, 407
 Szacsavay Sándor 160 161, 197
 Szádeczky Lajos 170, 230
 Szaffkó Péter 409
 Szakmári György 238
 Szalaky Gábor 63
 Szalatnai Rezső 149, 151, 153
 Szalay István 263
 Szállási Árpád 409
 Szamosközi István 230
 Szana Tamás 170
 Szathmári Paksi Mihály 284
 Szathmári Pap (P. Szathmári) Mihály 162
 Szántó György 403
 Szántó Tibor 220, 405, 407
 Szapolyai János (magyar király) 281
 Szász Károly 319
 Szatmári Pap Sándor 284
 Szauder (Lajos) 318
 Szávay Gyula 136, 143
 Széchenyi István 23, 25, 190, 197, 319
 Széchenyi Ferenc 163, 401, 402
 Szécsényi, Georgius Martinus 136, 143
 Szécsényi György 143
 Szécsényi Márton 143
 Szegedi Kis István 341, 345, 391, 392
 Szeletti Ildikó 406
 Székács József 192
 Szekeres Pál 411
 Szekesfejevári András 120, 244, 246, 349
 Szekfű Gyula 7
 Szelényi Károly 316
 Széles Klára 208, 209
 Szelestei N. László 308, 405, 406, 410
 Széll Farkas 305
 Szemere Bertalan 20, 21, 30
 Szemere Pál 197
 Szemző Piroska, D. 168—175, 407, 409
 Szénássy Barna 350
 Szenci Csene Péter 7
 Szenci Molnár Albert 416, 282, 393, 395,
 405, 407, 410
 (Szendrey) Júlia 290
 Szenes Erzs 154
 Szenes Piroska 150, 152
 Szentes József 101, 102
 Szentesy (hadnagy) 16
 Szentimrei Mihály 15—32
 Szentirmay Elemér 175
 Szentiványi Dezső 350
 Szent-Iványi József 150
 Szentjóni Szabó (László) 17, 207
 Szentmarjay Ferenc 15
 Szentmihályi János 109—116
 Szepsi András 53
 Szepsi Csombor Márton 45, 99

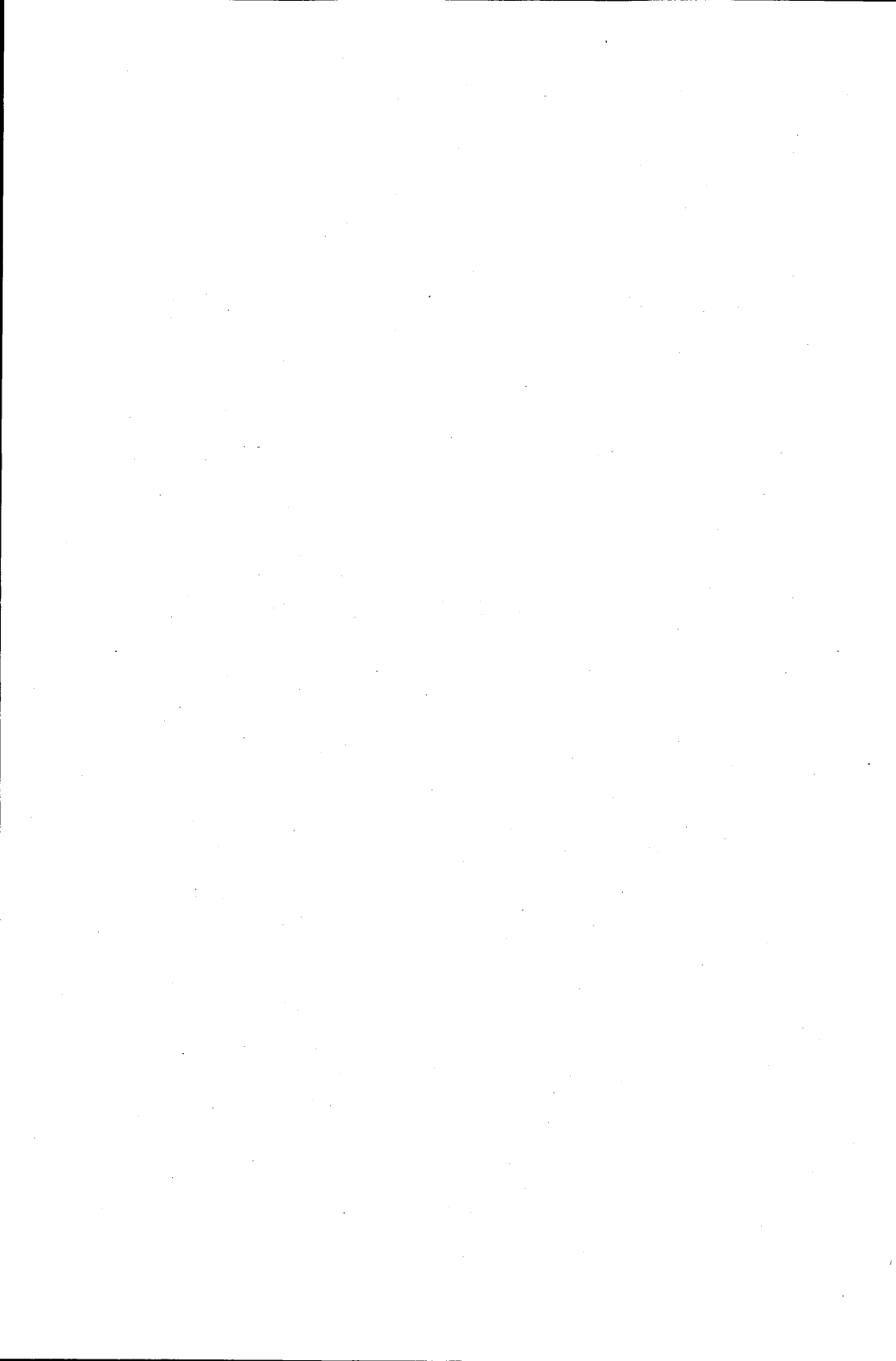
- Szepsi Korotz György 3
 Szepsi Laczkó Máté 8
 Szepsi Mihály 54
 Szeredai, Antonius 119
 Szeremlei Gábor 20
 Szerencsi Nagy István 160—162
 Szigeti Harkály (álnév) I. Krúdy Gyula
 Szigeti József 319
 Szigligeti Ede 26
 Sziklay László 187—193
 Szikszai Fabricius Balázs 301, 304, 305,
 308, 395
 Szilády Áron 341
 Szilády Károly 69, 71
 Szilágyi Ferenc 159—162, 407, 409
 Szilágyi János 409
 Szilágyi Péter 285
 Szilágyi Sándor 264, 265, 267, 269, 270—
 274, 276, 395
 Szilli Gyula 410
 Szilvási K. Márton 4
 Szinnyei Gerzson 16, 19, 21, 31
 Szinnyei József, id. 53, 92, 109, 118, 126,
 162, 186, 206, 244, 274, 278, 285, 333
 Szinnyei Merse Jenő 400
 Szlatky Mária 131—148, 316—317
 Szokolyai István 285
 Szombathi János 395
 Szögyény-Marich László 172
 Szőlősi István 345
 Szőnyi Gergely 285
 Szörényi László 406
 Sztanyiszlavszkij 210
 Szuchány Márton I. Suchán, Martin
 Szulyovszky Menyhért 15
 Szűcs Ágnes 409
 Szűcs Jenő 311
 Szűcs Katalin 411
 Szüllő József 63
 Szvatkó Pál 51, 152

 Tacitus 127
 Takács Béla 101—103, 309
 Takács József 199
 Takács Marianna, H. 394
 Takáts Sándor 60
 Tállyai Dániel 188
 Tamás Mihály 152
 Tánicsics Mihály 319
 Tantsits Ignác 15
 Tapolcainé Sáray Szabó Éva 92—93, 206—
 208, 406
 Tárcsai Bende 30
 Tarjányi János 28, 29
 Tarnóc Márton I, 11
 Tatay Margit 262
 Taylor, Archer 42
 Taylor, O. R. 94
 Técsi János 285
 Telegdi Mihály 342
 Telegdi Miklós 337, 344, 345, 410
 Telegdi Pál 342
 Telekessy István 262

 (Teleki) János 283
 (Teleki) József (†1732) 286
 Teleki József (1732—1796) 403
 Teleki László (†1714) 282, 286
 Teleki László (1764—1821) 403
 Teleki Mihály 282, 283, 286, 288
 (Teleki) Mihály, III. 283, 286
 Teleki Pál (1677—1731) 282, 288
 Teleki Sámuel 163
 Teleky József 17
 Temesvári Pelbárt 263, 346
 Terhes Lajos 28
 Tersánszky 320
 Tevan Andor 407
 Thaisz András 408
 Thakaró Gergely (püspök) 380
 Than Mór 170
 Theodosius 127
 Theophilus 385
 Thomson, Jacobus 286
 Thun (gróf) 211
 Thuri Katona Pál 285
 Thuróczy János 219, 220, 223, 229
 Thury Zoltán 110
 Thurzó György 2
 Thurzó Miklós 2
 Tietz A. 273
 Tihanyi Lajos 403
 Tímár Ede 409
 Tinto, Alberto 377
 Tisza István 37, 284
 Toldy Ferenc 25, 163, 165, 197, 244, 320, 407,
 408
 Toldy István 319
 Tolnai Dali János 12
 Tolnai Máté (főapát) 158
 Tolnai Mihály 285
 Tolnai Pap István 101
 Tolotzqui, Iohan 84
 Tomka-Szászky János 363—367
 Tompa Mihály 27, 320
 Tonk Sándor 311—313, 318
 Topazzo, V. W. 94
 Tótfalusi Kis Miklós 11, 102, 288, 315,
 396—398
 Tóth András 97—99, 113
 Tóth Béla 411
 Tóth Ferencné 206
 Tóth István 337, 410
 Tóth János 296
 Tóth Lőrinc 29, 145
 Tóth Magda, Sz. 316
 Tóth Róbert 409
 Tóth Sámuel 53, 54
 Tömörkény István 34—36, 38, 40, 41, 71,
 110
 Török Mihály 298, 301
 Törökné Erdélyi Ilona I. Erdélyi Ilona, T.
 Törs Kálmán 170
 Trattner Máttyás 406
 Trautmann 23
 Träger Endre 267, 270, 277
 Trefort Ágoston 265, 270, 276, 277

- Trenk Frigyes 98, 407
 Trencsényi Waldapfel Imre 16
 Trithemius (Trithemius) 345, 385
 Trócsányi Zoltán 109
 Trogmajer Ottóné 71
 Trotsmann, Joh. Gottfried 68
 Trübswetter, Anton 68
 Turczel Lajos 149—155
 Turretini, Johann Alphons 287
 Tursellinus, Horatius (Orazio Torsellini)
 355
 Türr István 409
 Udvarhelyi Károly 350
 Ugrin Aranka 187, 191, 195
 Újfalvi Imre 287
 Újvári János 285
 Ulászló, II. 280, 281, 383
 Ulenspiegel, Dil I. Eulenspiegel, Till
 Ürögdi Györgyné 113
 Vadianus, J. 246
 Vadnay Károly 170
 Vág Sándor 159
 Vagner József 336
 Vágó Pál 170
 Vahot Imre 190, 191, 197
 Vajda János 98, 173
 Vajda Péter 26, 190, 197, 319
 Valero Jakab 60
 Váli Béla 400
 Valló István 329
 Vályi Nagy Ferenc 17, 102
 Van der Heide, A. 212
 Van der Waeyen 286
 Várady Antal 171
 Várady Pál 63
 Varga Béla 410
 Varga Imre 200, 203, 204
 Varga Jenő 110
 Varga Sándor 264—279
 Varga Zsigmond 55
 Várhidi Klára 410
 Vári István 285
 Varjas Béla 133, 319
 Varjú Elemér 218, 219, 222, 223
 Váry István 69
 Vas Gereben 319
 Vásárhelyi Judit 103—105, 117, 130, 230—
 263, 325—349
 Vásárhelyi Miklós 407, 408
 Vastagh Géza 175
 Vastagh György 175
 Vasvári Szeghy György 260, 263, 345
 Vay Ádám 284
 Vay József 17
 Vay Kata 284
 Vay Péter 11
 Veér Judit 283
 Vega, Emanuel Rodrigues 317
 Vega, Georg 68
 Vels, Christoph Colona von 179
 Verancsics Antal 344, 345
 Vercruyssen 94
 Veres László 408
 Veress Endre 126, 231, 236, 237, 240
 Verne Gyula 167
 Verseghy Ferenc 368
 Vértési Arnold 319
 Vértesy Miklós 264, 411
 Vetési János 244
 Vetéssi István 11
 Viczián János 406
 Viczmándy Tamás 343, 345
 Vidéky László (álnév) I. Gereblyés
 László
 Vietor, Conrad 407
 Vigh Károly 192
 Villanovanus (Arnoldus de Villanova) 132,
 142
 Vilmon Gyuláné 410
 Vilmos, II. (angol-holland király) 284
 Vincze György 309
 Virgil (deák) 165
 Viszota Gyula 369
 Vita Zsigmond 4
 Vitkovics Mihály 319
 Vizaknai Gergely 306
 Voch, Lucas 67
 Volprecht, W. 51
 Voltaire 93—95, 164
 Vonsik Ernőné 410
 Vozári (Dezső) 152
 Vörös Károly 409
 Vörösmarty Mihály 23, 25, 26, 30, 106,
 107, 167, 197, 320, 369, 408
 Waldkirchen 391
 Wallaszky 160
 Wallis, John 286
 Warde, Beatrice 90
 Warga János 24, 27, 28
 Warsewicius, Chr. 234
 Wattenbach, W. 385
 Weber, S. 193
 Wecker, Johann Jakob 132
 Weilen József 169
 Weiner Piroška 409
 Weissenberg, Theresia 61
 Wekerle Sándor 171
 Weller, Emil 79
 Werbőczy 127, 346
 Wesselényi Miklós 319
 Wetzprémi István 160, 285, 403
 Wettstein, Johann Rudolf 287
 Wilberger, C. H. 94
 Williams 94
 Wion, Arnoldus 377
 Witsius, Hermann 286
 Wix Györgyné 98, 113, 407
 Wlada, Ulrich 85
 Wolf, Chr. 65
 Woodroffe 286
 Wurzbach, Constant von 60
 Xenophon 234

- Záborszki Péter 287
Zala György 175
Zalai Zoltán 113
Zalányi Boldizsár 282, 283, 289
Zallinger, Franz 68
Zana György 170
Zapf, Georg Wilhelm 218
Zelk Zoltán 153
Zemplén Jolán, M. 350
Zerdahelyi (álnév) 1. Szent-Iványi József
Zey András 131
Zichy Károly 401, 402
Zichy (Mihály) 174
Ziegler Ignác 106
Zilahy Lajos 370, 371, 373, 374
Zilai Sámuel 162
Zimmermann, Wilhelm Peter 78
Zircz Péter 405
Zoványi György 285
Zoványi Jenő 53, 54, 145, 285, 296, 326,
332, 395
Zrinyi György 77
Zrínyi Miklós 13
Zsembery Anikó 409
Zsigmond Ágost, III. (lengyel király) 119,
244
Zsindely Endre 298
Zsinka Ferenc 10
Zweig, Stefan 149

Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában

Az európai feudális államok késő középkori történetének egyik legfontosabb sajátossága a centralizált államvezetés kialakításáért folyó harc, amelynek során az uralkodó a rendekbe tömörült nemességgel vetélkedik a hatalomért. A termelési erők jelentős mértékű fejlődése s a polgárság erősödése a korszerű államvezetéstől a központi hatalom mind hatékonyabb irányító szerepét, a nemesség részérdekeinek háttérbe szorítását, majd később a polgárságra támaszkodni képes uralkodó abszolút hatalmának kiépítését kívánta meg. Nyugat-Európában viszonylag zavartalanul mehetett végbe ez a folyamat, ezzel szemben Kelet-Európa számos országában a XVII. század fordulójára megakadt a polgárosodás, s a következő század elejét helyett a feudális viszonyok újraerősödése jellemezte. Ez volt a helyzet Magyarországon is, ahol a török hódítás következtében egyre inkább késleltetett, majd szinte teljesen megrekedő polgárosodás mellé még egy olyan tényező járult, amely a fejlődést gátolta. A magyar rendiséggel ugyanis nem magyar központi hatalom nézett szembe, hanem a Habsburg-dinasztia magyar királyné választott tagjai, akik természetesen dinasztikus érdekeiknek rendelték alá magyarországi politikájukat. Noha a centralizált államok és abszolút monarchiák a feudalizmusnak legfejlettebb szakaszát jelentették, s velük szemben a rendiség a nyugat-európai fejlődésben többnyire konzervatív erőnek számított, a magyarországi helyzetben mégis mindez nem egy esetben fordított előjellel jelentkezett. Történetírásunk újabb eredményei kimutatták a Habsburg birodalom centralizációs kísérleteinek gyengeségeit, abszolutisztikus kormányzási törekvéseik kezdetleges, felemás jellegét, s ezzel párhuzamosan az is egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a velük fellépő rendiség nem csupán partikuláris osztályérdekért, hanem egyben a független Magyarország megteremtéséért is harcolt.¹ Az sem kétséges, hogy Bocskai István, Bethlen Gábor, majd pedig a két Rákóczi György függetlenségi mozgalmainak, országgyárapító háborúinak határozottan kikristályosodott Habsburg-ellenes ideológiája, s nem kevésbé szilárd vonalvezetésű, céltudatos művelődéspolitikája is volt.

A szakirodalom többször is foglalkozott Erdély fejedelmeinek — különösen Bethlen Gábornak — kultúrateremtő, művelődést szervező tevékenységével, legújabbban például Tarnóc Márton adott átfogó képet a Kárpátok-övezte kis ország irodalmának fejlődéséről.² Érdeemes azonban e képet kiegészíteni az erdélyi fejedelmek irodalompolitikai törekvéseinek egybefogott áttekintésével,

¹ BENDA Kálmán: *Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI—XVII. században*. Bp. 1975., NAGY László: *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*. Bp. 1969.

² TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Bp. 1978.

így határozottabban elkülöníthetőnek reméljük irodalmunk történetében a csakis Erdélyre jellemző eszmei, művelődési és stíláriis sajátosságokat. Ennek érdekében most a gyulafehérvári fejedelmi udvarban jelentkező, s a függetlenségi mozgalmaknak szellemi háttérrel adó eszméket igyekszünk megragadni, a fejedelmek által sugallt vagy támogatott művekre irányítjuk figyelmünket, számba vesszük azokat az írócsoportokat, amelyek a függetlenségi küzdelmek vezetőinek politikai szócsövei voltak és így azok ideológiájának kialakításában fontos szerepet játszottak.

1. Bocskai táborában

Első pillantásra úgy tűnik, hogy Bocskai István rövid fejedelemségére az antik közmondást kell alkalmaznunk: „Inter arma silent Musae”. Vajon juthatott-e ideje alig kétéves fejedelemsége alatt, harcok közepette arra, hogy hadászati és diplomáciai erőfeszítései mellett mozgalma ideológiai támaszának kialakítására is gondot fordítson? Vajon juthatott-e energiája a magyar politikai élet élére oly tüneményes gyorsasággal felemelkedő, de alaposabb humanista képzettséggel nem rendelkező főúrnak arra, hogy írókat és jeles irodalmi alkotásokat is mozgósítson céljai érdekében? A tények azt mutatják, hogy a fejedelem minderre különös súlyt helyezett, s céljai megvalósításában a kard mellett a tollnak is fontos szerepet szánt. Közismert az a szoros kapcsolat, amely a kor legjelesebb magyar költőjét, Balassi Bálint poétai örökségének letéteményesét, a kései reneszánsz irodalom egyik reprezentánsát, Rimay Jánost a fejedelemhez fűzte. Ajtónállója, titkára, diplomáciai leveleinek fogalmazója volt Rimay, aki 1605 áprilisában, feltehetőleg épp a szerencsi országgyűlés idején lépett a fejedelem szolgálatába, s a felkelés egész időtartama alatt (1606 decemberéig) kitartott mellette. Noha a Bocskai aláírásával elküldött levelek mindegyikéről nem állapítható meg pontosan a fogalmazó személye (ez lehetett akár a fejedelem, akár Kátai Mihály kancellár, akár Rimay), néhány levél stílusa mégis kétségtelenül Rimayra vall, aki a humanista retorika teljes fegyvertárát képes volt felvonultatni fejedelme érdekében. Joggal írja Eckhardt Sándor, hogy „Bocskai láthatóan propagandistának használja Rimayt”³, mert egyes felvidéki városok vagy éppen főurak (pl. Thurzó György) megnyerése érdekében valóban szükség volt a hatásos stílusfordulatokra, tudós érvelésre, sőt a korban a meggyőzéshez elengedhetetlen antik exemplumok sorára is. Minderre bőven találhatunk példákat Rimay leveleiben, amelyek jól szerkesztett, manierista stílusétkeményekben bővelkedő írások. Minden bizonnyal nem rajta múlt, hogy a levelekkel oly bőven ostromolt Thurzó Györgyöt végül mégsem sikerült rábírnai, hogy „evezzon azért egy akarattal” a felkelőkkel s a fejedelemhez pártoljon. Ezzel szemben a sikert eredményező levelek egyik szép példája a Thurzó Miklóshoz fejedelmi aláírással küldött Rimay-fogalmazvány, amelynek következtében a címzett néhány hét múlva át is állt Bocskai táborába.⁴

Rimay versei azt tanúsítják, hogy a költő meggyőződéses híve volt patrónusának. Mintegy tíz költeménye datálható a felkelés idejére, s ezek mindegyikében a mozgalom érdekében emel szót, akkor is, amikor a zsoltárok hangján

³ ECKHARDT Sándor: *Bocskai és Rimay*. — It 1959. 478—480.

⁴ *Rimay János összes művei*. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 240, ill. 242.

panaszolja fel a vallásszabadság megsértését, de akkor is, amikor a „hatalmaskodók ellen” kér segítséget Istentől. A korszak legjelesebb alkotása a „magyar nemzetnek romlásán s fogyássán” kesergő költemény, amelynek játékos rímei és kissé bonyolult hasonlatai mögött határozott németellenesség érződik.⁵ A hajdan vitéz magyarság romlásának ugyanis az az oka, hogy rajta „zsírokkal hízódnak az idegen fiak”, ők azok, akik miatt az országban nő az inség, pusztul a haza, megcsappan a katonai erények becsülete. Ebben az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű versben csendül fel először irodalmunkban a kuruc versek hangja, ez a tónus válik majd uralkodóvá a következő évszázad függetlenségi mozgalmainak költészetében.

Rimayn kívül Bocskai még egész sor író és költőt foglalkoztatott. A felkelés idején szűkebb környezetéhez tartozott Péchi Simon, az erdélyi szombatos irodalom legműveltebb képviselője, a kiváló hebraista; Alvinci Péter, akinek Bocskai-párti vitairata sajnos elveszett; Petki János főnemesi költő, a sztoikus filozófia jeles képviselője, de az ő udvarában szolgált az a Szepsi Korotz György is, aki majd néhány év múlva az abszolutizmus politikai elméletével foglalkozó, annak primitívebb változatához tartozó művet fordít magyarra (*Bazilikon dóron*, Oppenheim 1621). Ez az írócsoport kifejezetten „pennájával és elméjével” szolgálja a fejedelmet, így élesen elkülönül a csupán mellékesen verselgető főúri politikusok és hadvezérek (Kátai Mihály, Homonnai Bálint stb.) csoportjától. Értelmiségi réteg tömörül tehát a fejedelem köré, s azt is bizvást állíthatjuk, hogy Rimayval az élen a kor legjelesebb íróit találjuk táborában. Már itt megmutatkozik az erdélyi fejedelmek irodalompolitikájának az a sajátossága, hogy magához vonzza az országosan elismert írókat, tudósokat, s mint látni fogjuk, ez a tendencia a későbbiekben még erősödik.

A Bocskai szolgálatában álló írók egyrészt a mozgalom ideológiáját voltak hivatva kialakítani, másrészt a fejedelem szerepét is pontosan megfogalmazták. Ezt teszi például Debreceni Szappanos János, a váradi káptalan levéltárosa, akit a fejedelem történetíróként is támogatott, hisz végrendeletében 200 forintot hagyott magyar történetének kiadására.⁶ *Militaris congratulatio* c. versében 1604 decemberében Bocskait az álmosdi győzelem alkalmából a hajdúk nevében üdvözli, benne a zsarnok uralkodóval szembenálló „isteni szabadítót” látja, aki a zsidó nép hőseivel, Mózással, Áronnal, Gedeonnal és Józsúvéval állítható párhuzamba. Ez a gondolat — mint azt Benda Kálmán tanulmánya meggyőzően mutatta ki — a kálvini államelméletben gyökerező ellenállási tanból táplálkozik, ezt használják fel a magyar rendek a Habsburg-ellenes mozgalmak ideológiájának kialakításakor.⁷ Hozzátehetjük: nemcsak Bocskai, de Bethlen Gábor esetében is így van ez, a korabeli költők szerint ő ugyancsak szabadító „Gedeonja” mind a magyar nemzetnek, mind pedig az egész kereszténységnek.

Határozottan érezhető az irodalompolitika terén is az alapvető különbség Bocskai és az őt követő fejedelem, Báthori Gábor mentalitása között. Báthori korában felvirágozik ugyan a politikai propaganda-költészet, egyre-másra születnek a politikai paszkvilusok, a politikai aktualitással rendelkező históriás

⁵ Uo. 83.

⁶ *A magyar irodalom története II.* Bp. 1964. 96.

⁷ BENDA Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára.* = *Helikon* 1971. 322–331. — A vers szövege: *RMKT XVII/1.* Bp. 1959. 256–260.

énekek, halotti búcsúztatók és publicisztikai írások, ezek azonban sokkal inkább a pártharcoknak, az ország belső instabilitásának jelei, mintsem tudatos irodalompolitikának. Úgy tűnik, Báthori Gábor egyénisége nemcsak a hadi, hanem a szellemi erők összefogására is alkalmatlan volt, az írók és művek célzatos irányítása távol állt tőle, sőt a Bocskai körül aktív tevékenységet folytató literátorok az ő fejedelemsége idején vagy eltávoznak Erdélyből (pl. Rimay), vagy pedig vele szembenállva húzódnak meg, eltávolodva a politikai vezetéstől (pl. Petki János).

2. A „nagy fejedelem”

Gyökeresen megváltozik a helyzet Bethlen Gábor fejedelmi trónra kerülése után. Számos tanulmány és könyv méltatta már „a nagy fejedelem” művelődéspártoló, kultúraszervező tevékenységét, a szakirodalom többször is számba vette a körülötte csoportosult írók, költők, tudósok és művészek együttesét.⁸ A kissé keleties pompával berendezett gyulafehérvári udvar, az ugyanott felállított akadémia, a gazdag könyvtár és a nagyszabású építkezések kül- és belföldről egyaránt vonzották az alkotó értelmiségieket, akiknek közismerten nagy szerep jutott a bethleni diplomáciában. Az írók egy részével Bethlen személyes kapcsolatban állt, sokan közülük már kora ifjúságuktól kezdve az ő alumnusai voltak (pl. Gelei Katona István, Bojti Veres Gáspár, Szilvási K. Márton), mások viszont később állottak szolgálatába. Ez utóbbiak közé számíthatjuk az udvari papokat (Alvinci Péter, Keserői Dajka János, Milotai Nyilas István), az udvari történetírókat (Bocaius János, Háportoni Forró Pál, majd Bojti Veres Gáspár), valamint diplomatáit (Rimay konstantinápolyi követ, Péchi Simon kancellár stb.). Más esetekben tanári vagy éppen írói feladatokkal bíz meg tehetséges tollforgatókat, így Szenci Molnár Albertet Kálvin *Institúciójának* fordításával, de neki ajánlja művét Mikó Ferenc, Redmeci T. János és Pataki Füsüs János is.⁹ Ehhez még hozzászámíthatjuk azonban a Bethlen főembereinek szolgálatában álló, magával a fejedelemmel csak közvetett kapcsolatban levő személyeket, akiknek tolla ugyancsak az erdélyi politikai koncepciót propagálja.¹⁰ Így például Szepsi Csombor Márton a Nyáry-família, Kecskeméti Alexis János pedig a posztumusz prédikációs kötetét kiadó Margitai Péter közvetítésével végső soron ugyancsak ezt az irányvonalat képviseli. Mindebből az is látható, hogy ennek az értelmiségi rétegnek egyes tagjai sokféle szállal kötődhetnek egyrészt az uralkodó személyéhez, másrészt egymáshoz is, így Erdélyben kulturális intézmények (iskolák, egyházkerületek, nyomdák, könyvtárak) jól kiépített hálózatáról s az ehhez kapcsolódó értelmiségiek minden korábnál nagyobb számáról beszélhetünk. Kézenfekvő most már az adatok további sorakoztatása nélkül felvetnünk a kérdést: mi volt az írók és tudós prédikátorok, az irodalmi alkotások és tudományos művek szerepe az

⁸ HERPEI János: *Bethlen művelődéspolitikája és az új értelmiség kiképzése.* = Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. Szerk. KESERŐ Bálint. Bp.—Szeged 1965. 167—272. Uő: *I. Rákóczi György művelődési törekvései.* Uo. 503—582. VITA Zsigmond: *Bethlen Gábor szellemi arcképe.* Tudománnyal és cselekedettel. Bukarest 1968. 22—56, 284—288.

⁹ *A magyar irodalom története.* I. m. 42. és 84.

¹⁰ Az RMK I. Bethlen idejéből 26 művet sorol fel, amelyeket a fejedelemnek vagy környezetének dedikáltak. Vö. BÁN Imre: *Apáczai Csere János.* Bp. 1958. 61.

uralkodói koncepcióban, mit nyújthatott a bőkezű fejedelmi támogatás ellenében az irodalom a politikának?

A Bethlen által anyagilag és erkölcsileg támogatott irodalmi alkotások sokhangú együtteséből mindenekelőtt az a szólam hangzik fel, amely a fejedelmi cím birtoklásának jogosságát igyekszik igazolni. A költők Erdély „nagy fejedelmét” előszeretettel állítják párhuzamba a korábbi legjelesebb magyar királyokkal, különösen a Hunyadiakkal. Prágay András a *Sebes agynak késő sísak* c. terjedelmes politikai versfüzérében így beszélteti őt:

Régi magyaroknak,
Jeles királyoknak,
Én is nyomdokit nyomom,
Hunyadi Jánosnak,
Amaz nagy hadnagynak,
Bátorságát én bírom,
És az Atillának,
Két élő pallosát,
Oldalamon hordozom.

Attila pallosának említésével a magyar királyság katonai dicsőségének hagyománykörébe kapcsolják be ezek a sorok Bethlen alakját, a következő strófákban pedig egyenesen Mátyás király sikereivel állítják párhuzamba tetteit:

Az Hunyadi Mátyást,
Amaz magyar királyt,
Az németek mind félték,
Az bécsi asszonyok,
Síró gyermekeket,
Mátyással ijesztgették.
Engem sem kívánnak,
Valakik karomnak,
Erejét megismerték.

A továbbiakra arra is kitér a költő, hogy Bethlennek „érdeme vala” a magyar koronára, de ő azt elutasította, mert nem azért harcolt, hanem „az köz igazság, hitbeli szabadság” védelméért.¹¹

Még tovább gazdagítja ezt a gondolatkört Szepesi Csombor Márton *Europica varietasa*, amely zömmel épp az 1619-es év folyamán íródott, Bethlen Gábor hadjárata és a cseh fehérhegyi felkelés idején. Szepesi — aki külföldi útja során szoros barátságban állt Bethlen alumnusaival — Kassán élénken helyeselte a „tyrannus fejedelmére” feltámadott cseh rendek mozgalmát, az ott létrejött Habsburg-ellenes vallási egységet, így közvetve Bethlen célkitűzéseit. Az *Europica varietas* lengyel fejezetéből kiérezhető Báthory-kultusz ugyancsak Bethlen uralkodásának jogosságát igazolhatta, mégpedig a fejedelem ajánnak Dancka ostromában történő személyes részvétele és hősies magatartása hangsúlyozásával. Miként Hunyadi János hősiessége Mátyásnak, úgy Bethlen István érdemei az ő fiának útját egyengették a trón felé — sugallják egymást túlicitálva a fejedelem körül csoportosuló írók, az ő vonzáskörébe tartozó literátorok. Hápertonni Forró Pál Curtius-fordításának ajánlása, valamint Keserűi Dajka Jánosnak Dávid Pareushoz írt latin nyelvű levele (1618) egyaránt Báthory Istvánnal állítja párhuzamba Bethlent, Alvinci Péter pedig odáig megy, hogy Károlyi Zsuzsannát a Báthory-família leszármazottjának tekintve, rokoni

¹¹ RMKT XVII/8. 59—60.

szálat konstruál Erdély e két országépítő fejedelme között. Joggal mutat rá Kovács Sándor Iván, hogy a két fejedelem hasonló gazdaságpolitikája, konstruktív szemlélete, Konstantinápolyal egyaránt békés viszonyt létesítő politikája valódi alapot adhatott az analógiára, s így a Hunyadiakon kívül Báthory István alakjának a bethleni politika előzményeként értelmezése logikus választásnak mondható.¹²

Már jeleztük, hogy Bethlent — Bocskaihoz hasonlóan — ugyancsak szabadtóként, a nép oltalmazójaként, mintegy Isten küldöttéként propagálta számos irodalmi mű. Szenci Molnár Albert isteni szabadtóként, Prágay Gedeonként, Dajka János a nép törvénykönyvét feltaláló Józsiásként üdvözli, Bojti szerint pedig Bethlen „oly ügyességgel találta meg a hányatott haza számára az üdvös gyógyszereket, hogy szinte második Machaonnak vagy az égből aláhullott Aeskulapiusnak hitték, aki a végeszedelemben szenvedő hazának segítségére jött”.¹³ A görög mitológia jótevő orvosistenségeihez való hasonlítás kétségkívül annak bizonyítéka, hogy Erdély lakossága Bethlentől várta minden probléma megoldását, minden baj orvoslását, a politikai konszolidációt.

A centralizált államvezetési törekvések ugyancsak erős támaszra találtak a fejedelem körében keletkezett államelméleti irodalom termékeiben. Milotai Nyilas István tiszántúli református püspök, majd Bethlen udvari papja a Szent Dávid XX. zsolttárát magyarázó prédikációban (Kassa 1620) például a fejedelem és a „község” kötelességeiről szólva az uralkodói hatalom szuverenitását hangsúlyozza.¹⁴ Pataki Füsüs János rugalmasan módosít a képleten akkor, amikor a magyarországi főrendek megnyerése a cél, ezért irányukban hangsúlyozza a rendi jogok és magyarországi törvények tiszteletben tartásának szükségességét, de ezt fejedelmi jóindulattal magyarázza, s e kegy szerinte vissza is vonható, ha a helyzet úgy kívánja. Bojti Veres Gáspár kéziratban maradt latin nyelvű történeti műve (*De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen*) ugyanebbe az irányba mutat, ha kissé bizonytalanul is. Az ő eszményképe az olyan fejedelmi hatalom, amely az alattvalói megelégedettség szilárd talaján nyugszik. „Non in armata militum manu, sed in subditorum benevolentia, fide et amore . . . regnantium situm est” — írja, az viszont nem derül ki pontosan, hogy kiket ért alattvalókon, a társadalom mely rétegeire kell a hatalomnak támaszkodnia.¹⁵ A „subditi” fogalmába feltehetően a nemeseket és a polgárokat egyaránt belefoglalta: a polgárság erősödésének utat nyitó, de alapvetően feudális erdélyi társadalmi képletnek legalábbis ez felelhetett meg leginkább. Már csak azért is így lehet ez, mert a szász polgárokról sok dicséret szót ejt, őket a politikában számottevő elemek közé sorolja.

Kecskeméti Alexis János vaskor prédikációs kötete (Debrecen 1621) jól lehet zömében még Báthory Gábor korában íródott, mégis a Bethlen-kor politikai igényeit elégíti ki, mondandója sok tekintetben a kiadás évében is aktuális volt. Az egész kötetten végigvonul „az ideális fejedelem és a centralizált államvezetés óhajta”, a Dariushoz hasonlítható, népének jótevőjeként uralkodó király kívánalma.¹⁶ A prédikációs kötet a hierarchikus felépítésű feudális

¹² KOVÁCS Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bp. 1976. 142—152.

¹³ *Erdély öröksége IV.* Bev. MAKKAI László Bp. é.n. 18. — Szenci és Dajka véleménye: RMKT XVII/6. 497—498.

¹⁴ RMK I. 501.

¹⁵ BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 328. és 336.

¹⁶ *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve* (GOMBÁNÉ LÁBOS Olga bevezető tanulmánya). = Régi Magyar Próza Emlékek III. Bp. 1974. 54—55.

társadalmi renden belül keresi és tárgyalja a fejedelmek és alattvalók viszonyát, s az anarchia, a hatalmaskodás elítélése révén azt a konszolidált rendet festi, amely épp Bethlen idején valósult meg.

A belpolitikán kívül az erdélyi külpolitika is igazolást kapott a gyulafehérvári udvar szellemi vonzásában működő írótól. Különösen a török szövetség szorult magyarázatra, mert Nyugat-Európában sokakat Bethlen ellen hangolt a pogánnyal való együttműködés. Keserűi Dajka János 1618-ban pontosan megadja erre Pareushoz írott levelében a választ:

„A német császártól nagyon messze vagyunk, valóban az oroszán torkában vagyunk, s az oroszán könnyen darabokra téphet és szétmarcangolhat minket, míg ő szent császári felsége tanácskozik felőlünk; ha a töröktől oly távol fekvő országok, vidékek, királyok és fejedelmek nagy pénzen igyekeznek megszerezni a töröktől a békét, mi csodálatos van abban, ha mi, oly sok év háborútól összetörve és teljesen elgyengítve ugyanezt tenni kényszerülünk? Mégis nem vagyunk törökök, akiknek azt kívánjuk, hogy bár csak mindjárt pusztulnának s tűnnének el, akármit is hazudoznak rólunk az emberek; a kegyes és méltányos uralkodási mód tanúsítja, hogy a mi dicsőséges fejedelmünk igazi keresztény.”¹⁷

Állandóan visszatérő motívum az erdélyi írók tollán, hogy a török szövetség csak kényszer, amelyet egyrészt a földrajzi közelség, másrészt a Habsburgok és az ellenreformáció túlkapasai váltottak ki. Kecskeméti prédikációi ugyan csak azt hangsúlyozzák, hogy a törökkel szemben nincs eszmei-elvi közösség, de ugyanakkor taktikusan kell velük szemben viselkedni. A wittenbergi szemlélet szerint a török hódítás „flagellum Dei”, ellene nem a harc, hanem az erkölcsös életre való áttérés segít. Ez a koncepció mindenesetre jól beleillett a Habsburg-ellenes támadást indító Bethlen ideológiájába.

A portával való béke hirdetése mellé természetesen az osztrák császári sereg elleni hadjárat indoklása társult. A II. helvét hitvallás (1567) ekkoriban készült magyar fordításának (Debrecen, 1616) egy passzusa ehhez kézenfekvő kiindulási pont lehetett, mert eszerint a fejedelemnek kötelessége „haddal is az népek megmaradását oltalmazni”. A fordító Szenci Csene Péter Rhédei Ferencnek, Bihar vármegye főispánjának, váradi kapitánynak, Bethlen főtanácsosának ajánlotta művét, így ez jól ismert lehetett a gyulafehérvári udvarban.¹⁸ Idézett gondolatát találjuk meg Milotai már említett könyvének (*Speculum Trinitatis*, Debrecen 1622) előszavában, ahol kifejti, hogy Bethlen békét akar, de a Habsburg császár szöszegése és a protestáns-üldözések harcra kényszerítik, ugyanis „a haza háborgatóit kell megfenyíteni”.

Bethlen első hadjáratának legteljesebb ideológiai fegyvertárát Alvinci Péter *Querela Hungariae* (Kassa 1619) c. röpirata adja. A szenvedélyes hangú kiáltvány sorra veszi a felkelés okait, s köztük különösen nagy szerepet tulajdonít a protestáns sérelmeknek és az ellenreformáció előretörésének. A királyság területén egyre nagyobb hatalomhoz jutott a klérus, innen ered a „pilises papok” elleni éles hang:

„Mert kicsoda hintegetett újonnan ezen hazának polgártársai és lakosai közt visszavonást és ellenkezést? A pilises papok! Kicsoda lón tanácsával oka, hogy segítség színe alatt az erdélyi fejedelem ellen annyi vérontással menjenek? A nyírt papok! Kicsoda készítése, hogy ófelsége a mi kegyelmes urunk a bécsi békesség szerzésének megtartá-

¹⁷ *Erdély öröksége* IV. I.m. 5.

¹⁸ SZEKŰ Gyula: *Bethlen Gábor*. Bp. 1929. 155–156.

sára ... ne legyen köteleés? A pilises papok! Kicsoda vezére és oktatója ama szörnyű regulának, hogy a keresztyén evangélikusoknak ... a hittel való fogadást nem kell megtartani? A pilises papok! Kicsoda oka, hogy a nekünk tett ígéreteket akárminemű formán lettek is, bé nem teljesítették? A nyírt papok! ..."¹⁹

Ha a Bethlen-kor erdélyi hitvita-irodalmának termékeit áttekintjük, szembevetünk a vitairatok megjelenésének és a politikai-katonai helyzetnek az összefüggése. Béke idején a fejedelem fékezi a vallási ellentéteket, mert a villongások megbonthatták volna a politikai egységet. Pedig az ellenkezőre, az ország erőinek, a különböző felekezetű társadalmi rétegeknek az összefogására volt szükség Erdély politikai stabilitásának biztosításához. A vallási viszályok visszafogásához jó alaphoz kínálkozott Pareus irénikus mozgalma, a felekezeti béke eszméje, Igaz, Pareus csupán a két vezető protestáns felekezet összebékítésén fáradozott, s magyar tanítványai (Alvinci, Samarjai János és mások) is ezt az ügyet képviselték, mindez azonban az erdélyi „négy recepta religio” rendszerében az „irénizmus továbbfejlesztését vonta maga után”.²⁰ Ezt szolgálták a felekezeti villongásokat és viszálykodásokat betiltó országgyűlési határozatok, így például az 1619. szeptember 11-i pozsonyi gyűlés VIII. artikulusa, amely így szól:

„Magyarországban ez ideiglen közönségesen bévött, megengedettött és szabad religión levő minden rendeknek megparancsoltassék, hogy egymás között békességben és egyességben éljenek, visszázkodások, versengésök és azok minden alkalmatossága úgy el távoztassék, hogy ennekutána csak valami kicsiny alkalmatosság se adassék köztök való gyűlölségre és zenebonának indítására.”²¹

A Bethlen-szakirodalomban gyakran esik szó a fejedelem viszonylag toleráns valláspolitikájáról, más felekezetűekkel szemben tanúsított türelméről. Kétségtelen, hogy a század valamennyi erdélyi uralkodója között ő a legrugalmasabb, a legnagyobbvonalúbb egyéniség ezen a téren is, de a tüzetesebb vizsgálat azt is megmutatja, hogy a bethleni tolerancia nem elvi természetű, hanem politikai, gazdasági vagy hadi céljainak függvénye. A jezsuita Káldi György bibliafordításának kiadását (Bécs 1626) például azért is támogatja jelentős összeggel, mert a bibliafordító diplomáciai szolgálatait igénybe vette, ő volt Bécsbe küldött követe.²² A szombatosok ellen az 1618. okt. 4–21. között lezajló kolozsvári országgyűlésen hozott intézkedéseket végül is nem hajtották végre, mert ez a fejedelemség belső társadalmi bázisát gyengítette volna. Sőt, Alvincen Bethlen az anabaptistákat is letelepítette, nyilván azért, hogy kiváló kézműipari munkájukra számíthasson.²³

A Pázmány—Alvinci hitvitában szintén érezhető Bethlen politikai szempontjainak hatása. A vita ugyanis 1609-ben rendkívül szenvedélyes: Pázmány híres Kálvin-credoja nyomán a protestáns rendek az érsek perbefogását,

¹⁹ *Alvinczi Péter válogatott művei.* Kiadja INCZE Gábor. Bp. 1935.

²⁰ BARCZA József: *Újabb szempontok a Pázmány-vitához.* = Református Egyház 1978. 7. sz. 155.

²¹ *Szepsí Laczkó Máté Krónikája.* = Erdélyi Történelmi Adatok III. 241. A pozsonyi országgyűlés határozata 1620. febr. 18-án emelkedett jogerőre, vö. RMK II. 407. 8—11. A besztercebányai országgyűlés 1620. május 31-én ugyanilyen értelemben határoz, vö. RMK II. 412. Barcza Józsefnek köszönöm, hogy ez utóbbi adatokra figyelmeztetett.

²² HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München 1973. 265.

²³ RÉVÉSZ Imre: *A reformáció az erdélyi oláhok között.* Debrecen, 1938. 27.

Alvinci pedig egyenesen katonaság kivezénylését kérte, amire Pázmány válasza: „Noha talán nem karddal, hanem pennával, nem vérrel, hanem téntával kellene én ellenem hadakoznod.”²⁴ 1613 után, Bethlen fejedelemségének kezdetén Alvinci mindaddig mérsékli vitázó szenvedélyeit, ameddig csak meg nem indul Bethlen támadásának előkészítése. Ennek jegyében készül már az *Itinerarium Catholicum* (Debrecen 1616) c. vitairat, csúcspontja pedig a *Querela Hungariae* (1619) és a Balásfi Tamás ellen írott jezsuitaellenes *Machiavelisatio* (Kassa 1620) c. írás.

A hadjárat elmúltával a hitviták intenzitása csökkent, hisz 1622 után Bethlen a Habsburg-házzal történő együttműködés lehetőségeit kutatta. Odáig is elment, hogy Cecilia Renata osztrák főhercegnő kezét megkérte, arra számítva, hogy így a Habsburgokkal törökellenes szövetséget köthet. Az ilyen tervnek természetesen az ellentétek csökkentése, nem pedig élezése felelt meg. Csak többszörös próbálkozások s két nyári hadjáratának (1623 és 1625) felemás eredményei után, 1629-ben szólalnak meg ismét a hitvitázó ellenfelek, s élénk irodalmi polémia fejlődik ki. Pécsváradi Péter nagyváradi prédikátor 888 oldalas — nyilván régóta készülő — vitairata ekkor jelenik meg, amelyre Pázmány azonnal válaszol Sallai István álnéven, majd Pécsváradi replikáját újabb Pázmány-vitairat követi. Ekkor már Bethlen számára sem lesz célszerű a vitaszellem elaltatása, mert svéd és orosz szövetségben új hadjárat tervét kovácsolja, ezért adja meg a jelet katonai támadásának teológiai-ideológiai előkészítésére.²⁵ 1629. február 18-án a tasnádi zsinaton elhatározták a Kalauz megcáfolását, s nem sokkal később a vaskos hitvédelmi szintézist a protestáns teológusok fejezetenként felosztották maguk között a cáfolat minél gyorsabb elkészítése érdekében. Ez ugyan soha nem készült el, témánk szempontjából azonban nem ez a lényeges. Sokkal inkább az a tanulság, hogy Bethlen rugalmas valláspolitikája mindig a diplomáciai és hadi helyzet függvénye, a nemzeti függetlenségért fegyvert fogó erdélyi fejedelmek legjelentősebbike a hitvitairodalmat is jó érzékkel szabályozta országegyesítő céljainak megfelelően.

Miként a vallás terén, úgy a nemzeti kérdésben is az erők megosztása helyett azok összefogása volt Bethlen eszménye. Ennek jegyében fáradozott az erdélyi románság református hitre térítése érdekében is, de ezt soha nem a hatalom pozíciójából tette. Egyik levelében Cyrill Lukaris konstantinápolyi pátriárkának kifejti, hogy igen nagy politikai előny lenne Erdély számára a románság áttérésével megerősödő vallási egység.²⁶ A pátriárka ezt elutasította, de Bethlen ennek ellenére is sok gondot fordított a román egyházkerületek ügyeinek rendezésére, s ugyanakkor a teljes Bibliát is lefordíttatta román nyelvre. Halála megakadályozta a mű kiadását, a kézirat pedig később elkalódott, utolsó híradásunk róla 1680-ból származik.²⁷ Bethlennek ez a törekvése mégsem volt hiábavaló, hisz utódai új fordítást készíttettek, s a Rákócziak korában ennek megjelenése révén nagyot lépett előre a román nyelvű írásbeliség.

²⁴ Pázmány Péter *Összes Művei II.* Bp. 1895. 632.

²⁵ BARCZA: I.m. 157.

²⁶ JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között.* Kolozsvár 1940. 140.

²⁷ Uo. 205. skk. Redmeci T. János jegyzi meg 1622-ben, hogy a román bibliafordítás Bethlen dicsőségére válik: „Nagy halmot hajt, Kegyelmes Úram, ez is az dolog az Felséged magossan meg tetéztet és ugyan mind az fényes égig fel nevelkedett szép böcsületes dicséretihez. . .” Erdély öröksége IV. I.m. 46.

Bethlen irodalompolitikájának valamennyi összetevőjét figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az írók és könyvek megbecsülése terén a korabeli Európa legműveltebb uralkodói közé tartozott. Nem véletlenül írta róla Milotai, hogy a táborban is „magával szekéren válogatott jó könyveket, mint egy kis Bibliothekát hordoz”,²⁸ s ugyanezt jelzi gyulafehérvári könyvtárának a kortársak elismerését kivívó gazdag anyaga is. Közismert tény, hogy a politikájának ideológiai alapjait lerakó prédikátor-írókat sok kedvezményvel látta el, 1629. júl. 13-án kelt oklevelével pedig valamennyiüket a nemesség soraiba emelte.²⁹ Az értelmiség megbecsülése polgári vonásnak számíthatna, Bethlen azonban ezt feudális módon, rendi privilégiumok adományozása által juttatta kifejezésre, s ez az ország társadalmi viszonyaiból szükségszerűen adódott. Erdélyben csakúgy, mint egész Kelet-Európában, ekkor még a feudális termelési mód az uralkodó, s ezen csak hosszú fejlődési folyamat változtathatna. Bethlen kétségkívül a centralizált államvezetést valósította meg, ezt szolgálta többek között irodalompolitikája is. Az abszolutizmus kiépítéséhez nem volt még elég erős az erdélyi polgárság, s az erdélyi államelméleti irodalom is csak néhány hangot szólaltat meg az abszolutisztikus uralom kiépítése érdekében. Bethlen mindenestre ebben az irányban indítja meg a fejlődést, a feudalizmus korszerűbb változatainak megvalósításán munkálkodott, s ha a Nyugat-Európa-hoz viszonyított évszázados elmaradást nem is hozhatta be másfél évtized alatt, a művelődés hiányainak pótlásáért eredményesen fáradozott.

3. A hagyomány továbbvivője: I. Rákóczi György

Rimay János 1629. május 25-én levelet írt I. Rákóczi Györgynek, s ebben ékes manierista stílusfordulatokkal fejtette ki, hogy a legmagasabb rendű emberi tevékenység az irodalom, ez biztosítja az örök hírnevet, így ennek támogatására buzdítja levelének címzettjét is.³⁰ Felsőmagyarország legnagyobb földbirtokosa és főkapitánya, Sárospatak ura azonban már ezt megelőzően is jeles mecénása volt az íróknak. Az ő ösztönzésére és pénzbeli támogatásával jelent meg Prágay Andrásnak, szerencsi udvari papjának tollából a *Fejedelmeknek serkentő órája* (Bártfa 1628) c. vaskos Guevara-fordítás, amely a korabeli udvari élet kódexe, alapvető kézikönyve lett. Ez a mű nem kötődik közvetlenül a gyakorlati politikai élethez; Bán Imre részletes tanulmányban mutatott rá, hogy a vaskos könyvnek „állambölcseleti, politikai iratként való emlegetése kevésbé jogosult”, hisz anyaga szórakoztató céllal íródott, a sztoikus morál tételeit fejtí ki.³¹

Hasonló megállapításokra juthatunk akkor is, ha a Rákóczi György által az 1620-as és 30-as években támogatott többi író munkáit vizsgáljuk meg. Szinte valamennyi a sztoikus szellemű udvari etika népszerűsítésére törekszik. Egyik pártfogoltja, Salánki György, a későbbi sárospataki rektor, még hollandiai tanulmányai idején fordította le Erasmus *Enchiridion militis Christiani* c. művét magyarra, s ezt Rákóczinak ajánlva adta ki (Leyden 1627). A könyv

²⁸ MILOTAI NYILAS István: *Speculum Trinitatis*. Debrecen 1622. B levél verso. RMK I. 480.

²⁹ ZSINKA Ferenc: *Bethlen Gábor címeres levele papok részére*. Nagyenyedi Album 1926. 101–110.

³⁰ Rimay János *Összes művei*. Kiadja ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 434–440.

³¹ BÁN Imre: *Eszmék és stílusok*. Bp. 1976. 156.

a keresztény humanizmus szellemében ad tanácsokat a *pietas* és a *doctrina* összeegyeztetésére, s a sztoikus szellemű keresztény életvitelre buzdít. Ugyanezt teszi Vetési István mezőtúri lelkész terjedelmes *epistola cohortatoria*-ja is, amelyet 1631. nov. 19-én intéz a már fejedelemmé választott Rákóczihoz.³² Vetési a Justus Lipsiustól származó uralkodóeszményt tárja patrónusa elé neo-sztoikus erénytan keretében. Szerinte az uralkodáshoz erő és jó erkölcs, ez utóbbihoz pedig jóakarát, méltóság, mértékletesség, szelidség és más erények szükségesek. A hosszú felsorolásból végül is a jó törvények által mérsékelt, centralizált fejedelmi hatalom lipsiusi eszménye látszik kibontakozni, s ez jól illeszkedett Rákóczi fejedelemségének korai szakaszához, az Erdély feletti uralomért Bethlen Istvánnal folyó esatározások nyugtalan légköréhez.

Justus Lipsius magyarországi recepciója Rimaynak a jeles németalföldi filozófushoz írott leveleivel kezdődik, de kultusza alighanem I. Rákóczi György uralkodásának elején éri el tetőpontját. Lipsius két fő művének (*De Politica* és *De Constantia*) fordítója, Laskai János, a fejedelemhez közel álló személyeknek, Vay Péter kamarásnak, ill. Madarász György eperjesi kereskedőnek, Rákóczi hírszerzőjének ajánlja munkáit, amelyek természetesen már korábban latinul is ismertek voltak az udvari körökben.³³ Rákóczi-kori népszerűségének oka minden bizonnyal az lehetett, hogy az általa ajánlott államforma olyan centralizált fejedelmi hatalom, amelyben még a rendek is nagy szerepet kapnak, ugyanakkor viszont a feudális anarchia megfékezésére már elegendő a központi hatalom. Az uralkodó és a rendek harmonikus kapcsolatát sugallja az erények rendszerének lipsiusi hierarchiája, amelynek talajáról az abszolutizmusnak legfeljebb egy patriarchálisabb változatát lehet elfogadni, s ez a megoldás joggal nyerhette meg a Bethlen örökébe lépő, de elődjénél konzervatívabb felfogású Rákóczi tetszését.

Az öreg Rákóczi György felekezeti szempontból sokkal merevebb, mint elődje volt. A „reformata religio”-t fokozatosan államvallássá építi ki, az unitáriusok és szombatosok működését a dési *complanatio* 1638-ban gyakorlatilag megbénítja, s ezzel Erdély szellemi élete is sajátos színfolttal lesz szegényebb. Nagyhatalmú püspöke, Geleji Katona István nemcsak a reformációnak e legfiatalabb hajtásait semmisítette meg, de kíméletlen harcot folytatott a puritanizmus ellen is, főként pedig Medgyesi Pál iránt táplált ellenszenvet. A Bethlen-kori szabadabb szellemi légkört a vallásos intézményekkel és dogmákkal körülbástyázott református egyház uralma váltotta fel, az a szellem erősödik ekkor, amely majd később Apácai Csere János és Tótfalusi Kis Miklós pályáját is derékba törte. Tarnóc Márton árnyalt elemzése tüzetesen bemutatta Geleji mindkét irányú hatását: egyfelől nagy érdemeit az oktatásügy és könyvkiadás fellendítése terén, másfelől azt, hogy a fejedelmi hatalom árnyékában attól teljes mértékben támogatva, végső soron „szellemi életünk megmerevítésén fáradozott.”³⁴ Ugyanez a kettőség jellemzi a gyulafehérvári román nyomda megszervezésének ügyét: nagy eredmény, hogy 1648-ban megjelenik az Újszövetség románul, s ezt követően zsoltárok, katekizmusok és énekeskönyvek egész sorát nyomtatják ki ezen a nyelven, de ugyanakkor az is tény, hogy mindez az áttérítés céljából történt. Geleji ún. *conditiókat* állapított meg a görögkeleti szertartású román egyházkerületek számára, s mivel Simion Stefan püspök

³² TARNÓC Márton: *Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka.* = Itk 1965. 701—707.

³³ *Régi Magyar Prózái Emlékek* II. Sajtó alá rendezte TARNÓC Márton. Bp. 1970.

³⁴ TARNÓC: *Erdély művelődése.* . . I. m. 93.

ezeket elfogadta, megindult a görögkeleti liturgia átformálása.³⁵ Egyik oldalon tehát a román írásbeliség fellendítése, a másikon viszont felekezeti türelmetlenség jelzi Geleji irodalmi tevékenységét, s ez a kétarcúság egyben a Rákóczi-kori Erdély szellemi életének is egyik alapvető jellemzője.

A 30-as évek neosztoikus szellemi légkörét lassanként a református egyház megcsontosodott szemlélete váltotta fel, s Geleji Katona kétségkívül meglévő tehetségét és széles körű tudását így már egy konzervatívabb fejedelmi koncepció szolgálatába állította. Vele szemben a puritán eszméket valló Medgyesi képviselte a szellemi progressziót, aki *Praxis pietatis* (Debrecen 1636) címen kiadott, angoltól fordított kegyességi iratában az ortodox dogmatika helyébe az oldottabb vallásosság eszményét, egy kevésbé merev etikai követelmény-rendszert állított.

4. A bukás felé

Az öreg Rákóczi György halála után gyakorlatilag özvegye, Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony vette kezébe a család különböző ügyeinek irányítását, s tevékenysége nyomán jelentősen fellendült a Rákócziak székhelyének, Sárospataknak kulturális élete. Ennek egyik oka minden bizonnyal az lehetett, hogy 1639 óta az iskola rektora volt a puritán eszméket valló Tolnai Dali János, s az általa terjesztett nyitottabb szellemű légkör termékenyítőleg hatott a tudományok fejlődésére, végső soron ennek lett következménye Comenius Patakra hívása. De ugyanebbe az irányba mutatott a két Rákóczi-fiú eltérő mentalitása is: míg ugyanis Zsigmond anyjával együtt szívügyének tekintette a művelődés fellendítését, addig az Erdély fejedelmévé lett ifjabb György semmi komoly érdeklődést nem tanúsított a tudományok iránt. Joggal tételezhető fel, hogy ellenvetés nélkül teljesítette anyja és testvére kérését a Bethlen-könyvtár számos értékes darabjának Patakra szállítását illetően, így Bethlen bibliotékájának tekintélyes része került a Rákócziak észak-magyarországi birtokának szellemi központjába.³⁶

A Gyulafehérvárról Sárospatakra áramló könyvek útja egyben az irodalompolitikai törekvésekben beállott változást is szimbolizálja. Nem a fiatal erdélyi fejedelem, hanem a Patakon maradt testvér és Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony irányítja most már az irodalompolitikát, nekik szól a dedikációk többsége, s ők hajtják végre az évtized legjelentősebb szellemi vállalkozását, Comenius meghívását is. A cseh tudós pedagógus korszakalkotó oktatási reformjait és filozófiai jelentőségét a roppant gazdagságú nemzetközi szakirodalom már bőven méltatta és vizsgálta, magyarországi működésének horderejét tehát ezúttal nem szükséges hangsúlyoznunk. Annál fontosabb viszont témánk szempontjából az az összefüggés, amely a Comenius művei által felvázolt politikai program és a Rákócziak politikai tervei között fedezhető fel.

Mindenekelőtt felmerül a kérdés: vajon mi lehetett az oka annak, hogy az öreg Rákóczi György nem tartotta szem előtt az erők egyesítésének Erdély számára oly szükséges elvét, s a család hatalmas birtokait kettéosztva, a magyarországiakat kisebbik fiára hagyta? Péter Katalin tanulmányából ki-
világlik a látszólag logikátlan s a család hatalmát megosztó lépés politikai hát-

³⁵ JUHÁSZ: I.m. 148—152.

³⁶ JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest 1976. 201—203.

tere, s az alaposabb vizsgálat a bonyolult helyzetben nagyon is átgondolt tervet fedezhet fel.³⁷ Az Erdélyből tervezett lengyelországi hadjárat végén ugyanis nem a fejedelemnek, hanem testvérének, Zsigmondnak jutott volna a lengyel trón, s innen kiindulva, magyarországi birtokaira támaszkodva nyerhette volna el a magyar királyságot. Ez a királyság mind Erdély, mind Lengyelország erejére támaszkodhatott volna, de a szultántól mégis függetleníthette volna magát. Ez a merész elképzelés ekkor szinte az egyetlen járható útja lett volna a nemzeti függetlenség megvalósításának, de ez is szertefoszlott a fiatal Rákóczi Zsigmond korai, tragikus halálával (1652).

Vajon tudott-e erről a koncepcióról a Rákóczi-udvar szellemi életét jelentős mértékben meghatározó tudós, a kor egyik legtermékenyebb írója, Comenius? Minden bizonnyal, hisz tudjuk, hogy Patakról történő távozása, 1654 után „mintegy hivatalos diplomatája” volt a Rákócziaknak, bizalmas jelentésekben számolt be a külföldön szerzett diplomáciai hírekről.³⁸ Valószínű, hogy korábban is tudott az önálló Magyarország megteremtésének merész tervéről, amit saját hazája, Csehország felszabadításának megcsillanó reménye miatt is támogatott. Sőt, Comeniust Rákóczi Zsigmond halála sem akadályozta abban, hogy egyre vakmerőbb formába öntse elképzeléseit, noha az ifjabb Rákóczi halála ezeket már gyakorlatilag kivihetetlenekké tette. A török porta ugyanis nem egyeztetett bele Erdély és Lengyelország uniójába, mivel a létrejövő nagyhatalom a félhold számára komoly veszélyt jelenthetett volna. Comenius azonban ezt tudomásul nem véve, Drábik Miklós fantasztikus vízióinak és jóslatainak hitelt adva, nagyszabású külpolitikai tervet vázolt fel *Gentis felicitas* c. művében. Már 1654-ben kész volt vele, de csak 1659-ben jelent meg Amsterdamban, nyilván azzal a céllal, hogy a külföldi közvéleményt II. Rákóczi György mellett mozgósítsa.

Comenius szerint a nemzeteket „igazában azok teszik boldoggá, akik a hatalmat gyakorolják: akkor, ha bölcssek, jámborak, kegyesek a jók iránt s a gonoszokkal szemben szigorúak.” A nemzet boldogságának feltételei: hazai vérből való király, az „összes rendek közszabadsága”, serénység, mesterségek és tudományok gyakorlása, s az ifjak helyes nevelése. Olyan fejedelemre van tehát szükség, aki mindezeket beteljesíti, s az ilyen nagy célok megvalósítására Isten mindig ki is választott valakit. Ez a kiválasztott ember, aki az összes feltételeknek megfelel, maga II. Rákóczi György, neki kell tehát a Habsburg zsarnoksággal szembeállnia.³⁹

Míg Comenius lelkes buzdítása korábban reális alapokon nyugodott, s a *Sermo secretus Nathanis ad Davidem* (1651) c. írása a rendkívül tehetséges Rákóczi Zsigmond számára reális lehetőségeket tárt fel, addig a szűkebb látókörű és kisebb áttekintőképességgel rendelkező Györgyöt időközben irreálisá lett vállalkozás felé sodorta. Comenius éles szemmel látta meg a kelet-európai társadalom elmaradottságának okait, reálisan mérte fel a polgári kultúra fájó hiányát, a politika terén azonban izzó hazaszeretete az illúziók világába ragadta. A Rákóczi-házban a cseh ügy lehetséges szövetségését látta, s minden erejével a Habsburg-hatalom ellen igyekezett mozgósítani. A meggondolatlan

³⁷ PÉTER Katalin: *Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról*. = Századok 1972. 664—665.

³⁸ BÁN Imre: *Eszméék és stílusok* I.m. 163.

³⁹ *Comenius Magyarországon*. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Összeállította, bevezette és a jegyzeteket írta Kovács Endre. Bp. 1962. 355—360.; MAKKAI László: *Gentis felicitas*. = Pedagógiai Szemle 1958. 964—972.

ifjú fejedelem pedig hitt az eleve elrendeltnek hirdetett és megjósolt győzelemben, s ez okozta vesztét: lengyelországi vereségével jó időre eltűnt az önálló, törököktől és Habsburgoktól független Magyarország megvalósításának reménye.

A nemzeti függetlenségi mozgalmak vezetői szinte kivétel nélkül jól látták, hogy a kard mellett a tollra, a katonák mellett az írókra is szükségük van céljaik eléréséhez. Az általuk kialakított irodalompolitika sok tekintetben befolyásolta a mozgalom sikerét. Bocskai hajdúinak diadalaihoz Rimay hazafias versei, kuruc szólamokat felcsendítő költeményei szolgáltatták az ideológiai hátteret, s ez a hagyomány az egész század költészetén végigvonult. Bethlen nemcsak a diplomáciában, hanem az irodalompolitikában is sokhúrú hangszeren játszott, s a különböző szólamokat kítűnő érzékkel hangolta össze: hitviták és államelméleti művek, versek és útleírások, prédikációk és történeti művek hosszú sora tanúsítja ezt. I. Rákóczi György udvarában a sztoikus etika rendkívüli népszerűségét hamarosan elhomályosította az ortodoxia erősödése, s a fejedelmi konzervativizmus ez utóbbival szövetkezett. Utóda, II. Rákóczi György sokkal kevesebb gondot fordított az ideológiai és művelődési kérdésekre, az ő korában már nem Gyulafehérvárott, hanem Sárospatakon születtek a fontosabb irodalompolitikai elképzelések. Ezek azonban nem váltak be, s a lengyel hadjárat régóta érlelt tervének elsietett végrehajtása katasztrofát eredményezett.

Az igazán nagy uralkodók mindig találtak módot arra, hogy a társadalmi, katonai és diplomáciai helyzet irányítása mellett az ideológiát, s az ezzel szorosan összefüggő irodalmat és művelődést támogassák, kibontakozását elősegítsék. Ez történt Erdélyben is, ahol az irodalompolitika mindig szerves részét, el nem hanyagolható elemét jelentette az országos politikának, s a nemzeti függetlenségi mozgalmaknak.

ISTVÁN BITSKEY

Literaturpolitik zur Zeit Gábor Bethlens und der zwei György Rákóczi

Das blühende Wirtschaftsleben und das konsolidierte Gesellschaftssystem des ungarischen Fürstentums Siebenbürgen im XVII. Jahrhundert schufen für die kulturellen Institutionen und auch für die Literatur die Möglichkeit einer schwungvollen Entwicklung. Die Siebenbürger Fürsten sahen es gut, dass zur Verteidigung der Selbstständigkeit des Landes bedürften sie neben dem Schwert auch des Feders, neben den Soldaten der Schriftsteller und der von ihnen vermittelten ideologischen Waffen. Zu den Siegen der Heiducken von Bocskai (1604—1606) wurde der ideologische Hintergrund durch die patriotischen Gedichte Rimays geliefert, und diese poetische Stimme wurde in den späteren Jahrzehnten immer stärker. Die siebenbürgische Literaturpolitik entfaltete sich zur Zeit des Fürsten Gábor Bethlen (1613—1630) mit bestimmten Konturen. Bethlen verstand es, die Literatur der Religionsstreiten, die staats-theoretischen Werke, Predigten und historische Werke gleichmässig in den Dienst seiner politischen Ziele zu stellen. Darum unterstützte er die protestantischen Geistlichen, die ihre schriftstellerische Tätigkeit in den Dienst der fürstlichen Macht stellten. Im Hofe György Rákóczis I wurde die grosse Volkstümlichkeit der stoischen moralisierenden Werke durch die Verstärkung der reformierten Orthodoxie in den Hintergrund verschoben, diese letztere wurde immer mehr die Stütze der fürstlichen Macht. György Rákóczi II verwendete mindere Sorge als sein Vorgänger auf die Sache der Kultur und der Literatur; zu seiner Zeit (1648—1658) war schon nicht Gyulafehérvár (Karlsburg), sondern Sárospatak der Mittelpunkt der literaturpolitischen Ideen. Im XVII. Jahrhundert bildete die siebenbürgische Literaturpolitik einen organischen Teil, ein nicht vernachlässigbares Element der nationalen Unabhängigkeitsbewegungen.

Az esküdt deákok magyar könyvtára

Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban

Az Esküdt Deákok Magyar Könyvtára a reformkor érdekes és sajátos vidéki vállalkozása volt. A diáktársaságokkal és a pataki iskola történetével kapcsolatban gyakran említették, de eddig részletesebb ismertetésére nem került még sor a szakirodalomban. Ezt szeretnénk most pótolni abban a remény-ségben, hogy közben használható adatokat szolgáltatunk a magyar közműve-lődési könyvtárügy egésze történetéhez is.

Zempléni és pataki előzmények

A 18. század végi és a 19. század eleji nemzeti függetlenségi törekvésekben, egészen a jakobinus mozgalomig, Zemplén megye is tevékenyen részt vett. A megye vezetői, még a főispán Orczy József is, a megye tekintélyesebb család-jainak tagjaival együtt aktívan kapcsolódtak a mozgalomhoz. A kivégzett vezetők között Szentmarjay Ferenc zempléni volt, de halálra ítélték, majd kegyelemből súlyos várfogsággal sújtották Zemplénből még Kazinczy Ferencet, Szulyovszky Menyhértet és Tantsits Ignácot. A mozgalmat elfojtó, majd az országra telepedő reakció idején, míg a politikai aktivitásra nem volt le-hetőség, itt is a nemzeti nyelv kiművelésének, az irodalom ápolásának, a kultúra és a tudományok fejlesztésének a terén tevékenykedtek. Közigazga-tási téren a nemzeti törekvések irányába esett a megyének az a határozata, hogy 1797-től a vármegyei jegyzőkönyveket kizárólag magyarul vezetik, s a hivatalos levelezést is magyar nyelven intézik. 1815-ben itt is megszervezték a Nemzeti Színház építése javára az adománygyűjtést, s két év múlva a miskolci színház építése segélyezésére is sikeres akciót indítottak. A Nemzeti Múzeum javára az insurrectionalis kasszából küldtek pénzt több alkalommal. 1831-ben alakult meg a megye székhelyén, Sátoraljaújhelyen a „Zempléni Casino”. Rendszabályait a tagok névsorával együtt Patakon nyomtatták.¹ Ez a kaszinó 160 taggal indult, akik néhány mágnás mellett zömmel a középnemességből valók: táblabírák, vármegyei hivatalnokok, szolgabírák, katonatisztek, plé-bánosok, ügyvédek, de akad köztük kereskedő, postamester, tanár, földmérő

¹ *A Zempléni Casino Rendszabásai s tagjainak névsora betűrend szerint 1831.* Nyomat-tatott S. Patakon.

² „A Casino idegenektől ajándékot el nem veszen, s az Egyesület tagjaitól is tsak könyvet, képet, vagy hasonló műveltségi s hasznosan vagy illendően gyönyörködtető tárgyat fogad el. Viszont a Casino szobáiból könyvet, újságot vagy akármit is . . . még tsak költsönzés képen is kivinni . . . nem lesz szabad”. *A Zempléni Casino Rendszabá-sai . . .* 12—13.

patikus, orvos is. Köztük van Kossuth Lajos és Kazinczy Ferenc. Utóbbi a kaszinó egyik jegyzője. Könyvtár létesítését is előirányozták, aminek gyarapítását a tagdíjakból történő vásárlás mellett a tagok könyvadományából szerették volna eszközölni. Úgy tervezték, hogy állományát csak a kaszinó falain belül használják majd.² Előírták még a felügyelőnek az újságok bekötését és a könyvtár állományába való besorolását.³

Sárospatakra a felvilágosodás eszméit és műveit a nyugati egyetemekről vizsztatért diákok és tanárok hozták elsősorban, de a kollégium diákjának, Bessenyeinek eszméi és írásai is eljutottak Patakra, aki volt tanáraival élénk levelezést folytatott.⁴ A diákok is olvasták munkáit. Kazinczy Ferenc még diákkorában Patakon fordította magyarra Bessenyei németül írt, *Die Amerikaner* című elbeszélését. Ez a munkácska Kazinczy Ferenc öccsének és diáktársainak verseivel együtt Kassán jelent meg, amit Bessenyeinek is megküldöttek.⁵ A Kassán tevékenykedő Baróti Szabó Dávid is ismertté vált Patakon, éppen Kazinczyn keresztül, akivel még annak diákkorában személyes és irodalmi kapcsolatba került.⁶ A jakobinus per folyamán és után minden gyanút keltő dokumentumot igyekeztek megsemmisíteni, ezért igen kevés írásos nyoma maradt annak, hogy a kollégium milyen mértékben vett részt a mozgalomban. Arról a hazafias diáktársaságról, amely éppen ezekben az években működött az ifjúság körében, csak József nádornak a királyhoz küldött felterjesztéséből tudunk.⁷ Ebben emleget egy Csokanyi nevű diákot, akiben Trencsényi Waldapfel Imre Csokonait véli, kinek nevét — szerinte — a német fogalmazványban elírták, mondván, hogy „az akkoriban sokkal ismertebb Kazinczy név is előfordul a nádor irataiban Kazinczy alakban”. Szerinte Csokonai — aki akkor valóban Patakon élt — megpróbált „Sárospatakon is olyan irodalmi kört szervezni, amilyennel már Debrecenben is kísérletezett... a Debrecenből éppen Patakra került diák szervezhette leginkább az összekötést a két kollégium tanulóí között.”⁸ Borzsák István szerint viszont „Csokonainak Csohány nevű barátjáról van szó, akiről a költő Puky Istvánhoz írott leveleiben többször megemlékezett.”⁹

³ „A felügyelők jussai s kötelességei... különösen gondot viselnek, hogy az újság levelek el ne hányódjanak, s azokat fertály, vagy fél esztendőnként a Casino könyvtára részére béköttesik”. *A Zempléni Casino Rendszabásai*... 18.

⁴ SZINYEI Gerzson: *Vázlatok és képek a Sárospataki Ev. Ref. Főiskola 18. és 19. századbeli életéről*. — A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola értesítője az 1894—95. iskolai évről. Sp. 1895. 20.

⁵ RÁCZ Lajos: *Kazinczy és a Sárospataki Főiskola*. Debrecen, 1931. 8—11.

⁶ RÁCZ Lajos: I. m.

⁷ „NB. 24. sz. alatt vannak a pataki helvét diákifjúság ellen tett feljelentés és vizsgálat aktái. Ezekből kiderül, hogy bár kezdetben Bernáth alispán és Szentesy nyugalmazott hadnagy jelentései rossz képet festettek a dolgról, mégis ennek ellenére, mikor a királyi biztos a helyszínen vizsgálta meg a dolgot, úgy találtatott, hogy a pataki diákok által létrehozott és a debrecenieikkel kapcsolatot tartott társaság csupán irodalmi célzatú volt és az elme jobb kiművelésére irányult. A Csokanyi nevű diák által írt irat, amit Bernáth alispán beküldött, csak egy újság másolata. Ezt a diáktársaságot a pataki kollégium rektora és professzorai mindjárt kezdetben szétoszlatták. A királyi biztos nagyobb előrelátásra intette őket, vigyázzanak, hogy ilyen társaság (aminek rossz vége lehet) a diákok között ne jöjjön létre”. DOMANOVSKY Sándor: *József nádor iratai*. I. Bp. 1925. 159—160. (Német nyelven.)

⁸ TRENCSENYI WALDAPFEL Imre: *Csokonai Vitéz Mihály válogatott művei*. = Köznevelés 1951. 7. sz. 307—308.

⁹ BORZSÁK István: *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei*. Bp. 1955. 70. 1. sz. jegyzet.

A pataki kollégium történetének nevezetes eseménye a 18. század végén a magyar nyelvű oktatás bevezetése a tantárgyak döntő többségében. Az új tantervet Vay József főgondnoksága alatt vezették be 1796-ban. Vay már az 1790/92-es országgyűlésen is Teleky József mellett a magyar nyelv érvényesítésének igen kitartó harcosa volt. Ez a tanterv, majd az utána következő változtatások tükrözik azt a harcot is, amit az iskolán belül — mint az egész országban — a maradibb és haladóbb irányzat emberei folytattak egymással. Az előbbieket ragaszkodtak a latin nyelven folyó tanításhoz és a humanisztikus tárgyak túlsúlyához. Az utóbbiak a magyar tanítási nyelv érvényesítését és a reáliák növelését szerették volna elérni. A váltakozó szerencsével folytatott küzdelem a 19. század harmincas éveiben dőlt el végérvényesen.

A 19. század elején a pataki iskola életét a nyelvújítási harc is színezte és élénkítette. Már a mozgalom első éveiben is két olyan tanára volt az iskolának, akik a nyelvújítási küzdelemben aktívan részt vettek: Barczafalvi Szabó Dávid és Beregszászy Nagy Pál. Később is élénken reagáltak a nyelvújítási küzdelmekre. A tanári karon belül két „triász” küzdött Kazinczy irányja mellett, illetve ellen. Kazinczy hívei Sipos Pál, Vályi Nagy Ferenc és Kézy Mózes; ellenfelei Lácza Szabó József, Rozgonyi József és Kövy Sándor voltak. Kazinczyval az ifjúság is személyesen találkozhatott, aki tanár-barátai látogatására és az examenekre, a vizsgákra is eljött Széphalomról.¹⁰ Kazinczy és az iskola kapcsolatát jelzi, hogy könyv- és kéziratgyűjteményének egy része is Patakra került. 1806-ban „véttetett meg Kazinczy Ferenc könyv- kézirat- és képes gyűjteménye 2000 Forintért . . .”¹¹ Mindezek nemcsak ébren tartották az ifjúságnak az országos események iránti érdeklődését, hanem egy kicsit az ügy részesévé is tették őket. Tevékenységük eredményének tekinthető *Poétai Gyűjtemény* címen, 1813-ban megjelentetett versgyűjteményük. Az 1807-től újra működő pataki nyomda is ösztönzőleg hatott nemcsak a tanárookra, hanem a diákokra is. Kazinczynak is több munkáját nyomták ekkor Patakon. A diákifjúságnak a *Poétai Gyűjtemény*hez hasonló kiadványa jelent meg 1826-ban a következő címmel: *Régibb és újabb részint érzékeny, részint vig, többnyire eredeti dalok gyűjteménye*. Ebbe az antológiába már a diákköltők versein kívül bevették néhány ismertebb költőnk, Kazinczy, Csokonai, Szentjóni pár versét, de néhány népdal is belekerült. A kötet 219 verset tartalmaz. Újabb kiadása 1834-ben jelent meg: *Érzékeny és vig dalok gyűjteménye*. Második, bővített kiadás. Ebben már 325 vers van. A diákság aktivizálódását bizonyítja az is, hogy 1813-ban az egyházkerület már engedélyt adott a jogászok egyesületének, a „Pánczél vármegye és királyi tábla” működésére. Ebben a diákegyesületben egy eszmei vármegye és királyi tábla keretében utánozták és gyakorolták a jogászok, a juristák az országos és vármegyei alkotmányos életet és eljövendő hivatásukkal kapcsolatos jogi eljárásokat. Ez a diákegyesület a nemzeti és hazafias öntudat erősítését is szolgálta, s ezért „amikor 1822-ben a Metternich rendeletei ellen a megye ifjúsága is opponált, 1822-ben a diákmegye gyűléseit is betiltotta a hatalom”.¹² Létrejöttét a hagyomány mindig Kövy Sándornak tulajdonította, aki annak idején az egyesület engedélyeztetése iránti kérelmet is felterjesztette. A kerületi gyűlés határozatá-

¹⁰ RÁCZ Lajos: *Kazinczy és a Sárospataki Főiskola*. Debrecen, 1931. 19—21.

¹¹ ERDÉLYI János: *Adalékok a Sárospataki Főtanoda újabbkori történetéhez*. Sárospatak, 1858. 18. Kézirat.

¹² GULYÁS József: *Emlékek és emlékezések*. Sárospatak, 1931. 1—7.

ből arra következtethetünk, hogy engedély nélkül, a kerület, mint egyházi főhatóság hallgatólagos tudomásulvétele mellett, már előbb is működött: „A jelentést tevő ifjúság szép egyetértése és előmenteles magafoglalkozása közönsegesen megdicsértetvén, hogy magok között a hazai törvényt tanuló ifjúság professzorok és az iskolai szék felvigyázása és utasítása mellett hasonló intézeteket tarthasson, továbbra is megengedtetik.”¹³

A Sárospataki Református Főiskolának a 19. század első felében folyó egész életét jellemzi még, merész vállalkozásokra is kész, igényes szellemét és szemléletét szimbolizálja az az erejét meghaladó nagy vállalkozása, amibe 1806-ban fogtak és az ország református lakosságát is anyagi segítségre ösztönző munkával csak 1845-ben fejeztek be: az „Új Épület”, vagy „Nagy Kollégium” felépítése, melynek déli szárnyában van a Pollack Mihály által tervezett, 1834-ben berendezett, szép klasszicista teremkönyvtár.

Az esküdt deákok magyar könyvtára

Az eddig elmondottak is mutatják, hogy az iskola diák- és tanártársadalma eleven kontaktusban élt azokkal a törekvésekkel, melyek a felvilágosodás korában, majd a reformkorban a nemzet életét előbbre vinni igyekeztek. Ez az érdeklődés és az eseményekbe való bekapcsolódás igénye még elevenebbé vált itt is a reformországgyűlések idején. Az országgyűlések menetét figyelemmel kísérték. Egy ideig a Református Egyház által az országgyűlésre kiküldött predikátor éppen a sárospataki gyülekezet lelkésze, Ferenczy József, a szobrász Ferenczy István testvéröccse volt.¹⁴ Arról is tudunk, hogy Kossuth Lajos édesanyja, Kossuth Lászlóné és a sátoraljaújhelyi református lelkész, Milotai József, akik Zemplénben Kossuth Lajos „diéti tudósításait” propagálták és terjesztését adminisztrálták,¹⁵ a pataki iskolába is eljuttatták a kézzel másolt tudósításokat, melyek a Nagykönyvtár kéziratтарыában ma is megvannak. Patakon ennek a reformkori erjedésnek és felbuzdulásnak egyik értékes gyűmölése ért be 1832. március 22-én: „Az esküdt Deákkal magyar könyvtárja” létrejöttével.

„Az esküdt Deákkal”

A protestáns kollégiumokban, megerősödésüktől, a 17. század elejétől kezdve a diákok társadalmának, a „coetus”-nak széles körű önkormányzata fejlődött ki. A tanulóifjúságnak ez a 17. és 18. században még szinte az iskola egész anyagi és szellemi életét irányító és mozgató önkormányzati szervezete Patakon még a 19. század első felében is működött, és csak a szabadságharc leverése után sorvadt el. Ennek jelentős testülete volt az esküdt deákkal. Más néven nevezték még őket primáriusoknak, s testületi üléseiket „sedes primaria”-nak, valamint jurátusoknak is. Ez a latin elnevezés a juro = esküdni igéből származott, s arra utalt, hogy felesküdték az iskola szolgálatára. Nem tévesztendő össze a juristákkal, a joghallgatókkal.

¹³ FINKEY Ferenc: *A pataki ref. jogakadémia története 1793—1923*. Sárospatak, 1944. 50. Kézirat.

¹⁴ SZABÓ Lajos: *Sárospataki Református Lelkipásztorok*. Kézirat.

¹⁵ Kossuth Lászlóné autográf levelei és „nyugtatói”, valamint Milotay József levele a Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltárában található Sárospatakon.

Esküdt deák az lehetett, aki akadémiai tanulmányait jelesen befejezve, sikeresen letette az ún. esküdti vizsgát. Somossy István, pataki tanár, aki valamikor maga is tagja volt az esküdt deákkarnak, a Sárospataki Népszerű Naptár 1859. és 1860. évfolyamában megjelent cikkeiben¹⁶ — melyeket Ács Gedeon, Kossuth egykori tábori lelkésze is bemásolt öreg korában „Tarisznya” címet viselő szöveggyűjteményébe¹⁷ — többek között ezt írja erről a vizsgáról:

„A Patakra hozott gyermek az elemi és a gimnáziumi pályát 8—9 év alatt bevégezőn, az akadémiába lépett. Ott ismét 7—8, néha 9 hosszú évet eltöltvén, ha magában képességet érzett, letette azon fontos vizsgát, melyet szem nem látott, fül nem hallott, t. i. az esküdti vizsgát. Kivált utóbbi időkben az egyházkerület 7—8 (papi és világi) követe jelenlétében 12 oktató mintegy 30 különböző tudományból kérdezték ki a pályavégzett ifjat, kinek mindenről, mit életében akár magán szorgalom útján, akár a közlecken tanult, számot kelle adnia. Volt rá példa, hogy a gyengébb szervezetű ifjú az 5—6 óráig tartó vizsgálat alatt összerogyott. . . ”¹⁸

Az esküdt deákkarba tehát a végzett akadémistáknak szigorú vizsgán szelektált tagjai kerülhettek be, akik néhány évig még az iskola rendelkezésére álltak. Közülük kerültek ki a gimnáziumi osztályok ún. köztanítói (preceptores) és az akadémia segédtanárai (praeses).¹⁹ A 16. században az esküdt deákok őrizték és kezelték a Kollégium könyvtárát. A 17. században is közülük választották a tanárok és az ifjúság szavazatával a könyvtárnokot, s később is, amikor már a könyvtár élén akadémiai tanár állott, csak esküdt diák lehetett alkönyvtáros. A 18. század végén és a 19. elején ők végezték az olvasó és kölcsönző szolgálatot, s a könyvtárnok javaslatai alapján az iskola előjárósága által megállapított rendezési munkálatokat is.²⁰ Az esküdt diákok közül választották az önkormányzati szerv vezetőjét, a „senior”-t, akinek gazdasági és fegyelmi ügyekben esküdttársai segítettek. Közülük került ki a „contra scriba”, az önkormányzati funkcionáriusok ellenőre.²¹ A Kollégium egyik régi, szintén jelentős testületének, az „Éneklő Kar”-nak elnökét, a „cantus Praeses”-t 1752 óta szintén az esküdtek közül választották.²² A nagy népességű iskola életének menetét, napirendjét az esküdtek hétről hétre kijelölt tagjai irányították és ellenőrizték. Különböző beosztásban végzett szolgálatukért az iskola pénztárából szerény fizetést kaptak, miután tanulmányaik végeztével néhány évet még az iskola keretében töltöttek. Ezután mentek ki jelentősebb helységekre tanítónak, segédpaprak, illetve mentek külföldi egyetemekre, ahonnan visszatérve a kollégium tanárai lettek, illetve más egyházi vagy világi szolgálatba álltak. Helyüket a deáki karban sikeres vizsgával rendelkező új tagok foglalták el. Ennek a jelentős és tekintélyes testületnek a létszáma a 18. század végén és a 19. elején 12—14 volt.²³

¹⁶ SOMOSSY István: A Sárospataki Főiskola. = Sárospataki Népszerű Naptár. 1859. évre. Szerk. Antalfi János, 82—92. — SOMOSSY István: A sárospataki tanuló legutóbbi 70 év alatti beléletének rövid vázlata. = Sárospataki Népszerű Naptár, 1860. Szerk. és kiad. ANTALFI János, 77—85. (Továbbiakban: SOMOSSY.)

¹⁷ BARANYAI Júlia: Sárospataki diákélet két évszázaddal ezelőtt. = Református Képesnaptár és Évkönyv az 1971. évre. Újvidék. (1970). 89.

¹⁸ SOMOSSY.

¹⁹ ELLEND József: A Sárospataki Főiskola egy évszázaddal ezelőtt. = Századok 1914. 597—692; 697—714.

²⁰ SZINYEI Gerzson: A Sárospataki Főiskolai Könyvtár története. Sárospatak, 1884.

²¹ SOMOSSY.

²² ORBÁN József: A sárospataki énekkar története. Sárospatak, 1882.

²³ SOMOSSY.

A könyvtár alapításának kimondása. Az alapokmány

Az eddig elmondottak alapján nem véletlen, hogy az újraeledő és erősödő politikai és kulturális mozgalmak hírére a pataki kollégiumnak ez a férfikort megért, de az ifjúsághoz korban még közel álló fiatalemberek alkotta testülete, az „esküdt deákkar” reagált először komolyan és eredményesen. Úgy látták, hogy az adott lehetőségek és körülmények között azzal használhatnak az ügynek, ha a kollégiumi könyvtár olvasóinál szélesebb réteg számára is hozzáférhető, elsősorban a legfrissebb magyar irodalmat is tartalmazó könyvtárat szerveznek, amihez 1832. március 22-én hozzá is fogtak.

Ezen a napon tartott összejövetelükön fogalmazták meg *Az esküdt Deákkar magyar könyvtárjának alapítása* címmel a könyvtár alapokmányát, amit az akkori deákkar minden tagja a következő sorrendben aláírt:

„György József, Senior — Batta Pál, Ellenőr — Orbán István, a Sidó Nyelv Segéd tanítója — Szeremlei Gábor, az A. Oskola Könyvtárörje — Kováts János (Kaposi) Felsőbb Syntaxisták Tanítója — Paksi István a Conjugisták közönséges Tanítója — Szabó László az alsóbb Syntaxisták Tanítója — Kováts János (Migléczi) a Grammatika Tanítója — Csoma Mihály, a Helveziai Vallástétel tanulásának Elölülője — Semsey Josef, A mixta Classis közönséges Tanítója — Pethő István, a Görög nyelv segéd Tanítója — Pap György, az Éneklő Kar Igazgatója.”²⁴

Az alapokmányban hangsúlyozzák, hogy az ember fejlődésének, előhaladásának legfontosabb eszköze a tudományos műveltség, aminek megszerzését, terjesztését legeredményesebben minden nemzet a maga nyelvén munkálhatja. A magyar nyelv s ennek következtében a nemzeti tudományos műveltség lemaradt állapotban van: „nyelvünk még böltsőbből rebeg, nemzetünk előtt hosszú a célpálya”. Az anyanyelv fejlesztését, pallérozását az alapokmány aláírói a nemzet iránti hálából fakadó hazafias kötelességüknek is vallják. Ez készítette elhatározásukat:

„... szíves ohajtást bocsátva a fele is, hogy az értelem közönségesen magyar nyelven, különösen pedig oskolánk körében a tudományos műveltség édes anyanyelven fejlődne, mint legfőbb eszközön a tökéletesedésnek... S N Patakon 1832 Év 22 Martziusában alább iratandó esküdt Deákok köz egyezéssel elhatározánk az esküdt Deákkar könyvtárja alapítását.”²⁵

A következő években a könyvtár neve többféle alakban fordul elő: „Esküdt Deákkar könyvtára”, „Esküdt Deákkar Magyar Könyvtára”, „a T. Egyesület Könyvtára”, „Thecánk”, „Jurátusok könyvtárja”, „Esküdti Theca”. Az alapítás közvetlen célját, a könyvtár feladatát nem itt, hanem az ún. „alaptörvényekben”, a tulajdonképpeni szervezeti és működési szabályzatban tömören így fogalmazták meg: „... ezen könyvtár alapításában a cél a közvilágosság terjedése...”²⁶

Az esküdt diákok könyvtáralapítása további tevékenységre serkentett. Még abban az évben az akkor Patakon tanuló Szemere Bertalan szervezése nyomán két diákegyesület alakult. Az egyik „Sárospataki Ifjú Egyesület” néven indult, 1843-ban nevét „Szépműegylet”-re, a szabadságharc után „Önképző-

²⁴ Az Esküdt Deákkar egyesület Jegyző-könyve. 1832-dik Év 22 Mártzius. (Továbbiakban: Jegyzőkönyv). 1—2.

²⁵ Jegyzőkönyv, 1.

²⁶ Jegyzőkönyv, 3.

társulat"-ra változtatta. Ennek alapításában az esküdt diákok is tevékenykedtek.²⁷ Az ifjúság másik egyesületét szintén Szemere Bertalan kezdeményezte. Ez joghallgatókból alakult „Nándor-vármegye” néven.²⁸ Tulajdonképpen „Pánczél vármegye”, a juristák 1822-ben hatóságilag betiltott együletének a fel-támasztása volt. Az esküdt diákok könyvtáralapításának az egész ifjúságot további jó kezdeményezésekre serkentő hatására többször is hivatkoztak később. Többek között már az 1834-ben *Parthenon*. „Zsebkönyv a S. Pataki Magyar Nyelvművi Társaságtól” című kiadvány előszavában Majoros András professzor, „a Társaság egyik Előülője” ezt írta:

„Ez előtt két évvel, anyaoskolánk elsőbb ifjai a naponként szaporodó magyar elme-szülemények könnyebb olvashatása, s általában a honnyelv és ízlés gyarapítása tekintetéből egy kised könyvtárt alapítván, később a versenypályán nemes vetélkedésre hevülve, az egész ifjúság közül a lelkesebbeket, a szorgalmasabbakat felszólíták, hogy ezen szemléleti vagy olvasó társaságot cselekedeti vagy dolgozó társasággá átváltoztatni nyújtsanak segéd kezét . . .”

Hasonló értelemben emlékezett meg róluk Erdélyi János 1863-ban a Sárospataki Főiskolai Ifjúság Önképzőtársulata *Emlékkönyvének* előszavában: „Harminc és éve múlt, hogy a sárospataki főiskola kebelében az úgynevezett esküdt diákok olvasó együletet alapítottak, különösen magyar könyvtárt nyitván . . . Ez egylet alakulását . . . pár hónap múlva egy második egylet felállása követé, melyhez az eszmét kívülről jövő példák buzdítása mellett, a fentebbi könyvtár, vagyis a hazai irodalomnak közelebbi s alaposb ismerése adá . . .”

A könyvtár alaptörvényei. Szervezeti és működési szabályzat

A könyvtár szervezeti és működési szabályzatát „a könyvtár alaptörvényei”-t is az alapokmánnyal egyidőben állapították és fogalmazták meg. Eredetileg nyolc pontból állott, s később, a könyvtár működése folyamán csatoltak hozzá egy kilencediket.

Az első két pont, illetve néhány továbbinak egy-egy részlete arról intézkedik, hogy a könyvtár fenntartásához, működéséhez és gyarapításához szükséges költségek miként nyerjenek fedezetet. Az alaptörvények kötelezik a diákkar tagjait, hogy alapításkor fizessenek fejenként 10 Réhnes forintokat „Váltó Czedulában”. A jövőre nézve az esküdt deáki vizsga letétele után minden új tagnak is kötelességévé tétetik a 10 forint befizetése. Ezen kívül az „ünnepi jótétemény”-ből is fizetnek mindig fejenként 1 forintot. Ez évente 3 forintot jelentett. Az „ünnepi jótétemény”, azaz pénzadományt azoktól az észak-magyarországi református gyülekezetektől kapták a pataki diákok, melyek 1711 után jobban bekapcsolódtak az iskola anyagi fenntartásába. Nagyobb ünnepek alkalmával az idősebb diákok az iskola legátusaiként, követeiként meglátogatták ezeket a gyülekezeteket, segítettek a lelkésznek az ünnepi istentiszteletek végzésében. Részből ennek honoráriumaként, részből az iskolát és a diákokat támogató segélyként a gyülekezetek a legátus diákoknak pénzadományt adtak. Az esküdt diákok is gyakorolták a legációs szolgálatot. Megem-

²⁷ A Sárospataki Ifjú Egyesület jegyzőkönyve, 1832—1861. Kézirat.

²⁸ SZINYEI GERZSON: *Vázlatok és képek* . . . 20.

liti még az első pont, hogy „hála és köszönet annak, aki a TM egyesületet kötelezően felül is ajándékozta”. Az ilyen jellegű ajándékot a deákkarból kikérelt, volt tagoktól is elvárták.

Az „alaptörvények” legjelentősebb pontja a negyedik, mely kimondja, hogy a könyvtárt közművelődési céllal hozták létre, s az bárkinek, aki érdeklődik, rendelkezésére áll: „Mivel hogy ezen könyvtár alapításába cél a közvilágosság terjedése, a könyvek olvasása nem szoríttatik egyedül az esküdt Deákkarra, másokkal is szívesen közöltetnek azok, oskola tagjának 1-eggy Xr, idegennek 2-tő Xrért Váltó Cédulában minden napra.” Később valószínűleg az alapítás után nem sokkal, ennek a mondatnak áthúzták a következő részét: „... oskola tagjának 1-eggy Xr, idegennek . . .” Ez a pont végérvényesen úgy szólt, hogy bárkinek, tehát a diákoknak is, az esküdteken kívül, a kikölesönzött könyv után naponként 2 krajcárt kellett fizetniök.

Kezdetben egy darabig problémát okozott az a tény is, hogy az esküdt diákok barátaiknak, ismerőseiknek a városba, sőt vidékre is átadták olvasásra a könyveket. Mind a maguk fegyelmzésére, mind a könyvtár olvasói érdekében 1833. január 9-én hozták a következő határozatot, mely az „alaptörvények” kilencedik pontja lett:

„Tapasztaltatván, hogy a Jurátusok a Theca könyveit nem tsak magok részekre hordják ki, hanem azokat kezeik közül a városra, sőt a Patakon kívüli helyekre is ki szokták küldözgetni — mely visszaélésből a különben is szűk értékű Thecára kár háramlik — ennél fogva az 1833-ik eszt. Jan. 9-én tartott ülésben (melynek végzése a 10-ik lapon meg vagynak írva) meghatározatott, hogy semmiféle Jurátus Diáknak a könyvet, mellyet maga részére kivessen, másnak által adni olvasás végett nem szabad — és ha adja, minden napra fizessen mint más akárki 2,- két krajczárt. Az erre való felügyelet pedig Thecarius Úrának szivökre köttetik.”²⁹

Úgy látszik, az érdeklődés és az olvasási igény meghaladta a szerény lehetőségeket. A működési szabályzat harmadik, ötödik, hatodik és nyolcadik pontjai az esküdt diákoknak a könyvtár használatával kapcsolatos jogait és előnyeit biztosítják. Itt a tagokat „résztvényesek”-nek nevezi az „alaptörvény”. Biztosítja számukra más olvasókkal szemben egy-egy könyvvel kapcsolatban az elsőbbséget, mondván, hogy az esküdt diáknak „a Könyvtár könyveihez mást kirekesztő joga van”, sőt az iskolai szünetek idejére is vihet haza magával könyvet. Egy rendelkezés a kollégium kötelékéből, az esküdt deákkarból is kivált, volt taggal a további kapcsolatok ápolására nyújt lehetőséget. Ingyen kölcsönözhetnek s a jegyzőkönyvekbe is betekinhetnek: „Ha valamely résztvényes időben is kívánná a könyvtár állapotját ismerni, a könyvtárőr köteles akár mikor a Jegyzőkönyv utáni vizsgálat megengedni.”³⁰ Ez beleillik a pataki diákoknak jóval korábban kialakult szemléletébe és később is sokáig élő gyakorlatába, hogy tanulmányaik befejezése után is az iskolához tartozónak érezték magukat, és az „alma matert” időnként, általában a nyilvános évvégi vizsgák, az examenek alkalmával meglátogatták.

Az alapokmány és a működési szabályzat szövegezéséből is érezzük, hogy egy ügyért lelkesedő, áldozatkész fiatal emberek jószándékú összefogása és elhatározása áll az Esküdt Deákkar Magyar Könyvtára alapítása mögött. Az induláskor még nem láthatták a később jelentkező kölcsönzési és egyéb problémákat, a könyvtár működésével kapcsolatban nem rögzítettek mindent

²⁹ Jegyzőkönyv, 3.

³⁰ Jegyzőkönyv 3.

előre. Így alig esik szó a könyvtárossról, annak választásáról, munkaköréről stb. Sok felmerülő kérdést kellett menet közben, közös összejöveteleiken megoldaniok. Ezekre előre számítva a hetedik pontban így rendelkeztek: „Minden dologban mellyek a T.M. egyesület által vitatás alá vétetnek, a többség szava határoz.”

A könyvtár élete és működése

A könyvtár alapításakor nyert nevén és az akkor megszabott keretek között 1832. március 22-től 1848. június 20-ig működött. Életére és működésére vonatkozó adatokat 1845. szeptember 9-ig egy 80 lapból álló kötött kéziratok könyv tartalmaz. Az 5. lapon, ahol a feljegyzések kezdődnek, ezt olvashatjuk: „Pénzbevétel, Kiadás, meg szerzett könyvek és más elegy feljegyzések”. 1845 végétől a szabadságharcig terjedő eseményeit egy másik könyvbe írták be, ez azonban a szabadságharc vagy a Bach-korszak alatt elkallódott.

Az állomány kialakítása és gyarapítása

Az állomány kialakítására és gyarapítására nézve sem az alapokmány, sem az ún. alaptörvények nem tartalmaznak semmi konkrét elképzelést vagy utasítást. Kezdetben az volt a gyakorlat, hogy a beszerzendő könyveket a közös összejöveteleken beszéltek, vitatták és határozták meg. Ha a döntés megszületett, felhatalmazták a könyvtárost a könyvek megvásárlására. Eleinte a beszerzés leggyakoribb módja az volt, hogy a könyvtáros még ott helyben rábízta a kijelölt könyvek megvásárlását valamelyik esküdt diákra, akinek Pest, Miskolc vagy Kassa felé volt útja. Egy ilyen feljegyzést idézünk:

„Az esküdt egyesület ülést tartván el határozta a következő könyvek megszerzését: Imre J. Ur Philisophiája; Perger A Magyar és Hazája; G. Szecsenyi Hitel; Vörösmarty Zalán futása; Vörösmarty A Bujdosók; Trautmann Gazdasági Chemiája és Physiologiája. Melyeknek Pestről meghozások Tisztársunk Szabó László Urra bízott.”³¹

Csak kétszer fordult elő, hogy a deákkaron kívül álló, ismerős személyt kértek meg könyvvásárlásra, aki a fent említett városok valamelyikébe utazott. A beszerzéseket általában a diákkar tagjai, sokszor maga a könyvtáros végezték teljesen önzetlenül. Ha idegen volt a vásárló, annak költségeihez hozzájárultak: „Ezen könyveket hozó embernek Kassáról 18 Xr.” „Ezen könyveket hozónak Pestről 50 Xr.”³²

A szerzeményezés másik módja az előfizetéses könyvrendelés volt, amit szintén a diákkar határozata alapján a könyvtáros eszközölt: „Ugyanazon ülésben hatalmaztattam meg a Bélteki ház, Mulattató és Ossián czimú munkák előfizetési ároknak be fizetésére.”³³ A beszerzésnek ez a formája a későbbiek folyamán mind gyakoribbá vált. Az előfizetések nagy részét, különösen a folyóiratokét „Vass postahivatalbirtokosnál” eszközölték.

³¹ Jegyzőkönyv, 5.

³² Jegyzőkönyv, 5.

³³ Jegyzőkönyv, 6.

Az is előfordult, hogy a diákkar tagjai jártukban-keltükben olyan könyvre bukkantak, ami véleményük szerint illetl állományukba és megvették. A legközelebbi ülésen aztán a diákkar együttesen döntött, átveszik-e, besorolják-e, vagy sem. Egyik ilyen eset még 1832-ből „... az esküdt Egyesület ülést tartván Szabó László és Warga János által hozott könyveket elfogadta...”³⁴

A jegyzőkönyvben megtaláljuk azoknak a könyvkereskedőknek a nevét is, akiktől vásároltak. Két pesti „könyvtáros”: Heckenast Gusztáv és Eggenberger József. Miskolcon Grosman nevű könyvkereskedőtől vettek. Bár Kassáról is többször hozattak könyvet, a kereskedő nevét nem jegyezték fel. A feljegyzések között találjuk még Burján Pál sátoraljaújhelyi könyvkereskedő nevét, valamint Angyalfi Andrásét, aki valószínűleg pataki volt.

Egy alkalommal, 1840 márciusában a könyvtáros árverésen vett meg két könyvet.³⁵ Ma már nem tudjuk megállapítani, hogy a Nagykönyvtár mellett még akkor időnként tartott könyvaukcióról, vagy valamilyen más árverésről van szó.

Az eddigiekből kitűnik, hogy különösen az első időkben az állomány kialakítását és gyarapítását kizárólag az esküdt diákok kollektívája irányította. A könyvtáros csak végrehajtotta az ilyen értelmű határozatokat. Később a mindenkori könyvtáros ezen a téren szabadabb kezet kapott.

Az állomány ajándékozás által is gyarapodott. Különösen a diákkarból kikerült, volt „tiszttársak” ajándékoztak könyvet. Kiderül azonban a feljegyzésekből, hogy ez nem volt jelentős. Az állománygyarapodásnak csupán 7,8%-át tette ki. A többihez vásárlás útján jutottak. A könyvtár állományának 833 kötetben, illetve évfolyamban levő 533 művéből, illetve folyóiratából mindössze 42 művet ajándékoztak. Kapott a könyvtár könyvet professzortól (Nyiry István), diákoktól, a diákegyesülettől, a „Nyelvmívelő Társaságtól” is. Az ajándékozók között szerepel Kazinczy Gábor is, mint „2-dik évű Non Togatus”, aki másodszer már a maga munkácskáját, a *Szerelem könnyei* című kötetét ajándékozza a könyvtárnak. 1842-ben, az akkor Pesten élő Erdélyi Jánostól is kaptak két füzetet. Ezt így jegyezték fel:

„Tekintetes Erdélyi János Úr kegyes ajándékából bírja az Esküdt Diákok Könyvtára a Színműtárnak 25. és 23-dik füzetét. A fent tisztelt T. Úrnak a Könyvtár iránti buzgalmaért s pártolásáért az Esküdt Diák Kar hálás köszönetét nyilváníttja.”³⁶

A könyvtár állományába került letétként 1839 novemberében a Gregárir usok³⁷ által korábban alapított, de életképtelennek bizonyult diákkönyvtárakkor még meglevő néhány kötete is. Ezt a gyarapodást így rögzíti a jegyzőkönyv:

„A 30 elsőbb diákok-Gregáriusok által alapított, de az utódok által alaptörvénye szerinti növekedésében megakadályoztatott könyvtárban levő könyveket, minthogy már első alapítói közül néhány tagok jelenn az esküdt diáki karban valának, ezek akarata s határozása szerint T. Balázsy István Úr nálam, mint esküdt diáki Könyvtár őrnélét letette, czím szerint pedig ezeket:...”³⁸

³⁴ Jegyzőkönyv, 6.

³⁵ Jegyzőkönyv, 41.

³⁶ Jegyzőkönyv, 49.

³⁷ Gregáriusoknak nevezték a 19. század elején a Sárospataki Református Főiskolának a 30 legjobb eredményt felmutató diákját, akik az „ünnepválasztáson” az „electio”-n először választották ki azokat a gyülekezeteket, ahova nagyobb ünnepeken legátusokként prédikálni mentek, s ahonnan „ünnepi jótéteményt”, tanulmányi segílyt kaptak.

³⁸ Jegyzőkönyv, 40. p.

Ez az anyag 20 mű, illetve folyóirat 30 kötetben, illetve évfolyamban, az állomány 3,9%-a. Kiderül tehát, hogy a könyvtár állományának nem egészen 12%-át kapta, több mint 88%-át vásárolta.

Az 1832—1846 között begyűlt állomány leltárát a jegyzőkönyv utolsó levelei tartalmazzák. A bekötött könyv 3 utolsó levelét később kitépte valaki. A megmaradt levélcsonkokból megállapítható, hogy még egy levélen, vagy annak első lapján folytatódhatott a leltár, s itt szerepeltek az 1847-ben¹ és 1848-ban bekerült könyvek és folyóiratok.

Az állomány rétegződése

Az állomány gyarapításánál a diákkor mindvégig következetes volt abban, hogy csak frissen, vagy nemrég megjelent könyvet szerzeményezett. Az 1832—1846 között gyűlt állomány két könyve 1792-es, illetve 1795-ös kiadású. 47 mű jelent meg a 19. század első három évtizedében, a többi mind a könyvtár működése idején hagyta el a nyomdát.

Nevükhöz híven — magyar könyvtárnak nevezték gyűjteményüket — szinte kizárólag magyar anyagot helyeztek el benne. Három latin és három német nyelvű munkán kívül, az állományt magyar nyelvű könyvek alkották.

A könyvek, illetve folyóiratok megjelenési helye tekintetében a következő a helyzet: Pesten 254, Budán 94, Kassán 52, Kolozsváron 40, Pozsonyban 19, hely nélkül 18, Sárospatakon 14, Bécsben és Nagyenyeden 8—8, Debrecenben 6, Lipcsében 4, Marosvásárhelyen, Nagyváradon, Sopronban, Székesfehérváron 2—2, Bukarestben, Párizsban, Rozsnyón, Temesváron, Vácon, Veszprém-ben és Zágrábban 1—1 munka, illetve folyóirat jelent meg.

A könyvtár állományába viszonylag sok folyóirat került be. A könyvtár fenntartói és irányítói a reformkor jelentősebb folyóiratait anyagi lehetőségeikhez képest igyekeztek beszerezni. Az *Athenaem* megjelenésekor előfordult például, hogy a pénztárban nem lévén elég pénz, egyévi előfizetési díjat két részletben közösen adtak össze. A „Könyvek Lajstroma” azt mutatja, hogy lehetőleg minden folyóirat-évfolyamot igyekeztek megőrizni, az összegyűjtött számokat beköttették s az évfolyamokat állományba vették. A könyvtár alapítási évében, 1832-ben a Széchenyi István által indított *Jelenkort*, melléklapjával a *Társalkodóval* együtt kezdettől fogva egészen 1840-ig járatták. Akkor szüntették be, amikor Kossuth lapja, a *Pesti Hírlap* megindult. Ezt rendelték meg helyette. A Kassán 1825 óta megjelenő *Felsőmagyarországi Minervát* is kezdtek vásárolni, de ez a könyvtár alapítását követő évben megszűnt, így csak az 1832-es évfolyam került állományba. A könyvtár indulásától kezdve előfizettek az *Aurorára*, az 1821—1837 között rendszeresen megjelenő irodalmi zsebkönyvre, ami irodalmunk akkori szervezésében játszott jelentős szerepet. Ebből néhány korábbi, a könyvtár alapítása előtti évfolyamot is sikerült megvásárolniok, s összesen kilenc kötetet „lajstromoztak” el belőle. Amikor az *Aurora* átadta helyét a Vörösmarty, Bajza és Toldy által hasonló szellemben szerkesztett *Athenaeumnak*, ezt is egészen megszűnéséig, 1843-ig járatták. Kritikai melléklapjával, a *Figyelmezővel* együtt ez is bekerült a „thecába”. A rövid életű *Fillértárra*, Magyarország első metszetekkel illusztrált, képes folyóiratára szintén „prenumeráltak”, s egy évfolyamát be is leltározták. A *Kritikai Lapokat* 1831—1836 évekből találjuk a leltárban. Járatták még a *Regélőt*, valamint megszűnéséig, 1839-ig a *Rajzolatok a Társas élet és Divat vi-*

lágából című, irodalmi anyagot is közlő újságot. A szabadságharcot megelőző években a *Pesti Hírlapra*, az *Életképekre* és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokra* fizettek elő. A folyóiratok előfizetését általában félévenként eszközölték. Néhány folyóirat előfizetési díja, amiben a „postaállomásnak” fizetett szállítási díj is benne foglaltatik: *Jelenkor* és *Társalkodó* 12 Rft 30 Xr. — *Athenaeum* 14 Rft 30 Xr. (a *Figyelővel* együtt 16 Rft) — *Regelő* 16 Rft 30 Xr. — *Aurora* 7 Rft 30 Xr. — *Fillértár* 10 Rft — *Pesti Hírlap* 16 Rft 30 Xr. — *Életképek* 16 Rft 30 Xr. — A postának kifizetett szállítási díj általában félévenként és folyóiratonként 2 Rft 30 Xr. volt.

Az Esküdt Deákok Magyar Könyvtára működése alatt színvonalas folyóiratanyagot tudott olvasói kezébe adni.

Ha a könyvek szakok szerinti megoszlását nézzük, a következő a helyzet: leszámítva a könyvtár állományából a mintegy 60 évfolyamnyi folyóiratot, a könyvanyag 473 mű. Az ETO főosztályai szerinti rétegződés ilyen képet mutat: 0 = Az általános jellegű művekből, évkönyvekből, különböző testületi kiadványokból 19 művet említ a „Lajstrom”, ami az állomány 4%-a. — 1 = A filozófia területéről begyűjtött könyvek filozófiatörténeti, etikai és lélektani munkák voltak, összesen 15 db, 3,2%. — 2 = Ugyancsak 15 művel szerepel a kettes főosztály. Ezek dogmatikai, egyháztörténeti művek és néhány prédikációs kötet, szintén 3,2%. — 3 = A társadalomtudományi munkák közül főleg politikai, közgazdasági, jogtudományi és néhány pedagógiai könyvet, összesen 49 művet őrzött a könyvtár, 10,4%. — 5 = Természettudományos munka 10 db volt. Matematikai, fizikai és biológiai művek, 2,1%. — 6 = Az alkalmazott tudományokat képviselte a legkevesebb, 9 db orvostudományi, technikai és mezőgazdasági munka, 1,9%. — 7 = A művészetekkel foglalkozó művek száma 10, 2,1%. — 8 = Nyelvtudományi, irodalomelméleti és szépirodalmi művek alkották több mint a felét az állománynak: 271 mű, a könyvtár 57,3%-a. A szépirodalmi anyagban idegen szerzők magyar nyelvű fordításai is szép számmal fordulnak elő. Főleg Shakespeare, Goethe, Molière, La Fontaine, Kotzebue. A kor jelentősebb magyar szerzői közül a következők munkáival találkozunk: Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Fáy András, Döbrentei Gábor, Kiss János, Csokonai Vitéz Mihály, Czuczor Gergely, Kazinczy Ferenc, Vajda Péter, Jósika Miklós, Szigligeti Ede, Nagy Ignác, Czákó Zsigmond, Obornyik Károly. A szépirodalmi anyag jelentős részét teszik a belföldi és külföldi színművek. — 9 = Végül földrajzi és történelmi munkák is jelentős arányban kerültek be az állományba. Köztük sok útleírás és életrajz található, 75 mű, 15,8%.

Ez az áttekintés azt mutatja, hogy a nyelvészeti és irodalmi művek mellett a földrajzi, történelmi és társadalomtudományi munkák alkották az állomány zömét. Ennek az aránynak a kialakulásában az olvasók igényének figyelembevétele mellett nyilván szerepet játszott a kor könyvkiadása, a beszerzési lehetőségek, valamint az esküdt diákoknak könyvtárunk hivatásával és funkciójával kapcsolatos koncepciója is.

A könyvtár vezetése és a könyvtárosok

Már a szerzeményezéssel kapcsolatban említettük, hogy ezt a diákkar egésze, közös összejöveteleiken hozott határozataival irányította. A jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy a könyvtár minden dolgában és működésének minden

területén ez a „testületi vezetés” érvényesült. A könyvtár ügyeit intéző „közüléseket” a testület feje, a senior vagy a contra scriba, az ellenőr hívta össze a könyvtáros javaslatára. 1842-től kezdve előfordult, hogy sürgős esetben a hetenként fegyelmi ügyek s más problémák elintézésére tartott összejöveteleiken könyvtári ügyben is hoztak határozatot.³⁹

A könyvtár ügyeit intéző összejöveteleik szigorúan zártkörűek voltak. Nagyon ritkán hívtak meg „idegent”. A könyvtár működése alatt kétszer fordult elő, hogy a diákkarba nem tartozó személyt azzal tiszteltek meg, hogy ülésükre meghívták és a jegyzőkönyvet is aláírta: 1841. február 13-án Kőrösi János mint „hívatott” és 1845. szeptember 16-án Tompa Mihály mint „meghívatott” írta alá a jegyzőkönyvet.

A könyvtár működésébe, irányításába nem szóltak bele sem a professzorok, sem az iskola egyházi vagy világi előljárói. A diákkarnak ezen a téren tanúsított szigorú exkluzivitására jellemző az az eset, amikor 1845-ben az egyik pataki polgár, Láczy József „részvényesként” szeretett volna a könyvtárt fenntartó testülethez csatlakozni:

„... jurátusok könyvtárörje által jelentetvén, hogy Tek. Láczy József úr által fel-szólítottatott, lennének-é szivesek őt a Jurátus urak olvasótág képpen társaságukba fogadni, s a tisztelt úr kedvező siker reményében a jurátusok által vinni szokott teher kész elvállalása mellett 3 általunk nem hordatott lapok velünk közlését előlegesen megígérni kegyeskedett. Ezen jelentés nyomán határozottatott: Az esküdt diákkar Tek. Láczy József urat mint részvényes olvasó tagot szívesen fogadja körébe azon óvással és kikötéssel mindazonáltal, hogy a tisztelt úr azon jogán kívül, mely a theca könyveinek a vele tudatandó helyes arányban leendő olvashatásába fog határozódni, minden más esküdt diákkarral közös jogokról mondjon le, s a theca ügyeinek intézésében s igazgatásában magának sem most, sem a jövőben legkisebb igényt ne formáljon.”⁴⁰

A közülések határozatainak végrehajtója a könyvtáros, a „könyvtárör”, vagy „thecarius” volt. Feladatáról, munkaköréről, választásáról sem az alaptörvényekben, sem az alaptörvényekben nem találunk rendelkezést. Kiderül azonban a jegyzőkönyvekből, hogy a könyvtárost, aki egyébként az ülések jegyzőkönyvét vezette és ellátta a pénztárosi teendőket is, a deákkar mindig a saját kebeléből választotta. Általában közmegegyezéssel, de előfordult, hogy csak szótöbbséggel. A választások is jegyzőkönyvbe kerültek, az elsőt, Warga Jánosét kivéve. Az ő lemondása és a második könyvtáros választása így örökített meg: „Összegyűlvén az Esküdt Deákkar, könyvtárnok és jegyző tisztársunk Warga János úr jelenté, hogy eddig viselt hivatalát le akarná tenni, mely is elfogadtatván, közmegegyezéssel a könyvtárnoki hivatalra elválasztaték Kovács János tisztársunk.”⁴¹ 1838. február 9-én: „Közmegegyedéssel folytatott könyvtáróri hivatalát magasb s dicsőbb pályára lett elválasztása által bevégezvén, hálaköszönetünk nyilvánításával Tiszt. Hallgató István urat további felelet terhe alól felmentettük, s helyébe Tiszteletes Miskolczy György urat Tisztársunkat jeleltük, kit hivatalába ünnepélyesen be is igtattunk.”⁴² Végül egy szótöbbséggel történt választás, 1844. szeptember 16-án: „Dicséretes szorgalommal folytatott és közmegegyedéssel végzett könyvtáróri hi-

³⁹ Protocollum Sedes Primariorum inceptum Anno Scholastico 1820/1 Kézirat a Tiszáninnyi Református Egyházkerület Levéltárában.

⁴⁰ Jegyzőkönyv, 63—64.

⁴¹ Jegyzőkönyv, 8.

⁴² Jegyzőkönyv, 33.

vatalát letévén, tisztt. Anti János úr, helyébe általános többséggel tisztt. Terhes Lajos választatott és hivatalába beigtattatott.”⁴³

A könyvtárosi tiszttet a megválasztottak, különösen az első időkben, viszonylag rövid ideig viselték. A legrövidebb ciklus a Kanócz Andrásé, 3 hónap, a leghosszabb Mecsei Mihályé, 2 év volt. A 13 és fél év alatt cserélődő 86 esküdt diákból 16-an voltak könyvtárosok úgy, hogy egyiküket két alkalommal választották meg. Így követték egymást:

1832 március 22-től Wurga János 1832 szeptember 7-ig; Kovács János 1833 január 9-ig; Csoma Mihály 1833 június 15-ig; Pethó István 1834 január 17-ig; Csoma Mihály 1833 június 15-ig; Pethó István 1834 január 17-ig; Csoma Mihály 1834 május 2-ig; Baktsi László 1835 április 4-ig; Kanócz András 1835 július 17-ig; Somodi Ferenc 1836 február 14-ig; Tarjányi János 1836 október 11-ig; Hallgató István 1838 február 9-ig; Miskolzi György 1839 február 16-ig; Mecsei Mihály 1841-ig; Rác Endre 1843 július 6-ig; Anti János 1844 szeptember 16-ig; Terhes Lajos 1845 szeptember 9-ig.

Ekkor választották meg Orbán Józsefet, de ezzel meg is szakadnak a feljegyzések. Azt már nem tudjuk, ő meddig működött, s ki jött utána. A szábadsgarcig feltételezésünk szerint legalább még ketten viselték a könyvtárosi tiszttet.

A könyvanyag feldolgozása

A szerzeményezett könyveket a könyvtáros dolgozta fel. Az állománybavétel úgy történt, hogy a könyvek címlapjának vagy előzéklapjának rektóján kézírással, tintával beírta a possessor nevét, a beérkezés dátumát, amit aláírásával hitelesített. Sikerült felkutatni a régi esküdt deákkari könyvtár néhány meglévő példányát, s ezeken ilyen bejegyzések olvashatók: „A Spataki esküdt Diákkar Magyar Könyvtáré. Jegyzette Spatakon November hó alkonyán 1838. Miskolci György könyvtárór.” — „Az esküdt diákkar Magyar Könyvtáré. Jegyzette S. Patak 1839 Máj. 27. Mecsei Mihály Könyvtárór.” „Az esküdt diákok magy. könyvtáré. Jegyzette S. Patakon 1846 Jan. 4. Orbán József r. könyvtárór”.

A feldolgozás további lépéseként következett a rövid címleírás, amit a könyvtáros „Az Esküdt Deákok Könyvtárában található Könyvek Lajstromá”-ba írt be. Ezt a jegyzőkönyv utolsó 13 lapján vezették. A „Lajstrom” a következő rubrikákat tartalmazta: 1. „Sorszám”; a sorszámozás végig folytatólagosan haladt, a többkötetes műveket, vagy egy sorozat egyszerre érkező több darabját egy sorszám alatt írták be. 2. „A könyvek lajstroma” a második rubrika címe, s ide került a mű szerzője és címe, illetve folyóiratoknál ezek neve és szerkesztője vagy kiadója. Sokszor írták előre a könyv címét és utána a szerző nevét. 3. A harmadik rovat a „Darabszám” feliratot viselte. Ide került a kötetek száma. 4. A kettéosztott negyedik rovatba került „A könyvek kiadásának Helye és esztendeje”.

Ez a „Lajstrom” nemcsak szerzeményezési naplója, hanem törzskönyve, sőt füzetkatalógusa is volt a könyvtárnak. Nincs nyoma annak, hogy esetleg másolatot készítettek volna róla az olvasók részére. Viszont találunk feljegyzést a könyvanyag bizonyos szakrendbe sorolásáról: „1836 május 11-dikén Közülés tartatván Könyvtárunk érdekeire nézve határozatott: 1. A Könyvtár

⁴³ Jegyzőkönyv, 61.

tudomány-rendszeres elosztályozása felolvasatott és némi módosításokkal helyben hagyatott.”⁴⁴ Valószínű, hogy ezt a tervezetet az akkori könyvtáros, Tarjányi János készítette el, s a diákkor módosított valamit rajta. Bármennyire érdekes és értékes lenne ma számunkra ez az akkor nyilván írásba foglalt „tudomány-rendszeres elosztályozás”, sajnos, nem írták be a jegyzőkönyvbe, s a fogalmazvány se maradt fenn. A könyvtárnak előkerült néhány darabján azonban még megtalálhatók ennek az „elosztályozásnak” egykori jelzetei is. A „Lajstrom”-ban 447. szám alatt leírt Külföldi Játékszín 18. kötete címlapján ebből az időből ezt a felírást találjuk: „Színművek 52. sz. Tóth Lőrincz: Olympia. Drámai pályavirágok című, a „Lajstrom” 378. számú könyvének címlapján: „Színművek 29. sz.” Az 1842-es újabb rendezésről egészen rövid feljegyzés tanúskodik: „... az esküdt diákok könyvtárát újabban rendezni határozták s azonnal el is kezdték.”⁴⁵

A könyvtár- és olvasószoba

Egyelőre nincs nyoma annak, hogy induláskor és az első években melyik épület adott szállást a könyvtárnak. A korábbi feljegyzésekből annyi állapítható meg, hogy a könyvtár és olvasóterem céljára egy helyiség szolgált. Az 1836 május 11-én hozott határozat „az Egyesület az Olvasó s Könyvtár szobában levő hajdani elavult asztal kiigazítását is helyben hagyta”.⁴⁶ Az iskola épületeinek állagát ellenőrző és felmérő bizottság jegyzőkönyvébe 1846 októberében ezt jegyezték be: „Új épület . . . Középsor nyugoti rész . . . 5-ik szoba Esküdti Theca szobájában semmi hiba.”⁴⁷ A felmérés a szobák lakóit is felsorolja, s itt a szoba lakója „T. Mészáros József esküdt” volt. Minden bizonnyal könyvtárunk tizenhetedik könyvtárosa. Valószínűleg ebből az időből származik az a későbbi gyakorlat, hogy az Ifjúsági Könyvtár — ebbe olvadt bele a 19. század második felében könyvtárunk állománya — könyvtárosai a könyvtár szobájában laktak. Az utóbbi idézet szerint 1846-ban, esetleg korábban is, az Új épület vagy Nagy Kollégium Fő utcai, ma Rákóczi utcai frontjának első emeletén, akkor 5-ös sorszámossal jelölt szobában helyezték el a könyvtár könyveit, s itt lakott a könyvtáros is. A kézirat ugyanis a földszintet „Alsósor”-nak, az első emeletet „Középsor”-nak, a másodikat „Felső-sor”-nak nevezi. Bár a helyiséget „Olvasó s Könyvtár szobá”-nak említik, olvasás céljára valószínűleg csak az esküdt diákok használták időnként, mások csupán a kölcsönzés idején fordultak meg benne.

A könyvek tárolására ebben a helyiségben állott egy nagyobb, kulccsal zárható szekrény, amibe előbb a „Lajstrom” sorszámainak megfelelő sorrendben, később a megállapított szakrendben helyezték el és őrizték a könyvtárosok az állományt. A könyvtár alapításakor egy kisebb szekrény, vagy pole szolgált erre a célra, amiről nem szólnak az írások. Az említett nagyobb szekrényt 1836-ban vásárolták: „Februárius 16-án Egy Lagirozott s Fenyőfából készült könyvtartóért fizettetett 34 Rft.”⁴⁸ Még ebben az évben „a Könyvtheca

⁴⁴ Jegyzőkönyv, 23.

⁴⁵ Protocollum Sedis Primariorum. . .

⁴⁶ Jegyzőkönyv, 24.

⁴⁷ A Főiskolában levő szobák rendes jegyzőkönyve. 1841-ik évtől kezdve. Kézirat a Tiszáninneneni Református Egyházkerület levéltárában.

⁴⁸ Jegyzőkönyv, 19.

megigazíttatására s egy polccal való meg bővítésére a Könyvtárőr meghatalmaztatik.”⁴⁹ Két nap múlva: „A Könyv-theca megigazításáért fizettem az asztalosnak 2 Vcz. Ft.”⁵⁰ A könyvtár berendezéséhez tartozott még a korábban már említett asztal. Úgy látszik, a zárható szekrény és szoba, valamint az ott lakó könyvtáros biztonságos őrizetet jelentett, mert kiderül, hogy az őrizet hiányossága miatt egy könyv sem kallódott el. Az állományban jelentősebb károsodás csak a szabadságharcot követő zavaros évben történt, amikor jóformán senki sem őrizte.

A kölcsönzés és az olvasók

A kölcsönzésről a könyvtárosok kiviteli naplót vezettek, amiben a kivitt könyvek és az olvasók mellett a kölcsönzési díjakat is nyilvántartották. Sajnos, ez a napló eddig nem került elő. Meglétét említik azok a feljegyzések, melyeket könyvtárosváltozás alkalmával készítettek. A távozó könyvtáros utódjának átadva a pénztárt is, a könyvek olvasásáért begyűlt krajcárokat ilyenkor egy összegben könyvelték el. A kölcsönzési naplót is „jegyzőkönyv” néven említik s így hivatkoznak rá: „A könyvek olvasásából begyűlt a Jegyzőkönyv 57-dik lapja szerint . . .” vagy „Könyvek olvasásából begyűlt Jegyzőkönyv 65 lapja szerint.”⁵² Az első években egy-egy könyvért naponta 2 Xr-t szedtek be. Ezt az összeget 5 Xr-ra emelték 1836. május 11-i ülésük 2. sz. határozatával: „Előadván a könyvtárőr, a . . . kiadni szokott könyveknek szemlátomást való elrontását, közakarattal elhatározottat, hogy ezután, az eddig naponként darabok v. kötetektől fizetni szokott 2 Xr, ezüstben fizettesék, 5 Xr. t. i. minden kötetért napjában . . .”⁵³ Másfél év múlva a régi összegre szállították le a kölcsönzési díjat. Később még egyszer emeltek, de ezt már úgy, hogy csak a népszerűbb, keresettebb művekért kellett többet fizetni. 1842. szeptember 26:

„Némely olvasás végett gyakrabban kihordatni szokott könyvek napi díjja ezután 6 V. Cz. Xr. lesz; s ezen ár mellett kiadandóknak jelentettek: Jósika regénvei, Almanachok, Emlények, Kuthi novellái, Bélteky ház, Vörösmati Mihál prózai munkái, Arvízkönyvek, Szemere utazása, Regélők, Klio, Balítéletek, Bölöni Farkas utazása s Tárcsai Bende, — e határozat két célból, jelesen: hogy az olvasók a kivitt könyvet hamarabb elolvasni igyekezzenek, s az több kézen foroghasson, és a gyakori kézben forgás által a könyvek kötésében esett károk megtéríttessenek, történetvén, ily könyvek ezután is időnként lesznek kijelölendők, s a többiek napidíja a rendes 2 V. cz. Xr. leszen.”⁵⁴

1845. szeptember 9-ig olvasási díjából összesen 620 Rft 55 Xr. gyűlt össze. A forintot 60 Xr-ával számolva, másfél évig az 5 Xr-os díjakat is figyelembe véve, ez az összeg 17,850 könyv/napot jelent.

A kiviteli napló eltűnése miatt nem tudjuk pontosan megállapítani, kik is olvasták valóban a könyvtár könyveit. Az utalások alapján csak következtetni tudunk erre. Természetesen a könyvtár fenntartói elsősorban, hiszen ehhez „mást kirekesztő” joguk volt. Az olvasók zöme bizonyára az iskolához tar-

⁴⁹ Jegyzőkönyv, 24.

⁵⁰ Jegyzőkönyv, 24.

⁵¹ Jegyzőkönyv, 22. és 30.

⁵² Jegyzőkönyv, 27. és 32.

⁵³ Jegyzőkönyv 23—24.

⁵⁴ Protocollum Sedis Primariorum. . .

tozó tanárok és diákok közül került ki. Arra is történik utalás, hogy pataki polgárok is olvastak a könyvtárból. Egyikük a fenntartók testületébe is kérte felvételét.⁵⁵ Az esküdtek könyvtára megszűnése után alakult Pataki Ifjak Könyvtárát, majd az Akadémiai Ifjúság Könyvtárát is mindig használták a város polgárai. Szinyey Gerzson is azt állítja egyik tanulmányában, hogy „a könyvtár könyveit használták a városiak és az akadémiai ifjúság is.”⁵⁶ A Patakról elkerült, a közeli és távolabbi vidéken élő és működő, korábban az esküdt diákok társaságába tartozó tanítók és lelkészek olvasták még a könyvtár könyveit, akik továbbra is tagjai maradtak. Rajtuk kívül még azok a vidékiek tartoztak a könyvtár olvasói közé, akiknek volt valamiféle kapcsolatuk az iskolával, vagy benne tanultak, esetleg gyermekük vagy rokonuk diákoskodott vagy tanárkodott benne. A vidéki olvasók részére a könyvtárosok az iskolai szünetre hazamenő, vagy az iskola legátusaként a gyülekezetbe kimenő diákokkal küldték ki a könyveket, akik aztán vissza is hozták azokat.

A kis könyvtár működésével kapcsolatos minden munkát a könyvtárosok végezték. Ezért semmi anyagi honoráriumot nem kaptak. Egyetlen kedvezményükről emlékezik meg az egyik kézirat, hogy a frissen érkezett folyóiratokat egy napig tarthatták maguknál, míg társaik csak fél napig.⁵⁷ Egyebekben csak a munka, s 1836-tól még az anyagi felelősség volt a könyvtárosé. Ekkor mondták ki: „Az által vett könyvekről szoros számadás és felelet terhe a Könyvtárörököt egyenesen fogja kötelezni — azzal a megjegyzéssel, hogy az elveszett könyveket minden másokra való hivatkozás nélkül tartoznak megvenni.”⁵⁸

* * *

Az 1845 utáni feljegyzések elkallódván, a könyvtár utolsó háromévi működéséről nincs adatunk. Tudjuk, hogy ebben az időben a Kollégium önképzőkör-szerű irodalmi társaságának, s Sárospataki Ifjúegyesületnek, későbbi nevén Szépműegyletnek is volt könyvtára. 1848 elején a Kollégium egész társadalmára kiterjedő egyesület alapításának a gondolata és terve vetődött fel, aminek alapokmányát és részletes működési szabályzatát el is készítették 1848. június 20-án. Ebből kiderült, hogy az akkori esküdt diákkar tagjainak beleegyezésével a két könyvtárt egyesítették volna az egyesület keretében. Ennek gyakorlati kivitelezésére a szabadságharc és az önkényuralom első évei miatt nem került sor. Ez alatt az idő alatt mindkét könyvtárat igen komoly veszteségek érték. 1851. március 25-én egyesítették ténylegesen a két könyvtár állományát. Az 1848-as alapszabályzat figyelembevételével szervezték újjá és indították be ennek a könyvtárnak működését „Sárospataki Ifjak Könyvtára” néven.

⁵⁵ Jegyzőkönyv, 63—64.

⁵⁶ SZINYEI Gerzson: *Vázlatok és képek...*

⁵⁷ Protocollum Sedis Primariorum...

⁵⁸ Jegyzőkönyv, 26.

Une bibliothèque publique de civilisation à Sárospatak à l'âge des réformes

Dans notre pays, durant les décennies précédant la guerre de 1848, les mouvements d'indépendance nationale et les efforts culturels, commencés au siècle précédent et arrêtés par la liquidation du mouvement jacobin, ont pris un essor nouveau. L'un des résultats de ce processus était, entre autres, la bibliothèque publique de civilisation fondée par les vice-professeurs, les étudiants jurés du Collège Réformé de Sárospatak. La présente étude cherche à récapituler l'histoire et l'activité de cette bibliothèque entre 1831 et 1848.

Le but des fondateurs était de répandre la civilisation en langue hongroise, en initiant à la lecture des livres et revues parus en langue hongroise une couche plus large des lecteurs que celle de la bibliothèque scientifique de l'école. La bibliothèque, dirigée jusqu'à la fin par un corps, embrassait, en 1833 volumes, 533 ouvrages ou revues, pour la plupart appartenant aux belles lettres, à la théorie littéraire, à la linguistique, à l'histoire et à la géographie descriptive. Outre cela, il y avait des ouvrages de science sociale et de philosophie aussi.

Outre les fondateurs et les entreteneurs de la bibliothèque, les lecteurs de la bibliothèque étaient: les professeurs et les élèves de l'école de Sárospatak, les habitants de la ville, les instituteurs et les pasteurs vivant dans les provinces voisines ou lointaines et des individus ayant un rapport quelconque avec l'école. Pour les provinciaux, c'étaient les étudiants qui ont apporté les livres de la bibliothèque et qui les ont rapportés.

Les lecteurs devaient payer une taxe de prêt, remboursée et enregistrée par le bibliothécaire, élu par le corps entreteneur toujours de parmi ses membres. Le bibliothécaire accomplissait son travail sans rémunération.

Les frais de la bibliothèque ont été couverts, outre la contribution généreuse de corps entreteneur, par les taxes de prêt, par une rentrée provenant d'une entreprise de publication des manuels scolaires et par les dons de ceux qui patronnaient la bibliothèque.

Après la guerre d'indépendance, la bibliothèque des étudiants jurés, unie avec une autre bibliothèque, a continué son activité sous le nom de Bibliothèque des Jeunes de Sárospatak.

Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1917-től 1919-ig

Gyermekek és felnőttek kedvenc írója, *Csalavári Csalavér* és *Dióbel királyfi*, az *Ének a búzamezőkről* és az *Aranykoporsó* bájos, felejthetetlenül szép történeteinek alkotója — így él emlékezetünkben Móra Ferenc, az író. Mindannyiunknak szívéhez nőtt ez a vonzó, színes egyéniség, „aki csaknem egyedüli a mai magyar irodalomban, akinek emberi és irodalmi értékeit nem lehet különválasztani, akinek minden sorából meleg emberi szív, az érző és tiszta emberi mivolta dobog elő.”¹ Éppoly színesen, élvezetesen tudott írni a tanyai parasztokról és a mesék kedves gyerekhőseiről, mint a tudományos vagy éppen politikai témákról. Nagyon szerette a virágokat és a szegény embereket, de mély humanizmusa a gyermeklélekhez vitte legközelebb.

Hirneve — bármennyire szerény is volt — túljutott Szeged, sőt az ország határain is, a pesti lapok versengtek novelláiért, és a Búzamezők nagy eposzát majdnem annyi nyelvre lefordították, mint *Az ember tragédiáját*. Nagyon sokféle álnéven írt, de cikkeit és tárcáit, sőt a névtelen vezércikkeket is azonnal meg lehet ismerni hangjának őszinteségéről és közvetlenségéről, finom líraiságáról és sokszor iróniába átcsapó humoráról. Nagy európai műveltség társul a biztos művészi érzékhez, humánus és megértés ragyogja be minden sorát.

Hivatali munkájába is beleadja testét-lelkét, könyvtári jelentései egy pillanatra sem válnak élvezhetetlenné, hivatalos ízüekké. A „könyvek kriptája”, a szegedi kultúrpalota sok szállal szövi át életét, nemcsak munkahely volt számára, hanem ihletforrás is, csodálatos, kimeríthetetlen bánya, mely írásainak alapul, sőt témául szolgált. Csakhogy a kettős kötelezettség feszített tempót diktált; kortársai mind úgy emlékeznek rá, mint a munka fanatikusára, fáradhatatlan szorgalmú, sok dologgal élő emberre. A múzeum, a könyvtár, az ásatások, a leletek rendezése és feldolgozása, két újságnak cikkek, tárcák írása, s mindezek tetejébe az adminisztrációs munka — amit szíve mélyéből utált — éppen eléggé lekötötte minden idejét. Leveleiben egyre többször panaszkodik fáradtságáról, már 1918-ban így ír:

„... én olyan régen igazgató vagyok, hogy már bele is utáltam. Egyedül vagyok az egész hodályban — a háború alatt nem töltik be a helyemet, bajos is lenne olyan bolondot találni, aki 2000 korona fizetésre idejönne, — rengeteg gonddal és egész évre 70 korona fizetéstöbblettel. A napom az intézeté, az éjszakám a Szegedi Naplóé, amelynek négy év óta főszerkesztője vagyok, sokkal tisztességesebb fizetéssel, mint amekkorát Szeged ad. Persze ez annyit jelent, hogy minden nap hajnali 3 óra, 1/2 4, mikor szabadulok a redakcióból s a háború kezdete óta még nem aludtam ki magamat.”²

¹ *Nekrológ* = Népszava 1934. febr. 9.

² *Móra Ferenc levelesládája*. 1961. 125.

Itt kell megjegyeznünk, hogy néhány év múlva jövedelmezőbb és fényesebb állásokat is kínáltak neki, de ő „immorálisnak” találta otthagyni az intézetet és a *Szegedi Naplót*, mindvégig hű maradt városához és lapjához.

Kitartására, munkaszeretetére jellemző egy kis adalék — lányától, Móra Pankától:

„Tömörkény nagyon jól rajzolt, apám nem. Az ásatásoknál azonban mindkettőjüknek le kellett rajzolni a feltárt anyagot. Apám rajzai bizony nagyon torzban sikerültek, s mikor Tömörkény az ásatási naplót bemutatta az előjáróságnak, külön hangsúlyozta: »ezt a rajzot én csináltam, ezt Móra«. Apámnak ez rosszul esett. Hazajött, maga elé állított az asztalra egy korsót, s azt ötvenszer lerajzolta, amíg tökéletes nem lett. — Attól kezdve soha nem különböztette meg Tömörkény a maga és Móra rajzait.”³

A rengeteg feladathoz széles látókörre, óriási tudásra volt szükség. Móra Ferenc méltán érdemelte ki az „utolsó magyar polihisztor” nevet és Supka Géza ámuló csodálatát:

„Valahányszor megfordultam a szegedi kultúrpalotában, mindig új és új oldalról ismertem meg Móra Ferenc univerzalitását. Dolgozószobájában az író fogadja a látót. Ha átmegyünk a szomszédos könyvtárterembe, a legtájékozottabb bibliográfus kalauzol, a régészeti- és néprajzi osztályon született archeológussal és etnográfussal állunk szemben. A képtárban műkritikusként magyarázza az ecset művészetének szépségeit, a természettudományi tárukban pedig a botanikus és zoológus, sőt ha kell, a mineralógus Móra toppan élénk.”⁴

Ez a ragyogó elme egész életén át tanult, olvasott, kutatót, képezte önmagát, s nem sok területe lehetett az emberi kultúrának, ahol ne ismerte volna ki magát. Mindig rajongója volt a könyveknek, s mindent elolvasott, ami a keze ügyébe került. Kedves novellában számol be arról a nagy pillanatról, amikor először szabadult be egy könyvesboltba, és ott kedvére olvashatott (Csontos Szigfrid). Később is mohó szenvedéllyel, a felfedezés örömeivel búvárkodott a könyvekben, s mikor a könyvek paradicsomába, a Somogyi-könyvtárba csöppent, szinte megisméltódott a gyerekkori élmény: egy létra tetején állva, sokszor étlen-szomjan, csak a szivar társaságában lapozta, jegyzetelte a néha felvágatlan könyveket. Ezzel vetette meg valódi és példamutató könyvtárosi műveltségének, tájékozottságának alapjait. Ő maga így számol be erről:

„Én, amikor a Somogyi-könyvtárhoz kerültem, azon kezdtem, hogy 3 évig nem mentem szabadságra, hanem arra használtam a nyári szünetet, hogy a főkönyvtárban — akkor 75.000 kötet volt — minden könyvet a kezembe vettem, megnéztem, személyes ismeretséget kötöttem vele. S könyvet nem címtároztam soha anélkül, hogy át ne lapoztam volna s ennek több hasznát vettem . . . mint az íróasztal-elméleteknek. Ez természetesen nem lebecsülése a könyvtártudománynak, de mi még nem tartunk ott, nekünk gyakorlati kérdéseket gyakorlati ésszel kell megoldanunk, minél egyszerűbb eszközökkel és minden nagyképűség nélkül.”⁵

Hasonlóan nyilatkozik a magyar iskolarendszerről, s keserűséggel tölti el az „irgalmatlan” magyar kulturátlanság, a falvak szociális és szellemi nyomorúsága, a tehetséges parasztgyerekek elkallódása. De mivel a szeretet és

³ Móra Panka szóbeli közlése, 1960.

⁴ SUPKA Géza: *Móra Ferenc georgikoni sétái* = *Literatúra* 1926. 2. sz. 26.

⁵ MÓRA Ferenc: *Válasz Gucher Ottó kérdőívére* = Bóday Pál: *A könyvtáros Móra Ferenc*. 1954. 14.

az általános humánium oldaláról közelít meg mindenfajta szociális és politikai kérdést — világnézetében sohasem jut tovább a polgári demokrácia álláspontjánál, gyakran megalkuvásokba kényszerül, és békességre inti a népet. A forradalmakat szükséges rossznak tartja, s a kommunizmusról — az országban dívó elferdített nézetek alapján — azt vallja, hogy kizárja az állami rendet. Világszemlélete csak a háború és a forradalmak idején érik harcossá. Eleinte csak a háború borzalmait látja, az egyszerű emberek iránti aggodalom, fájdalom és a béke óhajta csendül ki minden sorából, következetesen a pacifizmus oldalán áll lapjával együtt — a legdühöngőbb lelkesedés éveiben is. Később már az okokat keresi és azokat, akik felelősek az esztelen emberirtásért. De minden keserű tapasztalat ellenére rendületlenül bízik a jövőben, az elpusztíthatatlan életben, s tt magasodik fel leginkább politikai és emberi nagysága:

„A természet isteni közömbösséggel tér napirendre az emberi örületek felett, és a tavasz csudáival az élet nagyságára és halhatatlanságára figyelmeztet bennünket: Hiába irtjátok egymást! . . . el fog jönni az új nemzedék, mely a borzalom és oktalanság világa fölé újat épít, a világ tömegsírjaiból egészen más életnek kell kizsendülni.”⁶

*

Polgári foglalkozása szerint könyvtár- és múzeumigazgató volt, de — az írói mellett — inkább csak múzeumi tevékenységét ismerte még a műveltebb közönség is, a csendesebb, kevésbé látványos könyvtári munkáról életrajzírói is alig tesznek említést.

1902. Szege. Attól a pillanattól kezdve, hogy Szeged földjére lépett, elkötelezte magát a szegedi kultúrának. Először csak a *Szegedi Napló* munkatársa lett, majd 1904-ben a Somogyi-könyvtárba került kedves „gazdája”, Tömörkény István mellé. Egyre jobban megszerette a várost, amely mágnesként tartotta vonzókörében, csak így emlegette: az én városom. A kultúrpalota minden gondját-baját a magáénak érezte, s szinte rajongva vallott róla: „Drága ház ez nekem, kriptája fiatalságom holttestének és méhese életem legtisztább örömeinek.”⁷ — Novelláiban, cikkeiben is — különösen a *Szegedi tulipántos láda*⁸ és az *Elkallódott riportok* kötetében — sok adalékot találunk a művelődéshez, a könyvekhez kapcsolódó véleményéről, nézeteiről. Ezek és más dokumentumok, levelek, kéziratok, feljegyzések — kutyanyelven vagy csomagolópapíron, mikor hogyan telt — szinte teljes képet adnak Móra Ferenc munkájáról, művelődéspolitikai céljairól.

1917. július 12-én a város a „legteljesebb bizalommal” szavazza meg Móra Ferencet könyvtárigazgatónak. Korábban mint könyvtártiszt, sok tapasztalatra szert tett, sok elképzelése volt, s ezeket most mint igazgató, meg is valósíthatta. Működését természetesen két részre osztja a Tanácsköztársaság rövid, de minden embert állásfoglalásra kényszerítő időszaka, és egész más elbírálás alá esik a Horthy-korszak sötét, kilátástalan világában folytatott tevékenysége.

⁶ MÓRA Ferenc: *Az elpusztíthatatlan élet* = Szegedi Napló 1917. márc. 10.

⁷ MÓRA Ferenc: *Amink van. — Összevissza a kultúrpalotában I. Előhang* = Szegedi Napló 1919. ápr. 20.

⁸ Az 1936. évi kiadás címe [!].

Az újdonsült igazgató azonnal változtatni próbál az intézet helyzetén. Tömrökény csak csendes szóval „megjegyezte”, ő merészen fejükre olvassa az illetékeseknek a mulasztásokat: a legégetőbb probléma az épület megjavíttatása és a személyzethiány pótlása. Csípős megjegyzést tesz a kultúrpalota állapotára, amelynek „külsője meglehetősen elhanyagolt és megrongált, a mindössze 22 éves kultúrpalota egyre jobban kezdi valami gazdátlan műemlék jellegét felvenni.”⁹ Az évről évre megújuló panasz azonban nem talál meghallgatásra, különösen az infláció idején, amikor az alapos restaurálás — kisebb javításokkal már nemigen lehet segíteni rajta — 170 000 koronába kerülne. A városatyák annyira nem törődnek a ritka értékekkel, hogy néha még „nem szorosán vett” kulturális célokra is igénybe veszik az épületet: egy ízben a gazdasági egyesület csirkekiállítását akarták itt megrendezni, máskor a leszerelt katonák kaszinóját kívánták volna berendezni. Az igazgató tisztán látja, hová vezet ez a közömbösség: néhány éven belül ki kell bővíteni a kultúrpalotát vagy bezárni, mert így nemcsak a gyűjtemények fejlesztéséről nem lehet szó, hanem a meglévő anyagban sem lehet rendet tartani. 1918-ban már majdnem 90.000 kötete volt a könyvtárnak, s a jelentésből tudjuk, hogy az ásatások során felhalmozódott régészeti anyag feldolgozatlanul zsúfolódott a pincében. Az is csak ilyen körülmények között történhetett meg, hogy a rozoga ablakok miatt ugyanebben az évben kirabolták az éremtárat.

A személyzet létszáma a könyvtár alapítása óta, tehát lassan 40 esztendeje nem változott. Ezalatt az állomány kétszeresére, az olvasók száma pedig ötszörösére emelkedett, a rendszeresített tisztviselők száma azonban továbbra is csak négy! Fischhof Ágota az egyetlen, aki komoly szakképzettséggel rendelkezik, mert a berlini Zentrale für Volksbücherei-ben végzett és a Königliche Bibliothek-ben is szerzett tapasztalatokat. De ő is csak évenként meghosszabbított ideiglenes szerződést kap, mint a többi kisegítő, az igazgatót kivéve. Hiába sürgeti Móra legalább egy-egy új könyvtárőri, szakdijnoki és szolgai állás engedélyezését, továbbra is csak egy kis lelkes, önzetlen csoporttól kap segítséget. Két nevet külön is ki kell emelnünk közülük: Sebestyén Károly és Czögler Kálmán tanárokat, akik pusztán kultúraszereztetből már évtizedek óta támogatják az intézetet. Móra meleg szeretettel, hálásan emlékezik meg az önfeláldozó kis csapatról, „amely az év minden napját gyönyörűséggel végzett munkában töltötte itt, akkor is, mikor a tüzelőinség heteiben egy hat lépés hosszú, egy lépés széles folyosó-szögletbe bújtt össze dideregve dolgozni az intézet egész személyzete . . . köszönet annak a lelkes kis gárdának, amelynek másképp nem tudom meghálálni azt a ragaszkodó hűséget és fanatikus kitartást, amivel évek óta szolgálják ezen a helyen a kultúra ügyét, nem keresve jutalmat és nem várva elismerést.”¹⁰

A legnagyobb elismerést és köszönetet azonban maga az igazgató érdemelte volna meg, aki hihetetlen munkabíráásával, szorgalmával, de legfőképpen emberi helytállásával valóban példát mutatott munkatársainak a forradalmaktól feszülő, véres esztendőkből. Móra a háború kérdésében is egyértelmű választ adott, s most habozás nélkül a forradalom, a proletárdiktatúra mellé áll. A *Szegedi Napló* — melynek 1913 óta ő a főszerkesztője — mindig radikális hangon támogatja a forradalmat, elsőként tudósít a Nemzeti Tanács közleményeiről is, de az orosz példától fél. Egyre-másra jelennek meg Móra szenvedélyes

⁹ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1917-ben.* Kézirat.

¹⁰ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1919-ben.* Kézirat.

hangú vezércikkei az igazi hazafiságról, Tisza és társainak felelősségéről, majd „meghatott lélekkel” üdvözli a munkáshatalmat, az egyedül lehetséges államformát: „Talán soha se volt még a történelemben diktatúra, amely ilyen megalkuvástalanul kemény és mégis ilyen isteni enberséges lett volna.”¹¹ Érti, hogy a jövő a kollektív társadalomé, de gyakorlatilag csak „kívülről” támogatja a szocializmust.

Nemcsak szavakban, hanem tettekkel is bizonyítja elvhűségét. Az illegálisan megalakuló szegedi Nemzeti Tanács elnökségét nem vállalja, de — mint tagja — fáradhatatlanul szervez, szónokol, népgyűléseket hív össze, sőt ő fogalmazza meg a tíz pontból álló proklamációt is. Lapjában állandóan közli az új eseményeket, egyre erősebb hangon követeli a rendbontók, a munkáshatalom ellenségeinek eltávolítását — emiatt sokszor féloldalakot is kicenzúráznak a lapból! (Ezeket a vörös tintával áthúzgált cenzúra-példányokat Móra Ferenc gondosan összegyűjtötte, s ma a Somogyi-könyvtár különgyűjteményének értékes darabjai.) A márc. 22-én megalakuló szegedi direktórium beválasztja a kultúra és nevelésügy bizottságába, mint a város szellemi életének elismert és népszerű vezérét. A proletárdiktatúrát azonban öt nap múlva a francia megszállás váltja fel Szegeden. Elképzelhető, hogy mi várt a vezetők-re ezután! Móra Ferencet egyelőre csak fenyegetik, ezért, fájó szívvel bár, kénytelen megválni főszerkesztői állásától, nehogy „veszedelmére legyen az újságnak”. Hitétől, meggyőződésétől azonban nem tudják megfosztani: „Én tudom azt, hogy itt még lesznek földrengések és lávaömlések, és hogy sok minden, ami szívünknek kedves, elpusztulhat még és a saját életünk is füstté válhat a nagy tűzvészben, amelynek csóvavetői voltunk és én mégis hívő hittel kiáltom, hogy füstön, ködön, gyáson, szenvedésen túl látom az ígért földjét, amelyen nálunk boldogabb nemzedék éli a miénknél emberibb életét.”¹²

Ezért a magatartásért később is zaklatják, fejére olvasván minden lehető vádat. Móra az 1920-as évi jelentésben említ egy kellemetlen esetet, amikor vizsgálatot rendeltek el ellene, mivel a nemzeti hadsereg budapesti bevonulása napján nem tűzette ki a zászlót a szegedi kultúrpalotára. „Az epizódot szűkségesnek tartottam itt följegyezni, (a jelentésben itt ceruzával áthúzott rész következik: „a jövő számára”) mint adalékot a politikának a kultúrához való viszonyára.”¹³

Valami haszna mégis volt az intézetnek a megszállásból. A francia tisztok, mint művelt nemzet fiai, nagy érdeklődést tanúsítottak a könyvtár iránt, sőt felsőbb parancsban külön is felhívták az átutazó katonák figyelmét arra, hogy lehetőség szerint ismerkedjenek meg Szeged kultúrájával. Tettekben is megnyilvánult ez az érdeklődés: De Tournadre tábornok 50-ezer frank értékű francia könyvet ajándékozott a könyvtárnak a világhírű Lemerre-cég kiadványaiból, s ezeket a katonáival hozatta el Párizsból, hátizsákokban.

A forradalmi idők a kultúrpalota belső életét is megváltoztatták: Móra egész sor művelődéspolitikai újítással próbálkozott. Ebben nagy segítségére volt Szabó Ervin példája, akit „mestereként” tisztelt, és akitől őszinte fájdalommal vett búcsút halálakor: „Szabó Ervin halála talán nagyobb vesztesége a holnapi Magyarországnak, mint a mainak . . . mi a vidéken vagyunk névtelen és kicsi, de hűséges és hívő kubikusai annak a kultúrának, amelynek ő építő-

¹¹ [MÓRA Ferenc]: *Memento* [vezércikk] = Szegedi Napló 1919. ápr. 1.

¹² MÓRA Ferenc: *Hiszek az emberben* = Szegedi Napló 1918. dec. 25.

¹³ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1920-ban*. Kézirat.

mestere volt.”¹⁴ Móra Ferenc tőle tanulta meg a kultúra terjesztésének új módszereit, felismervén, hogy a kor színvonalára kell hozni, az ország tudományos életébe is be kell kapcsolni a szegedi intézetet a maga gazdag, de a város határain túl szakkörökben is alig ismert anyagával. Meg akarta teremteni a kultúra délvidéki központját, fokozatosan szélesítve annak hatáskörét. Kapcsolatot teremtett az egyesített munkás-szakegyleti könyvtárral, felajánlotta segítségét és tanácsait a könyvtár rendezéséhez. Javaslatot tett a Somogyi-könyvtár duplumainak átadására, jól sejtve, hogy „a munkásotthonokban bőven akadna intelligens publikum”. Azt is világosan látta, hogy „a hatalomra jutott munkásságnak új, pozíciójához mért szellemi fegyverrel is fel kell szerelnie magát s ebben én mindenkor készséggel állok rendelkezésére.”¹⁵ S hogy ez nemcsak alkalmi felbuzdulás volt, mutatja az a tény, hogy a Horthy-rendszer alatt is fenntartotta velük a kapcsolatot: ajánló könyvjegyzéket küldött az ifjúmunkások számára.

Talán ezek a legtermékenyebb évek a könyvtár fejlődése szempontjából is: mind a három évben szokatlanul nagy gyarapodásról beszél a jelentés. Az állomány növekedése valóban minden eddigi mértéket fölülmúl: a három év alatt összesen 7611 kötetet jelent. A Tömörkény-korabeli 1741 kötetes átlaggal szemben most tehát évi 2500 kötet fölötti szaporulattal számolhatunk. Móra azonban nemcsak közli az adatokat, hanem rögtön meg is magyarázza, sőt az előző évi eredményeket is hozzáteszi összehasonlítási alapul. „A háborús viszonyok és a könyvtárak megdrágulása mellett aránylag feltűnően nagy gyarapodásnak — írja 1917-ben — az a magyarázata, hogy az eddig fel nem használt városi alapok könyvbeszerzésre fordítottak.” A következő évben hagyatékek és ajándék gyanánt egész könyvtárak kerültek a kezükre. A jelentés fel is sorol jó néhány nevet, akik mind 2—300, sőt néha 1000 kötetrel ajándékozták meg a könyvtárat. Az adományok között persze sok a duplum, és nincs is mindegyik feldolgozva, ezért a tényleges gyarapodás jóval nagyobb, mint a járuléknapló utolsó tétele. Móra még azt is megemlíti, hogy bécsi, berlini, ulmi és egyéb antikvárok katalógusok alapján is sokat vásároltak. A könyvbeszerzés tehát hozzáfértó kezekbe került!

Az 1919-es gyarapodás szinte teljes egészében ajándékból áll. A vásárlást ugyanis nagyon megnehezítette Szeged politikai különállása és a minimális dotáció. Mégis sikerült néhány értékes könyvet beszerezniök, mint Andersen: *Reise in Österreich* című, magyar vonatkozásokat is tartalmazó, rézkarcos bécsi kiadásának egy számozott példányát, valamint egy illusztrált Grimm-meséskönyvet, mely szintén bibliofil kiadásban jelent meg, mindössze 150 példányban. Emellett alkalmazkodniok kellett a közönség igényeihez is, amely nem bírván megfizetni megszokott olvasmányait, a könyvtártól várta a kielégítést. Idegen nyelvű munkákat főként a megszálló csapatok tisztjeinek kedvéért kellett beszerezniök. A háború irodalmát és a forradalmak bécsi és budapesti röpiratait is gyűjtötték, „de a modern könyvkultúra kivirágzását egyetlen példány sem képviseli.”¹⁶ Ezen a szomorú helyzeten egyelőre nem lehetett változtatni, ezért volt nagyon fontos az adományozás, mely ezúttal értékes szakkönyvtárak beolvasztását jelentette. Ebben az évben ajánlotta

¹⁴ REMETE László: *Móra Ferenc Szabó Ervinről* = *Tiszatáj* 1956. 2. sz. 124—125.

¹⁵ MÓRA Ferenc: *Levél a Szociáldemokrata Párt elnökségéhez*. 1918. XI. 27. = Bóday Pál: *A könyvtáros Móra Ferenc*. 1954. 32.

¹⁶ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1919-ben*. Kézirat.

fel a szegedi Gyorsírók Egyesülete a Somogyi-könyvtárnak 2131 kötetes, igen értékes, de rendezetlen és nem megfelelően kezelt szakanyagát. Ez a könyvtár az ország egyik leggazdagabb gyorsírási gyűjteménye volt, számos írástörténeti művel. A cél csak a nagyobb, szakszerűen vezetett városi könyvtárral való egyesítés volt, a gyűjtemény fejlesztése továbbra is az egyesület gondja maradt. Hasonló céllal került a Somogyi-könyvtár „letétele” az Orvosegyesület 454 kötetes állománya is. Móra azzal is növelte az adakozó kedvet, hogy a lapokban felhívást tett közzé helyi vonatkozású háborús emlékek adományozása érdekében. Az egyéni adakozók között ő maga járt elől jó példával, minden évben teljes folyóirat-évfolyamokkal, különleges jelentőségű kéziratokkal és többszáz könyvvel járulva hozzá kedves könyvtára fejlesztéséhez.

A belső munka is felgyorsult és megújult e három év alatt. A folyamatos feldolgozó munkán kívül megkezdtek a fővárosi lapokból a könyvújdonságokra vonatkozó komolyabb kritikák gyűjtését, amelyeket beleragasztottak az illető könyvekbe. 1918-ban rendezik a kéziratállományt és az aprónyomtatványosztályt, katalogizálják a kliségyűjteményt, 1919-ben gyökeresen átrendezik az összes múzeumi részleget, és elkészítik ezek cédulakatalógusát. Teljesen felújítják a kézikönyvtárat, és több új katalógust építenek ki, így a térkép-gyűjteményről és az orvosi szakról új, modern szakkatalógus készül. Emellett a cédulák beosztása a régi, negyedéves rendszerrel minden hónapban, sőt a legforgalmasabb őszi időben hetenként történik.

Az állomány nagyarányú fejlődését és az új igényeket tekintetbe véve több új szakot állítanak fel, többek között az etnográfiai és a folklórisztikai szakot. A világháború alaposan megszorított irodalmát *V.* jelzéssel külön szakba gyűjtik, az értékesebb amatőr-kiadásokat *Am.* jelzéssel látják el, s külön gyorsírási szakot is felállítanak *Fd.* jelzéssel. Az aprónyomtatványokat különös figyelemben részesítik, mert ezek „a forradalmi idők természetes melegágyai, begyűjtésükre különös gondunk volt és a Nemzeti Múzeumra való tekintettel többes példányokat is gyűjtöttünk.”¹⁷ Ilyen előrelátással valóban egyedülálló aprónyomtatvány-gyűjteményre tett szert a Somogyi-könyvtár 1839 darabból álló anyagával.

Ezt a gazdag, bőséges művelődéstörténeti anyagot tartalmazó — bár felosztásában helyenként vitatható — gyűjteményt 1919-ben az új eseményeknek megfelelően további 3 csoporttal bővítették, melyek közül az „Országos kommunizmus” 130, a „Szegedi kommunizmus” 26 és a „Szegedi ellenforradalom” csoportja 53 darabból állt. Ma már sok unikum van e fontos, könnyen megsemmisülő dokumentumok között, ezért felbecsülhetetlen értékű Móra és társainak gyűjtése.

Hogy a felsoroltakból mennyi Móra Ferenc személyes munkája, azt — szerénysége folytán — ritkán tudjuk meg a jelentésekből, de annyi bizonyos, hogy az övé volt az „oroszlánrész”. Emellett nem-könyvtári munkát is végzett: majd minden ásatást személyesen „tekintett föl”, 1917-ben tízórás előadás-sorozatot tartott az őstörténetből — nagyszámú hallgatóság előtt —, 1919-ben pedig könyvtártörténeti kiállítást rendezett értékes régi kötetekből és exlibrisekből.

Sokszor az sem volt elég, hogy a kultúrpalotának áldozta „napjait és éjszakáit”, egész munkaerejét, hanem anyagilag is támogatnia kellett az intézetet. Az infláció éveiben Móra — minden humánus nézete ellenére — egy időre

¹⁷ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1919-ben.* Kézirat.

kénytelen volt megszüntetni a kultúra ingyenes élvezetét, és bevezette a ruhatári díjat. Előfordult, hogy „hónapokig a sajátomból kellett fedezni az intézet összes kiadásait” — írja 1919-ben. Ezért szinte képtelenség volt a könyvek karbantartása, hiszen 1918-ban 902 koronáért csak 174 könyvet tudtak beköttetni, míg az előző évben ugyanennyi kötet feleannyi pénzbe került.

Az anyagi nehézségeket leginkább az olvasók sínylették meg, akik — azonfelül, hogy nem kaptak elegendő és megfelelő könyvet — sokszor még az olvasóterembe sem juthattak be a szénhiány miatt. Ezért néha hónapokig, sőt fél-éven át is szünetelt az olvasószolgálat: „a forradalom kitörése, illetve a leszerelés után tömegesen jelentkeztek az olvasók, — sajnos, az olvasótermet lehetetlen volt megnyitni, hiszen csak annyi szentet kaptunk, hogy az igazgatói kis szobát fűthetjük az egész hivatali személyzet számára.”¹⁸

Az olvasók számát a háborús viszonyok erősen megtizedelik, s a nyitvatartási napok száma is egyre kevesebb. A mélypont 1918-ban következik be, amikor is az 1913. évi látogatottságnak nyolcadrészét sem éri el az olvasólétszám, illetőleg egész évben (ti. 135 nap alatt!) annyi ember fordul meg a könyvtárban, mint az utolsó békeévben egy hónap alatt:

Év	Olvasók		Napi átlag	Nyitvatartási napok
	létszáma	%		
1913	14 945	100,0	62	249
1917	2973	19,9	17	175
1918	1725	11,5	13	135
1919	5485	36,7	47	117

Igaz ugyan, hogy 1919-ben még mindig csak harmadannyi olvasó keresi fel a könyvtárat, mint 1913-ban, de a napi átlag már kezdi megközelíteni a hat év előttiét. Tehát csak a kevés nyitvatartási nap miatt van ennyi olvasó, máskülönben nagyjából helyreállt az egyensúly, és újra fejlődéssel biztat. Móra jó érzéssel veszi észre, hogy „a háború likvidálása és a konszolidált élet újrakezdése után a kultúréhség nagyobb lesz, mint valaha volt, s a kultúrintézetekkel szemben egészen új tömegek fognak új igényeket támasztani, sőt maguknak az intézményeknek kötelessége ezeknek az igényeknek a fölélesztése.”¹⁸

Az olvasók többségét még mindig a tanulók alkotják, de már csak 45—46%-kal. (Tömörkény idejében 57—60%-os volt a tanulók aránya.) Felzárkóznak melléjük a nők is — az olvasóknak mintegy ötödrésze — és nagyon megszaporodott a katona. 1918—19 forradalom-váró, tavasz-váró éveinek olvasási lázáról az öreg Kotormány János számol be visszaemlékezéseiben:

„Jött a nyár. Forrongó idők jártak. Az olvasók többsége diák volt. Ellepték az olvasótermet, lázas izgalommal tanulmányozták a könyveket, a forradalom várása megülte a várost, beszökött a könyvek csöndes, nyugodt világába. Azelőtt tizen-tizenöten ültek egy délután könyvekre hajolva, s ez a szám felszökött ötvenre-hatvanra. Egyszeriben éhesek lettek a betűre... Az emberek felszabadultak a hosszú, nyomasztó évek alól, tavaszi frissesség bújt a szívekbe. És milyen érdekes, olyan könyveket keresnek, kérnek, követelnek, amit eddig senkise háborgatott. Meg a legújabbakat kérték, amelyek már a

¹⁸ MÓRA Ferenc: *Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1918-ban*. Kézirat.

forradalom nyomdájából kerültek ki. Éhesek voltak a betűre, jó szóra, igazságra... A könyvtárból eltűntek a papok, apácák, akik eddig be-betelepedtek, a ruhatárban diák-sapka és katonasapka volt egymás mellett.”¹⁹

Kotormány János elbeszéléséből kiderül, hogy nyáron sem volt szünet a könyvtárban. Ez természetes is, hiszen jóformán csak a nyár állt az olvasók rendelkezésére, amikor nem kellett fűteni, a hosszú téli hónapokban bizony üresen tátongott az olvasóterem. A kis idézet némi fényt vet az olvasóteremben használt művek összetételére is, mennyiségük pedig az olvasók arányaihoz igazodik, de az egy olvasóra jutó könyvek száma Tömörkény óta nem sokat változott (1,2–1,3%). A kölcsönzők száma már érdekesebb képet mutat: a lassú növekedés 1919-ben hirtelen a háromszorosára ugrik (1024 fő), és az egy kölcsönzőre jutó arányszám is megközelíti a kettőt. Pedig Móra eleget panaszkodik a kölcsönzőkre, akik nagyon fegyelmetlenek, és nem tartják be a határidőt. Ezért újra megszigorítják a feltételeket: „a kikölcsönzést csak tudományos művekre korlátoztuk és igen magas biztosítékokhoz kötöttük egy heti határidővel” — hangzik az 1919-es jelentésben. Az igényeket azonban már ilyen intézkedésekkel sem lehetett visszaszorítani, a kölcsönzött művek aránya egyre nőtt az olvasóteremben használtak rovására. Tömörkény idejében ez legfeljebb 6%-ot jelentett, míg most a 25, sőt a 29%-ot is eléri.

Nagy eredmények születtek tehát ebben a rövid, de annál szebb időszakban Móra Ferenc tevékenysége nyomán. Bár a későbbi szívós munka számára ezek az adatok csak a kezdetet, a célkitűzéseket mutatják, ez a három év minden szempontból pályafutásának csúcspontját jelenti.

Mme SAROLTA SÁRA—LUKÁTSY

L'activité de Ferenc Móra en tant que directeur de bibliothèque (1917–1919)

L'étude examine l'activité de bibliothécaire de Ferenc Móra, connu en premier lieu comme auteur de livres pour la jeunesse. Son activité de bibliothécaire de trente ans est divisée en deux parties par un tournant d'époque historique: l'année 1919. Ferenc Móra lutte obstinément pour l'amélioration des circonstances de l'institut, les soins les plus lourds sont pour lui l'état du bâtiment, le manque de personnel et le soutien matériel réduit. Malgré les circonstances défavorables nombreuses, il développe méthodiquement le stock de la bibliothèque, il édifie des catalogues bien utilisables à l'aide de ses collaborateurs, et il tâche de satisfaire aux exigences du public par des services modernes. Outre l'accroissement en nombre du stock, l'étude analyse la formation du nombre des lecteurs et la qualité des livres lus aussi, en prouvant par cette analyse que Ferenc Móra a fait une oeuvre durable sur ce terrain spécial aussi.

¹⁹ TAKÁCS Tibor: *Móra igazgató úr*. 1961. 48–50.

KÖZLEMÉNYEK

A 16. századi nyomdász-anonimitás okairól újabban meghatározott Peypus-nyomtatványok alapján. A reneszánsz kor nagy ellentmondásainál érthetően szerényebb érdeklődést váltott ki az a tény, hogy éppen a személyiség kibontakoztatásának és az érdemek elismertetésének jogosságát hirdető korszakban milyen sok alkotó kényszerült nevének elhallgatására. Pedig a humanista elv és gyakorlat közti ellentmondás szembeütően jelentkezett a korabeli írók és nyomdászok gyakori anonimitásában. Még alig hódított tért Európa-szerte az itáliai reneszánsz új ideológiája, s máris egyre több szerző és nyomdásznév nélkül közreadott nyomtatvány látott napvilágot. Nemcsak a reformáció különböző áramlatainak terjesztői támadták anonim művekben a római egyházat s cáfolták nem kisebb heveséggel egymás nézeteit ugyanígy, hanem a humanisták és természettudósok körében is elterjedt a névtelen közlésforma. Számos olyan tudományos mű került forgalomba szerzőnév nélkül, amely a természet és ember mélyreható megismerése érdekében új módszerekkel ellenőrizte és bírálta felül a korábbi megállapításokat. Olyan tudós filológusok is éltek ezzel a közlésformával, mint a 16. század sok szempontból ellentétes két ideológiája között közvetítő Melanchton, aki szorosabb kapcsolat kívánt létrehozni a reformáció vallásossága és a humanista tudományosság között.

Az anonim művek szerzőinek meghatározásával a modern bibliográfia megalapítójaként tisztelt, kortárs Konrad Gesner foglalkozott.¹ Gesner kezdeményezése óta a szerzői anonimitás kérdésének hatalmas irodalma fejlődött ki. Az impresszum nélkül megjelent sajtótermékek nyomdászának meghatározása felé viszont jóval később fordult az érdeklődés. Ma már e téren sem jelentéktelenek az eredmények. A 16. századi nyomdatörténet kutatói, valamint a korabeli könyvanyagot egyesítő, külföldi gyűjtemények katalógusainak igényes összeállítói számtalan impresszum nélkül kiadott nyomtatvány megjelenési körülményeit tisztázták. Mindmáig ismeretlen azonban sok kisnyomtatvány — elsősorban az aktuális híreket közlő újságlapok és röpiratok — nyomdása.

A betűtípus-meghatározás egyik angol úttörője, Robert Proctor nemcsak felismerte, hogy a 16. század bibliográfusainak egyik alapvető feladata az impresszum nélkül kiadott nyomtatványok meghatározása, hanem megpróbált segédletet is összeállítani az ilyen kutatásokhoz.² Szedésrészleteket, típusmintákat közölt korai 16. századi nyomdák termékeiből, akárcsak később Frank Isaac,³ Alfred Götze,⁴ vagy napjainkban a *Bilder-*

¹ TAYLOR, Archer—MOSHER, Frederic J.: *The bibliographical history of anonyma and pseudonyma*. Chicago, 1951. 88.

² PROCTOR, Robert: *An index to the early printed books in the British Museum. Part II*. MDI—MDXX. Section I. London, 1903.

³ ISAAC, Frank: *An index to the early printed books in the British Museum. Part II*. MDI—MDXX. Section II—III. London, 1938.

⁴ GÖTZE, Alfred: *Die hochdeutschen Drucker der Reformationszeit*. Berlin, 1963.

katalog című kiadvány szerkesztői.⁵ E segédletek még hozzávetőleges képet sem nyújtanak a reformáció korában működő nyomdák betűtípusairól és könyvdíszeiről, a típusösszevetéssel történő nyomdameghatározási kísérletek azonban világszerte folytatódnak. Értethetően, hiszen amíg egy korszak könyv- és újságtermésének jelentős része meghatározatlan, nem lehet képet alkotni a korabeli nyomdák teljesítményéről, kiadói politikájáról, végső fokon tehát a tudományok fejlődését, illetve a közgondolkodást befolyásoló tevékenységéről sem.

Művelődéstörténeti szempontból sem érdektelen azonban az a tény, hogy a 16. században ugrásszerűen megnőtt az impresszum nélkül kiadott művek száma. Különösen, mert az 1470-es évektől kezdve éppen ellentétes tendencia jellemezte a könyvkiadást. A 15. század utolsó évtizedeiben a nyomdászok egyre következetesebben és szembetűnőbben jelezték kiadványaikon a mű közreadásában vállalt szerepüket. Nyomatványaikat nemcsak a megjelenés körülményeit pontosan megjelölő kolofonnal — később impresszummal — adták közre, hanem gyakran igényes kiállítású, fametszetes nyomdászjelvényeikkel is ellátták. Mint jogaikat érvényesítő, öntudatos polgárok végezték kiadói tevékenységüket s munkáikat éppúgy „szignálták”, mint a reneszánsz kor művészei.

Természetesen a 15. században is számos könyv jelent meg nyomdásznév nélkül, sok esetben nem is indokoltan óvatos kiadói politikából, hanem személyes okokból. Az anyagilag nem független, csupán megbízást teljesítő nyomdászok gyakran nem látták el impresszummal köteteket, vagy csupán nevük kezdőbetűit közölték.⁶ Hasonló körülmények a 16. században is arra készítették a még nem önállósult, vagy egyes műveket megbízásból — nem saját költségen — közreadó nyomdászokat, hogy ne szerepeltessék nevüket ilyen kiadványaikon. A korlátolt tulajdonjog azonban csak az egyik s nem is a legjellemzőbb oka lehetett annak, hogy a 16. századi nyomdák legtöbb terméke nyomdásznév nélkül jelent meg.

Sokkal több nyomdászt kényszerített anonimitásra az a tény, hogy a vallási megújodást sürgető művek terjesztése nem volt kockázat nélküli vállalkozás. A reformáció egymást váltó áramlatai ugyanis nem találtak egyértelmű elfogadást, mint a római egyház ellen intézett támadások, vagy a társadalmi egyenlőtlenségre utaló frások. Európa-szerte elterjedt a represszív könyvvizsgálat s az egyházi és világi hatóságok e feladattal megbízott szervei gyakran elrettentő szigorral sújtották az elkobzásra ítélt művek kinyomatóját. Csupán Nürnbergben jó néhány nyomdász tevékenységét bénította meg hosszabb-rövidebb időre a 16. század első felében a hatóságok megtorló rendelkezése.

1513-ban Nürnberg város tanácsa a könyvkereskedőként is működő Wolfgang Hubert egy sajtóvétség miatt négy napra elzáratta. Jelentősebb tevékenységet fejtett ki a harminc évig Nürnbergben működő Johann Stuchs sajtója, amely neves könyvkiadókkal — köztük Anton Kobergerrel és Lukas Alantseeval — állt kapcsolatban. A Stuchs-nyomda ma ismert — mintegy 100 — kiadványa között sok a humanista mű, de részt vett a sajtó Luther eszméinek terjesztésében is. Johann Stuchs 1523-ban került szembe sajtóvétség miatt a városi tanáccsal; az 1524–1527-es évekből nyomatványai nem ismertek.⁷

Hieronymus Höltzel 1524-ben került hasonló ügyben a városi tanács elé. A kitűnő üzleti-kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező Höltzel-cég korábban számos városi rendelkezést, hivatalos kiadványt nyomatott s folyamatosan közreadta Luther munkáit. 1524-ben az eretnekséggel vádolt Johann Draconites egyik művének közreadása miatt

⁵ *Bildkatalog über Drucke aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Schwäbisch Gmünd, 1957 —.

⁶ FITZ József: *Hess András a budai ősnymdász*. Budapest, 1932. 26.

⁷ BAUMANN, Walter: *Die Druckerei Stuchs zu Nürnberg (1484–1537)*. Gutenberg-Jahrbuch 1954. 124.

a városi tanács számúzta Höltzelt a városból. Csak 1526 karácsonyán nyert engedélyt a visszatérésre.⁸

Hans Hergot nürnbergi nyomdász mindössze három évig vezethette üzemét (1524—1527). Ezalatt elsősorban Luther írásait adta közre, de alkalmankint kinyomtatott katolikus műveket is. 1527-ben a *Von der neuen Wandlung eynes christlichen Lebens* című munka terjesztése miatt Lipcsében perbe fogták, és május 20-án a város piacterén kivégezték. Nyomdáját 1538-ig özvegye vezette tovább. Kisebb sajtóvétségek miatt került szembe Nürnberg város tanácsával Hans Guldenmund és Hans Daubmann nyomdász.⁹

Jellemző e forrongó korszakra, hogy számos mű terjesztését a kinyomtatás után tiltották meg, holott az 1500-as évektől kezdve a cenzúra is működött. Strassbourghban 1504-ben rendelte el a városi szenátus, hogy három cenzor folyamatosan ellenőrizze az újságokat és röpiratokat. Eleinte csupán az állami és egyházi vezetőkre, valamint a városok rangos tisztviselőire vonatkozó sértő kijelentéseket tartalmazó írások, vagy az erkölcsi szempontból kifogásolható művek estek cenzúra alá. Később a szövetségesek ellen irányuló írások terjesztésének megakadályozása is a cenzorok feladatkörébe tartozott.¹⁰

A római egyház érdekeit sértő művek cenzúráját X. Leó pápa 1515. évi bullája szabályozta.¹¹ E bulla utasította az egyházszervezet püspökeit és inkvizitorait, hogy az ilyen jellegű műveket még megjelenésük előtt kobozzák el. Hasonló rendszabályokat alkalmaztak a reformáció különböző áramlatainak hivatalos támogatói is a 16. században. Ezért hivatkozhatott Luther 1524-ben a cenzorok mulasztására a szász hercegi kancellárhoz benyújtott tiltakozásában az erfurti Kramer-nyomdában kiadott Andreas Karlstadt-mű megjelenésekor.¹² A gyakori sajtóvétségek miatt végül az augsburgi birodalmi gyűlés a német birodalom egész területére elrendelte, hogy minden fejedelem és város saját hatáskörében ellenőriztesse a kinyomtatásra szánt műveket. Ugyanitt kötelezték a nyomdászokat arra, hogy valamennyi kiadványukon félreérthetetlenül közöljék nevüket.¹³

A német egyetemi városokban a cenzori teendők az egyetem hatáskörébe tartoztak. Jéna város *Statutájának* 1569. évi javított kiadása egyértelműen kimondja, hogy csak olyan műveket adhatnak ki a nyomdák, amelyeknek terjesztését az egyetem dékánja, vagy az illetékes fakultás engedélyezte.¹⁴ Külön hangsúlyozza a *Statuta*, hogy teológiai mű előzetes bemutatás nélkül nem jelenhet meg s hogy minden nyomtatványon szerepelnie kell a nyomdász nevének.¹⁵

A cenzúra egyértelmű rendelkezései ellenére a reformáció korának legtöbb nyomtatványa nyomdahely és nyomdásznév nélkül került a közönség elé. E tény azért is figyelmet érdemel, mert nemcsak a vallási megújhodást sürgető művek, a gúny- és vitairatok, hanem a mindennapok jelentősebb eseményeiről tájékoztató tudósítások, újságok, röpiratok közreadásánál is széles körben elterjedt a nyomdásznév elhallgatása. Az a 16.

⁸ BENZING, Josef: *Buchdruckerlexikon des 16. Jahrhunderts* (Deutsches Sprachgebiet). Frankfurt am Main, 1952. 129.

⁹ SCHOTTENLOHER, Karl: *Flugblatt und Zeitung*. Berlin 1922. 118—122. — BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden 1963, 334—335, 337.

¹⁰ BENDA Kálmán: *A törökkor német újságirodalma*. Budapest, 1942. 29.

¹¹ *Lexikon für Theologie und Kirche*. III. Freiburg im Breisgau, 1931. 465. hasáb.

¹² KOCH, Herbert: *Altjenaer Bücherzensur*. Gutenberg-Jahrbuch, 1952. 225.

¹³ BENDA i. m. 29. — 1557. január 28-án Lipse város tanácsa és egyeteme is olyan értelmű utasítást kapott I. Ágost választófejedelemtől, hogy nyomdásznév nélküli nyomtatvány nem jelenhet meg. LÜLFING, Hans: *Der Kursächsische Buchdruckereid und die Universität Leipzig*. Gutenberg-Jahrbuch, 1956. 195.

¹⁴ KOCH i. m. Gutenberg-Jahrbuch 1952. 226—227.

¹⁵ KOCH, Herbert: *Die Signete der Jenaer Drucker des 16. Jahrhunderts*. Gutenberg-Jahrbuch 1958. 189.

századi bibliográfus és nyomdászattörténész, aki feladatának tartja az impresszum nélküli nyomtatványok megjelenési körülményeinek tisztázását, igen eltérő témájú híradásokra akad e kiadványok között. A legszembetűnőbb a korábban csak elvétve előforduló, népszerű sajtótermékek arányának feltűnő megnövekedése. Ez a tény jelzi legvilágosabban, hogy a 16. század első évtizedeiben jelentősen megváltozott, kiszélesedett a nyomdák kiadói tevékenysége. A könyvsajtó egyik alapvető feladatává vált a gyors és sokoldalú informálás, az új olvasói igényekhez, lényegében tehát ahhoz a társadalmi átalakuláshoz való alkalmazkodás, amelynek gyökerei messze a reformációt megelőző korszakokba nyúlnak vissza.

Az új olvasói igényekkel jelentkező polgárság évszázadokig elsősorban gazdasági téren — a kereskedelemben és iparban kialakított szervezeti formákkal — igyekezett függetleníteni működését a feudális társadalmi rend megkötöttségeitől.¹⁶ A 15. században viszont a humanizmus ideológiájával az érvényesülés új lehetőségeit biztosította a maga számára. A reneszánsz korban felgyorsuló gazdasági fejlődés ösztönzései és a humanista kultúrpolitika egyaránt közrejátszott a polgárság társadalmi előretörésében. E folyamat Európa különböző részén eltérő módon ment végbe; de a 16. századra a latin humanista műveltség a fejlettebb országokban fokozatosan átterjedt a tudós filológusok és az államapparátusok vezető tisztviselőinek szűkebb rétegeiből a városi értelmiségiek és a gazdasági életben irányító szerepet vivő polgárok körére. A humanizmus nemzetközi áramlata keltette fel az érdeklődést a nemzeti múlt és a tudományok legújabb eredményei iránt. Hasonlóképpen a humanista filológusok munkái fedezték fel a különböző országokban az anyanyelv értékeit és tudatosították a nemzeti nyelvű iskolázás fontosságát. A fejlettebb országokban — így Itáliában — a nemzeti nyelv a reformáció előtt tért hódított az irodalomban s még inkább a népszerű sajtótermékekben.¹⁷ A gazdasági-társadalmi fejlődés alacsonyabb színvonalán álló területeken viszont — humanista kezdeményezések után — lényegében csak a reformáció elterjedésével alakultak ki a nemzeti nyelvű irodalmi tevékenység előfeltételei.

A 16. században a fenti változások következtében kiszélesedett, sokrétűbbé vált a nyomdászok kiadói tevékenysége. Csupán a nagyobb tőkével rendelkező nyomdák specializálódhattak kizárólag tudományos művek közreadására. A legtöbb könyvsajtónak pusztán gazdaságossági szempontból is vállalnia kellett a reformáció eszméinek terjesztését s a polgárság körében jelentkező, új olvasói igények kielégítését. S mivel maga a polgárság különböző rétegekből tevődött össze, művelődési, olvasói igényei is differenciáltak voltak.

A 16. században a társadalom valamennyi rétege elsősorban az aktuális események iránt érdeklődött. E forrongó korban az új helyzethez való igazodás szinte kényszerítette az embereket arra, hogy figyelemmel kísérjék a politikai és világnézeti küzdelmeket; a pápaság ellen folyó harcot éppúgy, mint a reformáció belső ellentéteit feltáró írásokat. Minden társadalmi osztály különösen érzékenyen reagált az érdekeit közvetlenül érintő eseményekre. Ezért voltak sikeres kiadványok az uralkodók, főurak egymás ellen folytatott vetélkedéseiről, újabb és újabb politikai csoportosulásairól, a gazdasági fejlődés lehetőségeit kiaknázó vállalkozásairól szóló híradások, továbbá a különböző témájú hivatalos rendelkezések. A polgári értelmiség szellemi elitje az ilyen jellegű alkalmi hírforrásokon kívül igyekezett megszerezni a korszerű művelődési lehetőségeket nyújtó, valamint a szórakoztató könyveket is. A még nem rendszeres olvasók számára viszont szinte kizárólag a pár leveles újságok, röpiratok jelentették a világ dolgaiban való eligazodás lehetőségét.

¹⁶ KARDOS Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Budapest, 1955. 7–9.

¹⁷ KLANICZAY Tibor: *A múlt nagy korszakai*. Budapest, 1973. 14.

Az aktuális eseményekről szóló tudósítások rendszerint nemzeti nyelven íródtak, hogy a társadalom legszélesebb rétegeit informálhassák. Ugyanezen okból több latin művet — uralkodói rendeleteket, pápai bullákat, vitairatokat — közvetlen a latin kiadás után a nép nyelvén is közreadtak. A népszerű tudósítások, olvasmányok, újságok, röplapok folyamatos munkaalkalmat biztosítottak a nyomdászoknak, célszerű volt tehát vállalni kinyomtatásukat. Az aktuális témájú sajtótermékek azonban elég gyakran nem kívánatos eszméket is tartalmaztak. A *Was dz wörtlein Sela in sich hab* című, nyomdásznev nélkül megjelent Peypus-nyomtatvány jellegzetes példája annak, hogyan iktattak be nem társadalmi kérdésekkel foglalkozó művekbe is osztályellentétekre utaló példázatokat.¹⁸ E nyolc leveles kis műben a következő sorok olvashatók: „Wenn der reiche man redet, so schweyget alle man . . . Redet aber auch der arme, so sagt men: Ha, wer ist der?”¹⁹

A Peypus-nyomda ugyancsak impresszum nélkül megjelent másik kiadványában²⁰ a magát Heinz Scharffensteinnek nevező szerző Mainz városának tanácsa és Miltenberg lakóinak ellentéteiről tudósít a városból elűzött luteránus prédikátor, Johann Draconites ügyével kapcsolatban.²¹ Ezt a művet cenzori engedéllyel aligha adhatta volna ki a nyomda, ez esetben tehát a nyomdásznev elhallgatása indokolt.

Nem ilyen egyértelmű a nyomdász-anonymitás oka a legtöbb 16. századi újságnál, népszerű sajtóterméknél, természeti katasztrófákról s más érdekesebb eseményekről szóló tudósításoknál. Még kevésbé az olyan hivatalos jellegű kiadványoknál, mint együttesünkben az 1529. évi speyeri birodalmi gyűlésről kiadott szöveg.²² Ugyanez vonatkozik azokra a nyomtatványokra, amelyek V. Károly seregeinek római bevonulásáról,²³ a császár 1530. évi koronázásáról,²⁴ illetve Eleonora királyné — I. Ferenc francia király felesége — 1531. évi koronázásáról adnak hírt.²⁵ E két utóbbi tudósítás csupán pár lapra terjed, de részletesen méltatja a fejedelmi ünnepek résztvevőinek pompás ruházatát és ékszereit. A jobb módú polgárok ugyanis e korban különös érdeklődést tanúsítottak az uralkodók és feudális urak életmódja iránt és maguk is kedvelték a divatos, drága ruhákat, költséges szórakozásokat. Pedig a reformáció purifikáló tendenciája nemcsak a templomból száműzte a művészi alkotásokat és a pompás papi viseletet, hanem a józan, takarékos morál szellemében a polgárság ilyen jellegű törekvéseivel, igényeivel is szembeszállt. Egyértelműen megnyilvánul ez a tendencia abban az impresszum nélkül kiadott Peypus-nyomtatványban, amelynek szerzője azt fejtegeti, hogy milyen öltözékben illik a férfiaknak és nőknek a templomban megjelenni.²⁶

A népszerű nyomtatványok újabb típusához tartozik a most meghatározott Peypus-kiadványok között az 1530. évi római és flandriai áradásokról készült híradás.²⁷ Mindkét eseményről több beszámoló ismert, mert a különös természeti jelenségek, csapások a legnagyobb érdeklődést keltő, 16. századi híryananyagokhoz tartoztak.

Hogy miért jelentek meg a sem politikai, sem vallási érdekeket nem sértő tudósítások impresszum nélkül, arra esetenkénti és konkrét válasz helyett csak általánosságban követ-

¹⁸ Jegyzék 8. tétel.

¹⁹ A₂ verzó levél.

²⁰ Jegyzék 2. tétel.

²¹ A témára vonatkozó egyéb kiadványokat l. SCHOTTENLOHER, Karl: *Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517—1585*. Leipzig 1933—1966. II. 25842—25843.

²² Jegyzék 4. tétel.

²³ Jegyzék 3. tétel.

²⁴ Jegyzék 5. tétel.

²⁵ Jegyzék 7. tétel.

²⁶ Jegyzék 1. tétel.

²⁷ Jegyzék 6. tétel.

keztethetünk az újságírás korabeli gyakorlatából. Az újságokban közreadott híryanagok szerzőiről vajmi keveset tudunk. Legtöbbször nevük sem maradt fenn azoknak, akik az újságok vagy az alkalmi tudósítások szövegeit összeállították. Hivatásos író vagy más okból ismert személyiség kevés lehetett közöttük. Az sem valószínű, hogy az esetek többségében maguk élték át, látták az eseményt s tudósításaikban saját megfigyeléseiket, élményeiket foglalták össze. A 16. századi újságok, híradások forrása rendszerint a helyszínről küldött levél, rövid leírása a történeteknek, amelyben gyakran téves adatok, nevek szerepelnek.²⁸ A nyomdász a tudósítások szövegét nem ellenőrizhette s így azok hitelességéért, megbízhatóságáért sem vállalhatott felelősséget. Az olvasók többsége nem is igényelte a megbízható tájékoztatást; fontosabb volt számára, hogy minél gyorsabban értesülhessen az eseményekről. A nyomdászok tehát igyekeztek minél több híryanagot beszerezni s azok egyeztetésével, vagy az érdekesen megfogalmazott tudósítás egyszerű leközlésével elsőként beszámolni a fontosabb eseményekről. Ha pedig más sajtók megelőzték őket a hírközlésben, akkor aggályoskodás nélkül újranyomták a korábban napvilágot látott újságokat, röpiratokat. Ilyen jellegű kiadványaikon azonban a megjelenés körülményeit elhallgatták, hogy mentesüljenek a megbízhatatlan hírek terjesztése, vagy az utányomás vádjá miatt megindítható felelősségrevonástól.

Sokféle körülmény közrejátszott tehát abban, hogy az aktuális témájú, 16. századi nyomtatványok — köztük az eddig nem említett uralkodói rendelkezések, pápai bullák, búcsúlevelek, zsinati határozatok, kereskedelmi szerződések, a különböző békekötésekről és a török előretöréséről hírt adó tudósítások, újságok — többsége nyomdahely és nyomdásznev nélkül jelent meg.

Az újságok és alkalmi híradások gyors közreadása különösen az olyan városokban bizonyult jövedelmező vállalkozásnak, amelyek a bel- és külkereskedelem csomópontjaiba, vagy legalább útvonalába estek. Német nyelvterületen Nürnberg egyike volt a nemzetközi kereskedelem fontosabb centrumainak. Az ilyen fejlett gazdasági és kulturális központokban nemcsak a helyi lakosok vásárolták meg az újságokat, hanem a távolból érkezők is igyekeztek megszerezni a legújabb eseményekről megjelent tudósításokat. Csaknem valamennyi 16. századi nürnbergi nyomdász foglalkozott tehát újságok, röpiratok, szórakoztató olvasmányok, szenzációs híryanagok közreadásával.

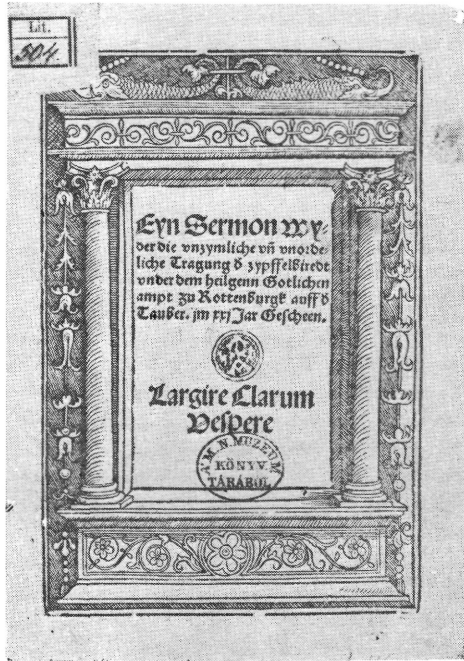
Friedrich Peypus Ulrich Pinder magánnyomdájának vezetőjeként kezdte működését, majd Pinder leányával kötött házassága után a nászajándékba kapott nyomdai felszereléssel önállósította magát. Rövid idő alatt Nürnberg legjelentősebb nyomdájává fejlesztette üzemét. Kapcsolatban állt kitűnő összeköttetésekkel rendelkező kiadókkal és saját könyvüzlete is volt. A város számos hivatalos kiadványa jelent meg sajtóján.²⁹ Minthogy sok nyomtatványa impresszum nélkül került forgalomba, a szakirodalom még hozzávetőleges számot sem közöl nyomdája feltételezhető összterméséről. A British Library 16. századi anyagát feltáró katalógus kereken 130 kiadványát írja le.³⁰ Az Országos Széchényi Könyvtár antikva-gyűjteménye 94 Peypus-nyomtatványt foglal magába. Ez utóbbi, nem jelentéktelen könyvanyag tette lehetővé, hogy impresszum nélküli nyomtatványokban is felismerhessük a Peypus-nyomda típusait, díszeit s néhány újabb kiadványt tárjunk fel egy teljességre törekvő Peypus-bibliográfia összeállításához.

Az általunk meghatározott korai nürnbergi nyomtatványok Friedrich Peypus igénytelen kiállítású, olcsó kiadványaihoz tartoznak. Művelődéstörténeti szempontból mégsem

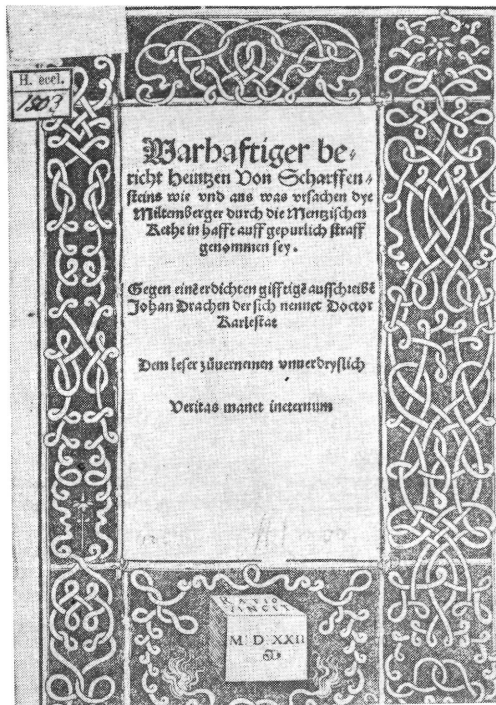
²⁸ SCHOTTENLOHER: *Flugblatt* i.m. 152—153.

²⁹ BENZING: *Buchdrucker* i.m. 333.

³⁰ *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum*. London 1962. 1130—1131.

1. kép

2. kép

warhaftige vnd kurtze

bericht In der Summa wie es
 1590/ im Tausent fünffhundert vnd siben vnd
 zweenzigsten jar. den. vi. tag May durch Kö-
 nigscher Keyserlicher vnd hispanischer Kö-
 niglicher Maiestet kriegsuoold/ In er-
 oberung der Stat Rom ergangen
 ist/ biß auff den xxi. tag Junij.

3. kép

4. kép

Von Gots Gnaden Job
 ans Herzog zu Sachsen/ des heiligen
 Römischen Reichs Erzmarschalck vñ
 Kurfürst/ Landgrau in doringen/ vñ
 marggrau zu meissen etc. Thun kund vnd zu wissi
 en aller meniglich/ Nach dem vñ als /die Römische
 Keyserliche Mayestet/ vnser aller gnedigster Herr /
 kurzuerdicker zeyt/ einen gemeinen Keychstag auß
 geschueben/ Vnd Chürfürsten/ Fürste vñ Stende /
 auff den Sonntag Reminiscere nechst verschinen /zu
 Speyer ein zukomen/erfordert Dahin wir vns dan
 jert Kay. Maiestat zu schuldigem vñ vnderthenigē
 gehorsam/ eygener person / auch versüget/ in meyn
 ung /nebe andern Chürfürste/ Fürste/ vñ Stende/ /
 in den sache so in obberütem Reise. außschreiben /
 auß gedruckt / zu handheln / dieselben zuerwegen /
 vnd zuberathschlagen / helffen.

Vnd aber/ durch etliche der gemeltem Chür
 fürsten/ Fürste vnd Stende/ des Artickuls halben
 wie von wegem / des schwebende zweyspalts / yn
 vnserm heyligē Christlichen glauben/ in mittler zeit
 eins gememen freyen vnd Christlichē Conali/ oder
 National versamlung/ fried vnd einigkeit im Reich
 zuerhalten/ auff die wege zu handeln / auch volgendes
 mit zuthden/ Keyserlicher Mayestet Stathalters /
 vnserers besondern lieben Herrn vnd Ohems/ Königs
 licher Durchleuchticheyt zu hungern vñnd Behem
 Vnd jter Keyserlicher Maiestat verordenti Orator

5. kép

Sist auß Rom geschriben. das auff sam
 siag nach Francisci / den achten tag des
 monats Octobus vmb die eylften stund
 in der nacht sich vnuerschenlich ein solchs
 groß / vnd zu Rom vnerhöretes gewesser vnd auß
 fluß der Tiber erhaben vñ erregt hatt/ das menig
 lich in die höchsten verzweyfflung gefallen/ vnd
 gemaynt Rom würde vntergehen / vnd der jüngst
 tag were vorhanden.

Dasselbig wasser ist also gestanden biß in vier vnd
 zwanzig stund/ vnd an leütten / güttern / häusern
 vnd vihe/ grossen/ grausamen/ vnd vnergetzlichen
 schaden gethon/ Ist auff dem Campoflor eines für
 spieß hoch gestanden/ vñnd siben spannen höher/
 dann es vor zeytten bey Babst Alexanders registig
 da auch ein groß gewesser gewesen / für gefallen/
 wie das bey der Tiberpucken daselbst vermerckt
 befunden wirdt.

An der Engelpucken hat es ein grossen tayl im
 grundt zerissen/ auch sonst gemainlich andere pu
 cken zerbrochen vnd wege geführt / die mauren am
 wasser züm tayl angewoiffen / vnd ein güten tayl
 der strassen vom Pallano gegen dem wasser genz
 lich versenckt/ Etlich mülen hin weg geführt vnd zer
 stoffen/ über die techer bey Maria de Populo/ auch
 über vill andere grosse heuser / besonder über das
 Pallast/ wie man sagt / das der Cardinal Neapoli/
 tan/ vnd vornals sanct Crucis ingehabt hat/ auß

6. kép

érdektelenekek: arról tájékoztatnak, hogy sokféle információt vártak a könyvsajtóktól a reformáció korának polgárai. Sokan olvasták ezeket a nyomtatványokat és kevesen őrizték meg őket: így ma értékes ritkaságok.

*

Impresszum nélkül kiadott Peypus-nyomtatványok

1. Eyn Sermon wy// der die vnzymliche vñ vnorde// liche Tragung d' zypffelbiredt// vnder dem heilgenn Gotlichen// ampt zu Rottenburgk auff d' Tauber. jm xxj Jar Gelcheen.// [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1521.] — 4° [7] lev. (Címlapkeret.) Ant. 4585
Ugyanezt a címlapkeretet Romming: Penitentiarus-ában (Ant. 4395), a típusokat az 1515. évi Lukianos-kiadásban, illetve az 1520-ban megjelent Luther: Eyn kurtz Form-ban (Ant. 2040, Ant. 4584(3)) használta a nyomda.
2. SCHARFFENSTEIN, Heinz: Warhaftiger be// richt Heintzen Von Scharffen// fteins wie vnd aus was vrfachen dye// Miltemberger durch die Mentzilfchen// Rethe in hafft auff gepurlich ftraff// genommen sey.// Gegen einē erdichten gifftigē auffschreibē// Johan Drachen der sich nennet Doctor// Karlestat// — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1523 ?] — 4° [16] lev. (Címlapkeret.) Ant. 2378
A címlapkeret képét közli: Pflugk-Harttung, J. v.: Kunstgewerbe der Renaissance. I. Rahmen deutscher Buchtitel im 16. Jahrhundert. Stuttgart, 1909. 73. tábla. A betűtípusokat az 1520. évi Luther: Eyn kurtz Form című kiadványában (Ant. 4584 (3)) használta Peypus.
3. Warhaftige vnd kurtze// bericht In der Summa, wie es// yetzo, im Taufent Fünffhundert vnd fiben vnd// zweintzigften jar, den vj. tag May, durch Rö// milcher Keyserlicher, vnd Hilpanischer Kö// niglicher Maieftet kriegßvolck, In er// oberung der Stat Rom ergangen// ift, biß auff den xxj. tag Junij.// — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1527.] — 4° [10] lev. (Címlapmetszet.) Ant. 2776. Ynt. 3131 (22)
Ugyanezzel a típusal és iniciálesorozattal jelent meg 1524-ben a G. Besler, H. Boehmer és W. Volprecht által összeállított Appellation (Ant. 10. 116).
4. Des Chur// fürftē zu Sach// ften etc. abfchied auff// ytzigen gehalten// Reyhstag zu Speyrn.// Anno.// 1529. — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1529.] — 4° [4] lev. (Címlapkeret.) Ant. 3131 (34)
A címlapkeret 1520-ban Luther: Eyn kurtz Form című munkájának Peypus-kiadásában (Ant. 4584 (3)) szerepelt már, a betűtípusokat az 1522. évi Reformacion der Stat Nüremberg-ben (Ant. 587) használta a nyomda.
5. Kayferlicher Maye// ftat byde Krönung, deren// die Erft am xxij. mit einer// Eynen, die Ander am// xxiiij. Februarij mit// einer guldē Kron// zu Bononia// Im 1530. Jar// gelchehen// feyn.// — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1530.] — 4° [6] lev. Ant. 3131 (42)
Ugyanezekkel a betűtípusokkal és iniciálesorozattal készült 1522-ben a Reformacion der Stat Nüremberg (Ant. 587).
6. Warhaftige anzey// gung der graufamen, er// chröcklichen übergieffung der Tiber zu// Rom, vnd des mörs un Se-|| landt vnd Flan-|| dern, zc.|| In difem 1530. jar gefchehen.|| — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1530.] — 4° [4] lev. Gesamtkatalog der preussischen Bibliotheken, 5. 6621. Ant. 3131 (50)
Ugyanazokkal a betűkkel és iniciálesorozattal készült, mint 1524-ben a 3. tételnél említett Appellation (Ant. 10. 116).
7. Wie vnd mit was|| großer Königlicher Maie-|| ftat, herrlichayt, Sollenitet, gezierde vnd || freuden, die krönung der aller Chriftenlich-ften vñ durchleuchtigen Fürftin vñ Fraw-|| en, Frawen Leonora, yetzt gekröntē|| Königin in Franckreych (vor-|| mals vnerhört) auff den 5.|| Marcij des 31. jars|| gefchehen vnd begangen|| worden ift.|| — [Nürnberg, Friedrich Peypus, 1531.] — 4° [4] lev. Ant. 3131 (52)
Ugyanazokkal a betűkkel és iniciálesorozattal készült, mint 1524-ben a 3. tételnél említett Appellation (Ant. 10. 116).
8. Was dz wört-|| lein Sela in sich hab, || Ein kurtze meynung eines Leyen || auff ein Chriftlich vrteyl ge -|| ftellet, So man offt in|| Pfalmen hat. || ... M. D. XXXI. — [Nürnberg, Friedrich Peypus]. — 8° [8] lev. Ant. 5990 (3)

A két nagyobb betűtípust a 3. tételnél említett Appellationban (Ant. 10.116), az iniciálesorozatot az 1526. évi Eobanus Hessus-kiadásban (Ant. 4312) használta a Peypus-nyomda.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Mikor került a könyvtárba? (A provenientia sajátosságai a Debreceni Református Kollégium régi állományának két kötetével kapcsolatban.) A szellemi hatások vizsgálata némelykor egy könyv vagy egy különösen fontos kiadás meglétét avagy hiányát használja bizonyítékkul. A példány azonosítását természetesen dolog a benne olvasható keltezett bejegyzésre alapoznunk, hisz a tulajdonbavétel, lajstromozással együtt, a korábbi századokban gyarapítási bélyegző nélkül történt, de valamilyen hivatalos eljárással kapcsolódott. A történelmi tény azonban a keltezés ellenére is lehet egészen más, noha ezt csupán vé etlenül igazolhatjuk.

A Debreceni Református Kollégium könyvtárosi bejegyzései a XVIII. század folyamán (ismereteim szerint általában 1718 óta) tartalmazzák a keltezést, az állományba kerülés módját, és a kötet hátsó kötéstáblájának belsején a jelzetet. (Korábbi gyakorlat szerint a jelzet a címlapon, majd az első kötéstáblán van.) „Liber illustrissimi Collegii Reformatorem Debrecinensis” az általában használt megnevezés. Követi sokszor az ajándékozó megnevezése, vagy más alkalomé, s szerzeményezés módjára utalással („in auctione”, „aere emtus”, „gratiarum actione acceptit”, „dono dedit”, „justo pretio” stb.). Majd a „Bibliothecarius Ordinarius” (később a „Bibliothecae Praefectus Professor”, esetleg a „senior”, vagy mindkettő) aláírása és a keltezés zárja az állományba iktatást.¹

1. Kecskeméti Máté könyvtárának egyik kötete

Így találjuk ezt azon a köteten is, amely ma a Református Theológiai Akadémia egyháztörténeti szemináriumában található, 367-es sorszámmal, a korábbi egyetemi helyiségből visszakérült egyik polc sarkában, Ortvy Tivadar kétkötetes ívrétű munkájának oltalmában.² Az előzők verzóján, a körbélyegző mellett van a leltárbélyegző, az egyháztörténet akkori professzora, ifj. Révész Imre szépvonású írásával kitöltve: „A debreczeni m. kir. tudomány egyetem egyháztörténelmi szemináriumának könyvtára 1601 ltr. sz. 1936/37.”

Az egyetemi szemináriumok kézikönyvtárát a kollégiumi anyakönyvtár állományából, nagyrészt a depositorium anyagából állították egybe. E kötetben is olvasható a ceruzás megjegyzés az előzőkén: „I., 3 dupl.”. Mindjárt mellette valamilyen duplumjegyzékre utal a „dupl. 9” jelölés (Géresi Kálmán használt két ceruzát). A címlevél alján már e századi bélyegző van: „Debreczeni Ref. Főiskola Dupl. könyvtára 265”.³ Innen került tehát a kötet a hajdani egyetemi szemináriumba, 729-es raktári jelzettel. Kövessük visszafelé a könyv útját a XVIII. századi tékajelzetek segítségével.

A negyedrét, fehér hártakötés gerincén gubacsténtával ez van felírva: „Acta Synodi Nationalis. Dordrechtii. AA. VIII. 31”. Ez a felírás az 1781 táján készült, keltezetlen leltárjegyzékekben szereplő jelzettel megegyezik, és a hátsó kötéstáblán is olvasható, lehúzva. Ugyanott, a hátsó kötéstábla alján van a BB. XX. 17. jelzet, — ez a Budai Ézsaiás idején, 1797-től használatban volt hatkötetes katalógus, és a hozzá 1798-tól készült leltári (helyrajzi) jegyzékekkel egyezik. Itt még egy, lehúzott jelzet is olvasható, B. VI. 2.

¹ A kéziratárban megőrzött jegyzékek és leltárnaplók adataira való aprólékos hivatkozásokat mellőzöm.

² *Magyarország egyházi földleírása*. Bp. 1891. — A polc a pereme mögé visszacsúsztott kötetet annyira elrejtí, hogy egy időben elveszetteknek is hitték; magam sem bukkantam rá egy ízben, mikor csak úgy emlékezetből akartam megtalálni.

³ A ceruzás bejegyzés azonban nem az első armarium és triplum jelentésű, mint vélhető, hanem a nyomtatott jegyzékre vonatkozik: *A debreczeni ref. főiskola könyvtárának többszörös példányai*. I. közlemény. Debrecen, 1867. — Mindjárt elől, a 3. tétel. Ez azt is jelenti, hogy nem volt harmadik példány, a hirdetett duplumok között pedig ez a második nem kelt el. (Egyéb adatok, a máig meglevő példányról a következő jegyzetben találhatóak.)

Ennek az idejét csupán megbecsülhetjük, mert a század 40-es éveiből, amikor így jegyzékelték, nem maradt meg a könyvtári nyilvántartás.

Ezt a hasonlítatást, egyáltalán a kötet végére lapozást mellőzhetőnek mutatja az előzéken olvasható és legelső állománybavételnek tűnő beírás: Liber I. Collegii Reform. Debrecinensis. Sign. Anno 1774. die 25 Julij. (Bíró György kézírása, akinek számos kötetben találjuk az akkori átrendezés vagy átvétel alkalmával készült beírását.)

Ugyanott azonban három másik jelzet nyomán tovább nyomozhatunk. A két ízben is felírt, aztán későbbi ellenőrzéskor lehúzott *θ. L. O. 3. Lib. 7.* jelzet az 1738-ban, Maróthi György irányításával, Jánki Péter által készített nyilvántartással egyezik. De ugyanez a jelzete az 1714-ben készült jegyzékben is. Viszont a lehúzatlan, *E. 3. 18.* jelzet a címlap nélkül megmaradt, valószínűleg 1751—1757 között használt betűrendes kötetkatalógusban használt jelzet. (Ekkor már az állományban meglévő két példány egymás mellett volt a polcon, a máig megőrzött példánnyal itt nem foglalkozom.)⁴

Olvasható ugyan a kötet címevel, hogy Liber Scholae Debrecinae, — de a keltezés biztos adata mellett az ilyen jelölés nem mindenkor kelt érdeklődést. Jóllehet, a kollégium történetéből régóta ismeretes, hogy a városi tanács a schola nostra megnevezéssel a XVI—XVII. században említette a sajátjának tartott intézményt. Attól kezdve aztán, hogy Martonfalvival gazdagodva, már nem illet az intézményre a korábban is csak gyéren használt illustre Gymnasium (noha ez sem volt akármely rang, Keckerman is ilyenben tanított), az Amplissimus Coetus birtokolta a kollégiumot könyvtárostól. Megfigyelésem szerint a XVIII. század második évtizedéig még föl-fölbukkan a Coetus és a communitas hangsúlyozása, de a Maróthi György által átrendezett könyvtár már csak azt a szabványosított megnevezést használja, amelyet e kötetből már idéztem. Teljes címe:

Acta Synodi Nationalis, . . . ordinum generalium Foederati Belgii Provinciarum, Dordrechtii habitae anno M D CXVIII et M D CXIX. Accedunt plenissima, de quinque articulis, theologorum iudicia. Dordrechtii, 1620. 4° †⁴, ††⁸—†††⁸, ††††⁸, A⁸—Z⁸, Aa⁸—Bb⁸ Cc⁶, a⁸—u⁸, x⁴, Aaa⁴—Zzz⁴, Aaaa⁴—Zzzz⁴, Aaaaa⁴—Ddddd⁴, Eeeee⁵⁺¹ = [51], 411, 326 413 pag.)

Azonban nem az eszmetörténeti és egyháztörténeti fontossága miatt választottam ezt a kötetet.

Hanem azért, mert kétségtelen bizonyítékaink vannak rá, hogy már 1631 óta az akkori könyvtárban volt ez a hivatalos kiadvány. Az előzéken, igen ritka kivételként, XVII. századi könyvtári bejegyzés is van: *Liber Scholae Debrecinae A? 1639°*. Az évszámot később igen erőteljesen kihúzták, lehet, hogy már ennél is korábbi jegyzékelésre utal, és 1629 lenne. Eligazít, hogy a kötet tulajdonosa, mint ugyanígy még egy tucatnyi másik kötetnek, amely máig megmaradt: Kecskeméti Máté. Így szokta jelezni: „Ex libris Matthaei Keczemethj”.⁵ Róla pedig hivatalos eljárás révén tudunk. A kéziratárban megőrződött, aláírás nélküli fogalmazványon ezeket írja Tóth Sámuel:

⁴ Teljesség kedvéért megjegyzem, hogy a ma D 130/a jelzetű példány is minden bizonynyal a XVII. században került a gyűjteménybe. Pedig ezen is 1774. július 25-én kelt bejegyzés olvasható. Első tulajdonosa, a címevel és a kötetstáblán olvasható bejegyzés szerint 1644. márc. 2-án vásárolta a németalföldi tanulmányútján. Itthon szerezte meg az, akitől a könyvtárba került: Est Andreae Szepsinij A^o 68 Die 27 April. — Tehát csak az a Szepsi András lehetett, aki 1657-ben, a Series-ben utólag írt jegyzet szerint secunda vice ingressus.

⁵ Azért ajándékozhatott a könyvtárnak 1629-ben, mert az előző évben lett debreceni tanár, ötesztendőskülföldi tanulmányútja végeztével. D 449 jelzetű kötetünk ismertetése olvasható Herepeinél (Adattár . . . III. 420.) Ő azonban az angol földön is megfordult diák adatainak nem jöhetett nyomára, mert Szabó Károly egyetlen külföldi munkáját sem ismeri, így aztán Szinyei és Zoványi sem említi.

„A tiszántúli ref. egyházkerület legrégebb jegyzőkönyvéből. . . . 2) A Kecskeméti Máté könyvtára a debreczeni főiskolának ítéltetik oda.

64^{ik} lap.

1632 Március 3.

Debreczenben az esperestek s némely tekintélyesebb lelkészek összevegyülnek jelen van Szepsi Mihály abaújvári esperest is.

Végezetett:

Kecskeméti Máté testvére Dániel a törökök segélyével maga s egy nőtestvére számára a debreczeniektől 100 forintot csikart ki, mint állítólag testvére javait. Ezen per eligazításába a Kecskeméti Máté könyvtárára nézve, a debreczeni főiskola érdekében, az egyházkerületi hatóságnak is be kellett folyni, be is folyt, és a peres ügyet elintézte.

Mindezek az egyházkerület legrégebb jegyzőkönyvének most készülõ indexébõl írják ide ki. Késõbbi idõkrõl, azt hiszem, többet szolgálhatok. Különben a régebb iskolai törvények lehetnek talán e részben különösen gyümölcsözõk.”⁶

A jegyzõkönyvben megõrzõdött adatok hiányában maga a címlevélben olvasható név nem igazítana el, mert jónéhány kötet, amelyen XVI. és XVII. századi tulajdonosok neve olvasható, hosszas vándorlás után valóban csak az elõzõ században lett része a kollégiumi gyûjteménynek. Olyan is volt, hogy a gyakori csereberék útján több ízben is más kollégium, particula diákjainak könyvei közül jutott vissza néhány évtizede a hajdan itt használt kötet. Kecskeméti Máté könyvtárának ez a darabja azonban három évszázadon át tagja volt a hasonló egyháztörténeti kiadványok sorának és ha kikerült is az anyakönyvtárból, jó segítség a könyvtártörténet ismeretlen vagy elfeledett részleteinek tisztázásában.

Az 1564. évi teljes megsemmisülés után mennyire pusztulhatott el a könyvtár az ismétlõdõ tüzvészek idején, például 1640-ben? — Kecskeméti Máté ma is meglévõ könyvei, köztük ez a kötet, azt is bizonyossá teszi, hogy nem kell az állomány teljes kieserõlõdésével számolnunk. Több-kevesebb károsodás, újabb példánnyal és késõbbi kiadással való helyettesítés dacára is érdemes továbbkutatnunk annak reményében, hogy a XVII. századból öröklött állományról a katalógusok teljes hiánya és a keltezés nélküli bejegyzések alapján képet alkothatunk.

2. Az úgylvélt legkorábbi ajándék

Szükségesnek véltem az eddigiekben, hogy a hasonlók példázására igazoljam egy kötet-rõl az állományba kerülés korai idejét, egy évszázaddal korábbit, mint amit a keltezett beírásból igazoltnak tekinthetnénk. De mindjárt azt is szükségesnek érzem, hogy egy másikról megmutassam, egynéhány évtizeddel késõbb jutott a könyvtár birtokába, mint ahogyan a korábbi gyér szakirodalom számon tartja.

Géresi Kálmán a millenniumi értesítõben a következõ mondatokkal kezdi a könyvtár történetét:

„Mint maga a debreczeni főiskola, úgy könyvtára is elsõ sorban a protestáns hívek könyv-adományaiából, részint pedig könyvek vételére adott pénz-adományokból alakult

⁶ Egyházkerületi Nagykönyvtár, Kézirattár, R 1438. — Id. Révész Imre készített magyar regesztákat az egyházkerület régi levéltári anyagához, ezt adta ki késõbb Tóth Sámuel, Révész hivatali utóda. Az itt idézett rész ugyan a DPL 1883. 33. és 42. lapjain olvasható, de láthatóan tájékoztatásul készítette valakinek ezt a kéziratot. Késõbbi könyv formában: Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez. Debrecen, 1894. (A regeszták szerzõségére, I. Révész Kálmán megjegyzéseit, PrSz 1898. 560—561. — Kiegészítése Borovszky Samu: *Tiszántúli ev. ref. papok*. [1680 elõtt ordináltak névsora] = TT 1898. 621—652. Kny. is. — ZOVÁNYI Jenõ pótlásai, fõleg az esperesek névsora, Révész szerzõségének hangoztatásával, ThSz 1926. 720—722.) — A debreceni bibliográfia ezeket a jegyzõkönyvi közléseket nem említi.

... A könyvtárunkra vonatkozó legrégebb adat Szent Bernát művei 1520-iki leydeni kiadásának példányában latin nyelven beírva található. Vétetett ugyanis ezen könyv egy jóltevőnek (a nevet nem lehet elolvasni) »hagyományából, ki könyvtárán kívül könyvek vételére pénzt is hagyományozott 1592.«⁷

Ez a kötet (Divi Bernardi Abbatis Clareuallis ... opera omnia ... Repertorium ... studio atq₃ industria F. Lamberti Campestris ... nec non Laurentij Dantisceni ... Lugduni, 1620. Joannes Clein.) ma is *F 120* jelzetű, mint Géresi idején. Az általa észrevett sorok a lapszálon csonkák, a bizonytalan olvasatból ok nélkül következtette az előbb idézett megállapítást, amit azóta változatlanul utánamondtak.⁸

Van két vagy három XVI. századból eredő tulajdonosa a kötetnek, széljegyzeteik számos lapon olvashatók. Egyikük anyanyelve német volt, ezt nem csupán a kezeírásának fraktúr betűformái mutatják, hanem az előszóban egy odajegyzése. A bonum nobis cum vno oculo szavak mellé ezt írta: „besser mit einem aug.“ — A későbbi használók közül az egyik (aki a XVI. század végén a címlapra írta a jelzetet és a kötet származásáról szóló jegyzetet) meggyőződésén és érdeklődésén protestáns hatást vélhetünk. A mutatóban pótolja: „Fides sola justificat. fol. 140.“ — A 140. levelen szintén ott van a sola fides tételre utalás. — Ismét más kéztől való a fol. LXXV. szövegéhez (... missas celebrant, psalmos decantant ... archidiaconatibus impudenter hodie decertatur ... filius perditionis: demonium non modo diurnam sed et meridianum ...) fűzött kivétítés Missas p. fili, pditionis seu Antichristus. Ezekből következtetve még lehetne a debreceni kollégiumé a kötet. Még az sem lenne egészen megmagyarázhatatlan, hogy a címlevél alján ez olvasható: Sam. Szilágyi ab Ao 1739. Megvehetette volna valamelyik könyvtári aukeió alkalmával, hisz arra máskor is van példa, hogy a könyvtár számára vásárolt vagy ajándékozott kötetekből a professzorok megváltják maguk számára, amelyik kötet nem szükséges a könyvtár gyűjteményének.

Az előbb bemutatott, Kecskeméti Máté-féle kötettől eltérően azonban itt a legkorábbi könyvtári bejegyzés valóban az előzéken olvasható, XVIII. századi írással való: „Liber I. Collegii Reformatorum Debrecinensis“. Keltezés nincs, következtessünk tehát a téka-jelzetekből. *F. III. 15.* jelzet van az előzéken (átjavítva később *F 120*-ra), ugyancsak a hátsó kötéstáblán. Ez a jelzet nem ismétlődik erre a kötetre vonatkozóan egyik megmaradt könyvtárjegyzékben sem. A hátsó kötéstábla másik két jelzete azonban igen. A lehúzott *B. VII. 2.* jelzet az 1751–1781 táján keletkezett leltárjegyzékekben többször e kötet jelzeteként szerepel. 1798-ban aztán a *Q. VI. 26.* jelzetet kapta. Ekkor már az egyes tékákban a könyvek számozását nem kezdték minden sorban előlről, hanem folyamatosan végigszámozták az egész 20–21 sort (annyi polca volt az ekkori könyvvállványoknak), és a ceruzával rájegyzett *Q 132* jelzet az előzővel egyet jelent. Ez van a könyv gerincén is, míg majd az új épületbe átköltözött könyvtárban 1870 tájától a máig megmaradt jelzetet kapta.

Ezek értelmében tehát azt kell vélnünk, hogy a kötetet Piskárkosi Szilágyi Sámuel berni tanulmányútján vásárolta. Majd hazatérése után, 1742–43 táján odaajándékozta a kollégium könyvtárának, már mint tanár. Ezért lehetséges, hogy ugyancsak a könyvtáros deáknak az írása az előzékéről idézett bejegyzés, amelyik a Kecskeméti kötetét újra besorolta 1774-ben.

⁷ *A debreceni ev. ref. főiskola értesítői az 1894–95. iskolai évről.* 334–344. p.

⁸ BALOGH Ferenc: *A debreceni református kollégium története adattári rendszerben.* Debrecen, 1904. 13. p. VARGA Zsigmond: *A debreceni református főiskola nagykönyvtára írásban és képből.* Debrecen, 1934. I. 7. p. Ugyanő: a 2. átdolg. kiadásban, Debrecen, 1945. 38 p. Valamint mindenki, aki tőlük idézett.

A kötetet a besoroláskor, vagy nem sokkal korábban, átkötötték. A könyvkötő által megcsönkített bejegyzésből ennyi maradt meg a címlapon, a többi széljegyzet közé éke-
lődve:

Ex aere | legato Ch [—] | bi Paulin [—] | qui praeter suam Bibl [—] |
othecam etiam nu [—] | mos coë = | mundis li = | bris assi = | gnavit | Prid. Cal
| April | 1598 | Colleg | Frat [—] | Delp [—].

Tehát itt nem csupán a rosszul olvasott évszámot kell helyesbíteniünk, hanem azt is meg kell mondanunk, hogy nem lehet szó a debreceni reformátusok kollégiumáról. Hogy aztán a helységnév Delft (Delphium), vagy a Rhône torkolatánál levő Les Trois-Maries (Delphicum templum) lenne, esetleg a Delphinatus, az nem is igazán fontos szá-
munkra. Az azonban nem közömbös, hogy a legkorábbinak vélt könyvajándék jó másfél-
száz esztendővel később jutott el a debreceni könyvtárba. Az 1598-ban történt bejegy-
zéskor A. 37. jelzet is került a lap tetejére, ugyanaz a kéz írta, aki az idézett, csonka
szöveget. De ilyen típusú jelzet Debrecenben 1797 előtt nem ismeretes.

*

E vizsgálódás során tehát szegényebbek lettünk egy könyvtári ajándék korai keltével, másrészt azonban gazdagodtunk is. A Liber Scholae Debrecinae feliratú kötetekről okkal elmondhatjuk, hogy jó részük a XVII. században, még hozzá annak is az első felében került a helvét hitvallásúak diákköztársaságának birtokába. A következő évszázadban ezeket újra besorolták vagy átsorolták, a könyvtár rendezésének, illetve az egymást váltó diákkönyvtárosok átadás-átvételi eljárásának keltével. A szellemi hatások és kap-
csolatok kutatójának tanácsos megfontolnia ezeket a körülményeket és az efféle könyv-
tári gyakorlat velejáróit, ha egy-egy mű meglétével vagy hiányával kell valamit bizonyí-
tania.

FEKETE CSABA

A bécsi állami nyomda (Staatsdruckerei) román könyvkiadási tervei az 1840-es években. (Adatok az erdélyi román könyvkiadás történetéhez). Ez a dolgozat kettős célt követ: egyrészt be akarja mutatni, hogy az 1840-es években a Habsburg birodalom vezető kö-
rei — gazdasági szempontból — miben látták az erdélyi és a (tervezett) bécsi román
könyvkiadás jelentőségét, másrészt bővíteni akarja a reformkori erdélyi román könyv-
kiadásra és a román könyv olvasóközönségére vonatkozó ismereteinket.

Bécsben gazdasági természetű okok hívták fel a figyelmet az erdélyi román könyvki-
adásra. Az 1830-as évek végén gőzgéppel és nagyobb teljesítményű sajtókkal moderni-
zálták a bécsi állami nyomdát, de megrendelések hiányában ezt a kapacitást a nyári
hónapokban már nem tudták maradéktalanul kihasználni. Ezért a nyomda igazgató-
sága a lottóval kapcsolatos munkákat és a gimnáziumi tankönyvek kiadását akarta
biztosítani magának, ez utóbbit először csak a Lajtán túli tartományokban. Az ügy az
uralkodó elé került, aki 1845-ben Kübeckhez, az udvari kamara elnökéhez fordult, hogy
tegyen javaslatot, vajon az államkincstár nagyobb megterhelése nélkül nem lehetne-e
a birodalom „távolabbi tartományai”, vagy néhány nem katolikus felekezet számára
vallásos és iskolai könyveket kiadni.¹ Kübeck érezve az ügy politikai súlyát, véleményyt

¹ Az egész ügy összefoglalását lásd: Hofkammer Präsidial-Akten 1846 : 10262. Finanz-
archiv, Wien.

kért Metternichtől, aki szokásához híven ezt az apró mozzanatot is saját külpolitikai elképzeléseibe ágyazta, s hosszan értekezett a vállalkozás jelentőségéről. A birodalom külpolitikájának irányítását kezében tartó államkancellár tájékozottsága, illetve tájékozatlansága egyaránt említést érdemel. Annak is tanúi lehetünk, hogy a bécsi vezető körök elképzeléseiben jó néhány 18. századi beidegződés élt tovább, miközben Ausztria keleti célkitűzéseit megpróbálták újraértékelni és érvényesíteni. Míg Kübeck figyelmét elsősorban a tankönyvkiadás kötötte le, Metternich a görög-keleti egyházi könyvek kiadásának lehetőségei iránt érdeklődött, hiszen Bécsben még ekkor is sokan úgy tudták, hogy az egyházi könyvek forgalmazása az a szál, amely a Habsburg birodalom ortodox vallású alattvalóit a határon túli ortodoxiahoz köti. Az államkancellár pedig úgy tudta, hogy ilyen könyvek most már csak Balászfalván (a görög katolikus papnevelde nyomdájában!) jelennek meg, és így a könyvellátás „a hazai kormányzatnak és többé nem Oroszországnak köszönhető.”² Ausztria keleti pozíciói erősítésének és a cári orosz befolyás visszaszorításának szándékával pártolta hát a román könyvkiadási terveket, és azok kivitelezésére ösztönözte az udvari kamarát, amely az aktaváltások eredményeit összegező javaslatában már tovább szöve s félig-meddig idézve a kancellár fenti nézeteit figyelmeztetett „a görög nem egyesült lakosság külföldtől való függésére, hogy kényszerítve van bibliáit, evangéliumait és szerkönyveit magas áron Oroszországból beszerezni.”³

Így az osztrák külpolitikai helyzetértékelés nyomán az ügy politikai jelleget is öltött. Kübeck körvonalazta az állami támogatás lehetőségeit az ortodox egyházi és iskolai könyvek kiadásában. Az egyesült kancellária viszont a nyomda nagyratörő szándékával szemben úgy foglalt állást, hogy miután a könyvkiadás általában magánvállalkozás, biztosítani kell a szerző számára a kiadó kiválasztásának szabadságát, és nem szabad sérteni az olyan érvényes privilégiumokat sem, mint például a budai Egyetemi Nyomdáé. Az uralkodói határozat — amely e vélemény nyomán született — megtiltotta az Állami Nyomda bővítését, viszont szorgalmazta a vallásos és az iskolai könyvek kiadását az ortodox lakosság számára. Miután a budai Egyetemi Nyomdának a szűkebb értelemben vett Magyarországon az ortodox vallásos és az iskolai könyvek kiadására kizárólagos privilégiuma volt, a figyelem fokozottan Erdélyre terelődött.

Bécsből ugyanis a kancelláriákon és a haditanácson keresztül az illetékes egyházi és katonai szervektől jelentéseket kértek, amelyek valóságos körképet adnak az ortodox (vallásos és iskolai) könyvkiadás problémáiról.

Erdélyből először a határőrezredekre vonatkozó jelentések futottak be és ezek a könyvszükségletet túl csekélynek látták ahhoz, hogy a bécsi állami nyomda számára üzletet jelentsen. Annál nagyobb figyelmet keltettek Bécsben az ortodox vikárius, A. Şaguna és az ortodox iskolai felügyelő, M. Fulea jelentései s főleg a mellékelt kimutatások az erdélyi ortodox iskolák évi tankönyvszükségletéről és a könyvek áráról.⁴ Értékes adalékok ezek, hiszen mindeddig elsősorban G. Bariţnak, a brassói román lapok szerkesztőjének 1843-ban megjelent „Könyvek, olvasók” című cikkéből lehetett rekonstruálni a reformkori erdélyi román könyvfogyasztás és könyvtermelés mértékét.⁵ Az erdélyi román olvasóközönség befogadóképességének jellemzésére P. Cornea is G. Bariţot idézi, aki szerint „nálunk a legszükségesebb könyveket is éppen csak 500—1500 példányban adták ki, és 20 éven keresztül még nem is lehetett mind eladni”. Ennek egyik oka — hangoztatta a brassói román sajtó szerkesztője —, hogy a román könyv olvasóközönsége kisebb, mint

² Uo. 1846 : 3487

³ Uo. 1846 : 10262

⁴ Uo.: Şaguna jelentése és hozzá mellékelve a Closius nyomda igazgatójának kimutatása a román könyvek áráról. Fulea jelentésének lelőhelye: Uo. 1846 : 7222

⁵ G. BARIŢ: *Cărţi, cititori*. Foaie pentru minte 1843. 51. sz.

lehetne, mert az iskolában 16—20 éves életkorig csak tankönyveket olvasnak, a tanárok nem buzdítanak a klasszikus szerzők olvasására, a fordítások rosszak és a könyvek drágák.⁶ A fent említett jelentések — a tankönyvek vonatkozásában — csak részben erősítik meg G. Bariț véleményét, akinek sötétén látása, tapasztalatain kívül a román kulturális fejlődést célzó türelmetlen tenniakarásával, népművelést szorgalmazó szándékával is magyarázható. A román népoktatás kérdéseit legalaposabban ismerő ortodox iskolai felügyelő, M. Fulea szerint a nyolc legkeresettebb egyházi és iskolai használatra szánt könyvből évente 200—300 kelt el, a kimutatásában szereplő többi hatból pedig 10—50—100 példányt lehetett évente eladni;⁷ a nagyszebeni preparandum hallgatóinak, papoknak, tanítóknak és iskolásoknak.

A könyvek árának alapján (ezeket a kiadó, a nagyszebeni Closius igazgatója adta meg és Șaguna küldte fel) mélyebb bepillantást nyerhetünk a kor népoktatási viszonyaiba. Miután a korabeli egyházi iskolai jelentések szerint az 1840-es években Erdélyben a félmilliót meghaladó ortodox lakosságnak 280—290 iskolája volt, és a kimutatásokban jelzett 25—30 ezer iskolaköteles közül 8—9 ezer járt iskolába,⁸ egy iskolára 3—6 (Wiener Währung azaz) bécsi váltóforint, egy iskolalátogatóra pedig 6—11 krajcár árú könyv jutott. Ezek az adatok annyiban túloznak, hogy a Fulea féle kimutatásban szereplő valamennyi könyvet, tehát az egyházi szerkönyveket is figyelembe vettük. A kifejezet-

⁶ P. CORNEA: *Originele romantismului românesc*. Buc. 1972. 674.

⁷ Fulea jelentésének (lásd 4. j.) idevágó része: „Ex subversantibus Libris illi qui magis quaerentur, quive sub positione cathologi 1°2°4°5°6°7°10° et 11° specificati occurrunt, annuatim in circa 200. ad summum 300. exemplaria, ex reliquis autem minus quaesitis a 10. usque 50. ad summum 100 exemplaria annuatim distrahi solere”. A jelentéshez mellékelte kimutatás, amelybe a könyvek árát (bécsi váltóforintban) a Closius nyomda igazgatója szintén bejegyezte:

Catalogus

Librorum Relationi sub 8^a Aprilis 1846 Numeroque Directorale 26. Reverendissimo Domino Scholarum Normalium Inspectori Ludovico Reinisch praestitae, adnexarum 1° Libellus elementaris Nominum hungaricis et cyrilianis litteris impressus pro syllabisatione et lectione parvulum compositus. 24 x V. V. — 2° Libellus liturgicus omnes orationes sub decantatione Liturgiae lectu et cantu necessarias continens. 12 x. V. V. — 3° Libellus Normalis regulas bene legendi et orthographice scribendi, nec non varias sententias morales, et doctrinam contra substitutionem et falsas opiniones, ut et regulas sanitatis docens. 18 x V. V. — 4° Catechismus de Fide, Charitate, spe et oratione. 15 x V. V. — 5° Csaslov (Breviarium) seu liber orationes matutinas et vespertinas pro 7. septimanae diebus destinatas, ut et orationes Confessionis et Communionis, nec non orationes ad B. M. Virginem et Chronologiam 12. Mensium continens. 1 F 15 x V. V. — 6° Psalterium seu liber Psalmorum Davidis Regis et Prophetae psalmos laudatarios, gratias actorios, et spiritui corporique necessaria a Deo petitorios. 1 F 6 x V. V. — 7° Historia antiqui et Novi Testamenti. 12 x V. V. — 8° Expositio Evangeliorum et Epistolarum Dominicalium et Festivorum dierum. 35x V.V. — 9° Synopsis S. Scripturae veteris et novi foederis. 25 x V. V. — 10° Libellus moralis 4. dialogos continens, quorum primus super officiis, hominis erga semet ipsum, super parsimonia contra prodigialitatem, ignaviam et avaritiam. 2us super officiis erga alios utpote: Deum, terrae Principem, superiores et omnes homines, super ortu Caesarum, judiciorum, legum, militum, contributionum, super evitacione furti, defraudationis, falsitatis, mendacii et innanis perjurii. 3us super officiis consocietatis, ergo domesticos et miseros. 4us super Conscientia spiritus et super Religione disserit. 24 x V. V. — 11° Libellus officiorum subditorum erga suum Monarchum. 12 x V. V. — 12° Octoich seu liber 8. tomorum super resurrectione Domini Nostri Jesus Christi pro cantu reductorum. 1 F 10 x V. V. 13° Epistolographia. 20 x V. V. — 14° Arithmetica. Budae impressa. 30 x V. V.

A felsorolt könyvek közül néhányal részletesebben foglalkozik: N. ALBU: *Istoria scolilor românești din Transilvania între 1800—1867*. Buc. 1971., O. Ghibu: *Istoria literaturii didactice românești*. Buc. 1975.

⁸ KÖVÁRY László: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár 1847. 293.

ten iskolai használatra szánt könyvek alapján végzett számítás több mint felére csökken-ti e mutatószámok értékét. Eddig is tudtuk, de ezek az adatok csak megerősítik, hogy a katonai határőrvidéken az iskoláztatás eredményesebb volt. Rendszeresebb iskolaláto-gatást és jobb tankönyvellátást sikerült biztosítani. Az orlái határőrezred 46 ezernyi lakosára 80 iskola esett és négyezernyi iskolakötelesnek háromnegyede járt rendszeresen iskolába. Ugyanitt a főtanító 150 konvencionális forintra (azaz 375 bécsi váltóforintra) becsülte az évi tankönyvszükségletet; összesen 5 katekizmus és olvasókönyv iránti i-gényt,⁹ ami annyit jelent, hogy itt egy iskolára 4–5 forint, egy iskolásra pedig 7–8 kr. áru könyv jutott. Az összkép valóban siralmas, még a korabeli viszonyokhoz képest is. Ekkortájt egy nagyszombeni hivatalnok gyermekének iskoláztatási költségei (tandíjjal és tankönyvvel együtt) 5 bécsi váltóforintra rúgtak.¹⁰ Fulea nyilván nem túlzott, amikor azt is szóvá tette, hogy nemcsak sok tanuló, de a tanítók között is akad olyan, aki nem képes könyvet vásárolni és ezért kénytelen kéziratból tanítani. A mostoha viszonyok ellenére kitapintható a fejlődés; nemcsak a számszerű adatokból, hanem a román köny-vek bécsi kiadása körüli tárgyalásokból is. Az a tény, hogy Jósika Samu kancellár a pa-rasztság fékentartása miatt még külön javasolta „Az alattvaló kötelességei” című tan-könyv államköltségen való kiadását és szétküldését az ortodox papoknak, arra utal, hogy a kancellár feltételezte a papok olvasni tudását.¹¹ S a fejlődés jele az is, hogy az ortodox iskolahálózat már egyre előnyösebb vállalkozások lehetőségét biztosította, és a vállalkozás természetesen annál nagyobb nyereséget ígért, minél nagyobb példányszám-ban lehetett a könyvet forgalomba hozni. A bécsi nyomdai szakértő szerint 4 Nagyszomben-ben kiadott 10–50–100 példányban eladható könyv közül hármat csak akkor lehetne olcsóbban áruba bocsátani, ha nem 500, hanem 1000 példányban jelentetnék meg. A könyveket ezres példányszámban akarták kiadni, s árukat 2–25 krajcárral leszállítani.¹²

A tervből semmi sem válhatott valóra, hiába sürgette az uralkodó a tárgyalásokat, és hiába foglalkozott vele a forradalom nyomán kinevezett Pillersdorf-kormány.¹³ Mégis — tervként — jellegzetes mozzanata a birodalmi gazdaságpolitikának, külpolitikai vo-natkozásaiával együtt. Érzékelhető annak a gazdaságpolitikának az ellentmondásos jel-lege, amely elvben kölcsönös érdekeken vagy legalábbis egymásrautaltságon nyugvó egységesebb és zártabb gazdasági területté akarta tenni a Habsburg birodalmat.¹⁴ Ez a politika már nem kamerális rendszabályokkal akarta biztosítani a Lajtántúl tényleges gazdasági fölényét. Ezért Jósika Samu is (aki aktív konzervatív társaival együtt a mező-gazdasági termékek szabad kivitelében látta az osztrák iparcikk-behozatal ellensúlyát, ill. a magyar koronához tartozó országok érdekeltségének biztosítását az öszmonarchia fenntartásában) a leghatározottabban elvetette az ortodox püspökhelyettes, Šaguna ja-vaslatát, azt, „hogy a tanítóknak szoros feleletadás alatt szigorúan meghagyattassék, a tanodákban csak a fent tisztelt cs. kir. nyomdában nyomtatott könyveket használhat-ni”.¹⁵ És Bécsben mellőzték is ezt a javaslatot.

A bécsi Állami Nyomda román könyvkiadási terveivel egyszerre játszott volna pozi-tív és negatív szerepet. Pozitívat a nép művelésében (persze csak akkor, ha eltekintünk az

⁹ Hofk. Präs. 1846 : 8798

¹⁰ MISKOLCZY Ambrus: *Adatok az erdélyi reformkori hivatalnokértelmiség életformájához.* Agrártörténeti Szemle 1977. 3–4. sz. 420.

¹¹ Hofk. Präs. 1846 : 10262

¹² Uo.

¹³ Staatsrat 1847 : 6603. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien.

¹⁴ Julius MISKOLCZY: *Gesamtstaatsidee und Wirtschaftspolitik in Ungarn 1790–1848.* A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar történetkutató Intézet Évkönyve. VI. évf. Bp. 1936. 188–204.; ANDICS Erzsébet: *Metternich és Magyarország.* Bp. 1975. 143–198.

¹⁵ Hofk. Präs. 1846 : 10262

oktatás haladónak egyáltalán nem nevezhető tartalmától és a pozitívumot az írni-olvasni tudás terjesztésében látjuk) és negatívát az erdélyi iparfejlődésben. Hiszen a Bécsben kiadott könyv kétségtelenül olcsóbban került volna forgalomba és így többen jutottak volna hozzá (a bécsi nyomdai szakértő szerint az erdélyihez képest valóságos díszkiadás lett volna), de az erdélyi vállalkozót megfosztotta volna egy vállalkozási lehetőségtől. Több iparág esetében ez így is történt, de a nyomdatechnika olcsósága, könnyű importja miatt az erdélyi nyomdászat — élvezve azt a védelmet, amelyet a magas szállítási költségek jelentettek — a fejlettebb területek vívmányait átvéve saját lokális fejlődésének útját járta.

MISKOLCZY AMBRUS

Klohammer János XVIII—XIX. századi geometra-hidraulika könyvtára. A Piarista Központi Könyvtár jórészt hagyatékokból gyarapszik, kisebb-nagyobb magánkönyvtárakból. Piaristákéból. Csemege a könyvtártörténészeknek és képet ad az egykori possesszorokról: Königsacker Józsefről, az első hazai kettős könyvviteli mű, a *Scriptura Duplex* szerzőjéről, a bányamérés iránt való érdeklődéséről; Horányi Elekről, a piarista irodalomlexikon szerzőjéről; Révai Miklós sokoldalú érdeklődéséről, rajzoló- és építésztehetségéről; Valero Jakabról, a szenci Collegium Oeconomicumot megnyitó, colbertista tanulmány-számba menő, hatalmas beszédéről, metallurgiai érdeklődéséről; Bajtay Antal könyvnyerenci fokig jutó, európai távlatú tudósról.¹ Ettinger Alajosról, a ma már elfeledett, de a maga korában nagynevű építészről, aki a szenci Collegium Oeconomicum Professzóriumban csiszolta született tehetségét és lett Migazzi Kristóf váci püspök és bíboros udvari építész.²

Ezek mind többé-kevésbé polihisztorok voltak, de mindegyiknek volt egy vagy más irányban megmutatókozó szenvedélye. Csak könyveiket és műveiket lapozgatva is megismerjük egyéniségüket, életrajzuk elolvasása csak igazolja benyomásunkat. A sort folytatni lehetne még messzire. Ott van Dugonics András, Takáts Sándor, Körösi Albin . . . Vizsgálódásunk azonban csak a Collegium Oeconomicum műszaki-kameralisztikai munkásságának kutatása közben terelődött egy véletlen folytán a még nem rendezett hatalmas könyvtár alkalmazott matematikai és közelebről hidraulikai művei felé. Csak a XVIII—XIX. század fordulóján maradunk. Az előbb említettek mind piaristák.

Van azonban nem egy olyan possesszori bejegyzés is, amely nem piarista hagyatékra mutat. A szenci Collegium Oeconomicum matematikai, közgazdasági és politikai könyveit keresgélve, ismételen találkozunk olyan művekkel, amelyeknek a címlapján „Bibliothecae Pestiensis Scholarum Piarum obtulit Joannes Klohammer Geometra” kézírás olvasható. Értékes XVIII. századi alkalmazott matematikai műveket jelez ez a bejegyzés (köztük csak néhány más tárgyt).

3 nagy matematikai kompendiumot,
10 hidraulikai és hidrotechnikai,
5 építészeti és perspektíva-elméleti szakkönyvet,

¹ II. József történelemtanára.

² WURZBACH, Constant, von: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich* (Wien 1858) „Ettinger Alois, Priester des Ordens der Frommen Schulen und Architekt. in Pest 1745 + 1804. Professor der Architektur . . . Chr. Ant. Graf Migazzi . . . Bischof . . . ernannte ihn zu seinem Hofarchitekten. . . Er baute viele prächtige Kirchen und auch andere Gebäude und bildete mehrere tüchtige Baumeister.”

8 egyéb matematikai, alkalmazott matematikai,
 3 magyar és világtörténelmi művet,
 2 szakszótárt (architektúra és hidraulika) és
 2 egyéb tárgyú,

összesen 33 művet, illetve szakkönyvet találunk 63 kötetben Klohammer-bejegyzéssel a Piarista Központi Könyvtárban, amit majd alább részletezni fogunk, a Klohammerre vonatkozó, szükséges életrajzi, műszaki és tárgyi megvilágítás után.

A pesti *Historia domus* nem tesz említést a műszaki szempontból igen értékes ajándékozás tényéről. A Piarista Könyvtár rendezése és katalogizálása most folyik. A könyvtár gyarapodási naplója is megcsonkult. Volt pedig jó katalógusa vizsgálódásunk időszakából is, hiszen az 1822. évben hivatalos vizitációt végző Rudnay Sándor dicséretben szól róla.³

Végül is ki ez a Klohammer János?⁴ Ismerve a szenci Collegium Oeconomicum diákjainak, úgy lehet, hiánytalan névsorát, azonnal feltűnik köztük ez a szokatlan hangzású név. Az Országos Levéltár és a Piarista Levéltár aztán egy eléggé bőven vázlatos, de azért éppen a hagyatékozás körülményeit fel nem táró életrajzhoz segített.

Klohammer János Bazinban született. A szenci Collegium Oeconomicum rektorának a Helytartótanáshoz kötelezően felterjesztett minősítésében (1772. aug. 13-án) 19 évesnek írják.⁵ Tehát 1753-at vehetjük születése évének. Volt egy piarista tanár öccse is; Joannes Nepom. ab Angelo Custode Franciscus Klohammer, Nobilis,⁶ és így a piarista *Rulla* adatai részben kiegészítik és igazolhatják Klohammer János geometra-hidraulika adatait. A szülők a *Rulla* szerint: Mathias Franciscus Klohammer in Legione Karoliana centurio (százados) és Theresia Weissenberg vicecolonelli filia (alezredes leánya). Fallenbüchl Zoltán közlése szerint az apa a Károlyi-lovasezredben zászlós, a Pozsony megyei nemesi felkelő ezredben furir (hadiirnök), annonae magister (élelmezési tiszt). Különben igen változatos kamarai tisztviselői hivatalokat töltött be. Volt salis contralor (ellenőr) a körmenyi sóhivatalnál, kamarai sóperceptor, Nemsován salis distractor (sókiutaló), találománya van a hajótörések megelőzésére. Meghalt 1769. szeptember 7-én. Özvegye 100 ft nyugdíjat kap, és 5 gyermeke után (3 fiú és 2 leány) a 25, azaz 125 ft kiegészítést: összesen tehát évi 225 ft jár neki a Pozsonyi Kamarától. Fiait igyekezik elhelyezni. Ferenc 1771-ben a piarista rendbe lépett, tudós matematikus, pályája magasra ívelt; miután a zágrábi akadémia professzora lett, a rendből átlépett a zágrábi egyházmegyébe.⁷ Meghalt 1830-ban.⁸ Az özvegy édesanya ismételten próbálkozik, hogy fiainak alapítványi helyet biztosítson. A nagycsaládú kamarai tisztviselők szívesen küldték katonai és papi pályára fiaikat. Klohammer János a magyar nemesi testőrségnél is próbálkozott — eredménytelenül. Végül is van adatunk arra, hogy a Magyar Kamara értesíti 1772. jún. 26-án Kiss Adorján szenci rektort: sorolja be Klohammer Mátyást az egyik megüresedett

³ „... ivit ad Bibliothecam quam mundam, et bene ordinatam inveniens, lectione quorumdam librorum delectatus, catalogum librorum bene confectum collaudavit.” — *Historia domus*, Pest, 1822. jún. 3.

⁴ Neve írásának változatai az iratokban: Klohammer, Klohammer, Klohammer, Klohammer.

⁵ 1774-ben 20 évesnek tüntetik fel. Tabella Informationis Alumnorum Collegii Regii Szeptziensis apud Scholas Pias Pro... Triennio exhibita A—o... — Országos Levéltár, Acta Fundationalia Lad. A Fasc. 24.

⁶ *Rullae* — Piarista Levéltár.

⁷ P. L. *Rullae és Familiae* adatai, valamint HORÁNYI Elek: *Scriptores Scholarum Piarum*, (Buda 1808).

⁸ Ereje teljében: „In Districtu Literario Zagrabienisi Pro-Director D. Fr. Klohammer. . . Philos, Doctor, Matheseos purae et adplicatae Professor Publ. Ord., Bibliothecarius Academicus, Facultatis Philosophicae Senior, Librorum Revisor, et Pro-Director.” — *Schematismus Inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum. . . Pro Anno 1816.*

kamarai helyre.⁹ Itt nyilván névcsere történt, mert ettől kezdve Klohammer János szerepel a félévi rektori információkban a hat kamarai ifjú között.¹⁰ Klohammer János egyébként már az előző évben is diákja volt a szenci intézetnek, nem alapítványi helyen, hanem convictor solvens-ként (fizető konviktor).¹¹ Az információkban tisztelettudónak, fegyelmezettnek, békés magatartásúnak minősítik; tud németül, szlávul (szlovákul); r. k. ; a földmérésben jó hozzáállását dicsérik.¹² A politika nevű tantárgyban gyengébb képességű, az építészetben is; az aritmetikában és doppiában (kettős könyvvitel, scriptura duplex) szorgalmas és a közepesnél jobb, a német stílusgyakorlatban és levelezésben nem látszik éppen német anyanyelvűnek; az ökonómiában és mechanikában csekély előmenetelű. Más években az aritmetikában, földmérésben „primis proximus”, a doppiában szorgalmas, a németben „quasi nativa lingua”, írása közepes. Minősítéseit nézve: változó szorgalmú, de megbízható, a közepesnél valamivel jobb tehetségű. Az összehyomás: szolid, rendes diák. Így mutatja életpályája is: lassan, de egyenletesen és biztosan halad felfelé.

Kurzusa 1771-től 1774-ig tanult Szencen. Mihelyst végzett, úgy látszik, azonnal állást kapott a Magyar (Pozsonyi) Kamaránál. Fallenbüchl névsorában Practicantes, accessitae practicantes (gyakornokok) között mint „felvéve” szerepel már 1774-ben. Ugyanezzel a felvételi évszámmal szerepel szenci kurzustársa, Dhololuczky János is, szintén kamarai ösztöndíjas.¹³

1784 őszén történt meg II. József szándéka szerint a Helytartótanács és a Kamara Pozsonyból Budára való áttelepítése, a hivatali szerveké is, következésképpen a tisztviselőké is. Ekkor Klohammer János már a Száva folyó hidraulikai létesítményeinél mérnök—adjunktus, fizetése 365 ft.¹⁴ „Klohammer Joannes ad fluvium Savum circa Structuras Hydraulicas constitutus . . . 365 fl.” — Ugyanebben a jegyzőkönyvben a

⁹ „Reverende in Christo Pater! Ex quo in locum Juvenis Delpini, qui comparaturus non est, Mathiam Klohomer nemsovajensis Salis Distractoris Filium pro Alumno Camerali denominassemus: Hinc velit eadem Paternitas Vestra praedictum Juvenem Mathiam utpote Klohomer qua Alumnum Cameralem considerare, eundemque omnibus Beneficiis Cameralibus Alumnis caeteroquin competentibus frui facere. Posonij 26-a Junij 772” — P. L. For 0—10—mo Fasc. 2-dus. *Intimata Consilii Regii in diversis negotiis Convictus Szemtzienensis.*

¹⁰ Egy szenci kurzusba 20 hátrányos anyagi helyzetű ösztöndíjast vett fel a Helytartótanács, ill. a Magyar Kamara. Ezek közül 14 magyar nemes ifjú volt, 6 pedig magyar kamarai tisztviselő fia, függetlenül attól, hogy esetleg ezek is nemesi származásúak voltak. Segítő gesztus volt ez a rendszerint nagyvesaládú kamarai tisztviselők felé. Nem érdektelen megemlítenünk, hogy az intézmény valóban szociális célt is szolgált. Az alábbiakban majd szereplő Bittó Titusz 1769. aug. 30-i felvételi ajánlásában azt olvassuk, hogy 14 testvére volt; apja szolgabíró. Ugyanebben a felterjesztésben Sánta Ferencnek 6, Hrabovszky Antalnak 7, Csörgey Lászlónak 6 testvérét említik. Kegly Károly és Bodó János pedig árvák. Pongrácz Ignácnak 7 testvére van. De magának Klohammernek is 2 fivére és 2 nővére volt.

¹¹ *Diarium P. Hadriani Kiss: 1771. nov. 3-i bejegyzés: „Advenit Johannes Klohomer Convictor Bazinio et solvit victum pro medio anno item Instrumenta.”* — P. L. For. o—10 Fasc. 1. Nr. 9.

¹² Lásd mellékelt szép térképdolgozatának képét a cseklézi Feketevíz folyócskával, Szered—Pozsony, Szenc—Pozsony úttal, a Nagyszombat—Cseklész postaúttal, Fácánkerttel, egy darab urasági szántóval, réttel, szántóföldekkel. Szabatos mérésével, rajzolású világoosságával, a betűírás cifrázatlan olvashatóságával kiemelkedik a társak hasonló témájú dolgozatai közül. — O. L. Kancelláriai térképek.

¹³ FALLENBÜCHL Zoltán: *A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században.* Különnyomat a Levéltári Közlemények XLI. évfolyamából 1970.

¹⁴ Concertatio Anno 1784. 19. februarii circa Regulationem Status Personalis et Salarialis in Geometricis Hydraulicis et Architectonicis celebrata (Ez az utolsó elérhető jegyzőkönyv, a következő évekéi megsemmisültek, csak néhány mutatókönyvből szedhetőek adatok — O. L. Kam. Lt. Aedificalia 32 kf. 34. cs.)

Status Personalis Căailium Geometrarum sorban: „Klohommer J. titulo mercedis dietim 1 fl. . . . 365 fl.”, tehátapidíjas volt. Előléptetést jelent a Status Personalis Omnium ad gremium Camerale . . . Individuorum-ban: „Modernus in Hydraulicis Klohommer J. ad Savum fluvium circa Structuras Hydraulicas constitutus Praectians . . . 365 fl. . . Futurus in Hydraulicis Klohommer J. 400 fl.”. Szenci diplomás hidraulika társai, Pongrácz Ignác és Várady Pál hasonló juttatásban részesülnek. A kimutatásban szereplő többi szenci végzettségű geometra: Quitsch Antal, Szalaky Gábor, Szüllő József, Dloholuczky János, Freüdhoffer József 2-dae Classis fizetésűek, tehát egyes munkákra szerződötett állandó geometrák.¹⁵ 1790-ben a Hajózási Osztálynál már jegyző: lakása is fel van tüntetve, mint a nevezetesebb kamarai tisztéké: előbb in Praesidio in Platea E. Consilii Nro 166, majd in Praesidio Platea Arcens. Nro 5.¹⁶ 1800-ban a Hajózási és Építési Igazgatóságon D. Joannes Klohammer adjunctus, 1807-ben ugyanaz, de „una I. Comitatus Verőczen. Tab. Jud. Assessor”, tehát Verőce megye táblabírói ülnöke.¹⁷ 1815-ben nagy változás áll be életében, „Extra Gremium . . . Departamenti Hydraulico-Aedilis”, tehát vidéken él: a bácsi kamarai kerület geometrája, egyúttal Verőce vármegyei táblabíró-ülnök. 1816-ban már a bácsi kamarai kerület igazgató-mérnöke és továbbra is táblai asszessor. Változatlanul itt működik 1825—26-ig.¹⁸ Fizetését és jövedelmeit illetőleg lehet következtetni elődje, Kiss József bácsi kamarai geometra salariumából. Kiss salarium fixuma (fix fizetése) 600 fl, ehhez kapott 130 fl lakáspénzt és 224,30 fl kiszállási díjat.¹⁹ Klohammernek mint bácsi kamarai igazgató-mérnöknek a jövedelme hozzávetőlegesen évi 1000 forint lehetett.

Eddig fellelt térképei és jegyzőkönyvei alapján Bács, Eszék, Apatin voltak működése fókuszai. Működési területe nagy, leér egészen az 1. báni határörvidékre. Ezek a térképre a Dráva folyó (1805) és a Duna (1808) egyes szakaszainak szabályozását jelzik.²⁰ Egy másik térkép témája a Száva jobb oldali mellékfolyójának, a Kulpának Szredicsko (Zágráb m.) környéki szabályozása (gátak, sarkantyúk, malom, mellékvizek, híd. Ugyanezen a lapon a gát egy keresztiszelvénye kivetítve).²¹ Hasonló témájú a Kulpa Augusztanovec-szakasza és Dagoj. Klobucharich Franc zágrábi kamarai mérnök műve; ezeket Klohammer mint igazgató-mérnök revideálta. Klohammer saját térképrajza 1818-ból a Bács megye Baracska-Dunaág egy szakasza 15 pontjáról felvett keresztiszelvény — alacsony, közepes és magas vízállás jelzésével; a közepes vízállás azonos az 1818. nov. 4-i szinttel.²²

Egyéb térképek, amelyeket beosztott adjunktusával készített: a Dráván Eszék-Felsőváros védelmére tervezett 3 hullámtörő sarkantyú terve, hossz- és keresztiszelvények, 5 hossz-szelvény 3 vízállás jelzésével. Topográfiai jellemzőik: sodrásvonalak meghúzva, szigetek, gátak sarkantyúk, Eszék és Kisdárda vázlatos alaprajza, eszéki vár, épülő híd, rév, erdő, fásor, rétfalvi dűlőt, sóhivatal, belyei gát, faerődtírnny része.²³

A térképekhez mellékelte jegyzőkönyvek²⁴ betekintést adnak arról az óriási méretű vízszabályozási munkáról, amely Mária Terézia uralkodása alatt indult meg, és amelynek,

¹⁵ O. L. uo. — Lásd még: *Calendarium Titulare ad annum Jesu Christi MDCCCLXXXVIII Januarii*.

¹⁶ *Vetus et novum Calendarium ad annum a Nativitate Salvatoris Nostri Jesu Christi MDCCCLXXX* Budae Typis R. Universitatis.

¹⁷ *Schematismus . . . 1807*.

¹⁸ *Schematismus pro anno 1815 . . . 1825, 1826* adatai.

¹⁹ Status Personalis Omnium ad Gremium Camerale . . . Individuorum.

²⁰ O. L. — S 11 No 1650/2,3; S 11 No 1538/3.

²¹ O. L. S 12 XIII div Nr 321/1, 2. — A Klohammer-térképekre vonatkozó útbaigazításokat Bendefy László professzornak és Lakatos János levéltárosnak köszönöm.

²² O. L. S 12 Div XIII No 485.

²³ O. L. S 12 Div XIII No 523/1, 2, 3. — „sondiert und gezeichnet durch Mich. Heringh Căäl Ing. Adj.”, „Vidi Joann Klohammer Dirig. Căäl. Ing.”

²⁴ O. L. Htt. L. Dep. Commere. 64, 1819. év 2 : 141 és 1822. év 3 : 67 és 3 : 68.

mint más alkalommal látni fogjuk, milyen nagy mértékben részesei voltak a szenci Collegium Oeconomicumban végzett vízimérnökök, és amelyről némi fogalmat alkothattunk Klohammer bácsi tevékenységéből. Beszédes az a jegyzőkönyv, amelyet 1822. ápr. 29-én, máj. 20-án és 23-án az Eszéken ülésezett, több érdekelt vármegye küldötteiből álló politikai, katonai és kamarai közös bizottság készített.²⁵ Eszékről küldi Klohammer jelentését a helyi sóhivatal védelmére építendő hullámtörőről.²⁶ Apatinból keltezi Eszék-Alsóváros védelmére a Dráva jobb partján építendő hullámtörő költségvetését.²⁷

Klohammer János sokirányú, hivatalához tartozó mellékágú munkájáról változatos képet ad a Magyar Kamara Regisztraturája.²⁸ Mi már csak a nyugalomba vonulásakor kapott kitüntetését említjük, hiszen 1825-ben szerepel utoljára a Schematismusban mint bácsi igazgató-hidraula-geometra.²⁹ A Regiszter szerint a jubiláló bácsi kamarai igazgató-mérnök, Klohammer János hosszú, hűséges szolgálatáért aranyérmét kap.³⁰ Pap fivére csak négy évvel élte túl nyugalomba vonulását, 1830-ban, 75 évesen halt meg.³¹ Klohammer geometráról már nincsenek további adataink; öccse halálakor 77 éves volt, ha megélte.³²

Csak feltételezzük, hogy nem lehettek leszármazottai, különben miért hagyta volna a pesti Piarista Könyvtárra értékes szakkönyveit? Sajnos, eddig agnoszkált 63 kötet könyvében ugyanaz a sztereotip bejegyzés: „Bibliothecae Pestiensi Scholarum Piarum obtulit Joannes Klohammer Geometra”, a pesti piarista könyvtárnak ajándékozta Klohammer János mérnök. Azt is sajnáljuk, hogy az egyébként értékes bejegyzésnek keltezése sincs. — Természetesnek tűnik az a feltevésünk, hogy leszármazottak híján és rokonszenvből is, meg bizalomból is a piaristákra hagyta értékes könyveit. Mint piarista öregdiák bizonyára rokonszenvezett is valamelyik még élő, szenci Professóriumából ismert (piarista, kamerálisztikai irányú szaktanárképző) tanárral. De érthető rokoni érzések is fűzhetők a rendhez, hiszen Ferenc öccse piarista tanár volt és zágrábi professzori kinevezéséig ismételtelen a rend pesti iskolájában tanított, sőt éveken át ő vezette a *Historia Domus Pestiensis*, 1794—1799.³³

²⁵ Mint Baranya megye küldötte jelen volt Bittó Titusz, Baranya és Verőce megyei táblai ülnök, egykori szenci diák. Klohammer mint „von der Seide der Hochlöblichen Ungarischen Hofkammer Deputierter Dirigender Cameral Ingenieur” írta alá a jegyzőkönyvet. Bittó aláírása: „Titus v. Bittó mp. der Löbl. Baranyer Gespanschaft Gericht-Stuhl Beysitzer, und der Drau-Regulation Praeses”.

²⁶ Esseg den 19 May 822. Johann Klohammer Dirig Caal. Ingen. aláírással: Gehorsamster Bericht über zu erbauenden Sporn bey der Königl. Salzämtlichen Gebäude zu Eszek.

²⁷ 1822. máj. 14.

²⁸ O. L. Magyar (Pozsonyi) Kamarai Levéltár. . . . Regisztraturája. Oeconomica/E, 1790—1847. Mutató számsorral.

²⁹ Ugyanekkor vonul nyugalomba Ferenc öccse a zágrábi akadémiáról; 1826-ban még ki van nyomtatva a neve, de már áthúzva és helyébe kézírással „Emer. Osegovich” nevét írták.

³⁰ Klohammer Johanni, jubilato Bacsiensi Căali dirigenti Geometrae, ob praestita diuturna fidelia servitia aureum numisma . . . collatum. — Kam. Reg.

³¹ HORÁNYI Elek: *Scriptores S. P.*

³² Fallenbüchl demográfiailag még nem ellenőrzött benyomása szerint a kamarai tisztviselők az átlagosnál magasabb életkort éltek meg.

³³ *Historia domus*, Pest 63. l. „Incipit Franciscus Klohammer” — Ne tévesszen meg akár Horányinál, akár a könyvtárak katalógusaiban, akár a piarista rend törzskönyveiben a Johannes Nepom. Klohammer, esetleg Johannes Nep. ab Angelo Custode Franciscus Klohammer. Szerzetesi szokás, hogy a keresztnév mellé még egy vagy két más nevet is felvesznek, és Klohammer századában használták is. A Johannes Klohammer néven katalogizált termékeny panegirikus költő és matematikai szakíró igazában Franciscus Klohammer.

Klohammer János könyvei csak részben azonosak a Collegium Oeconomicum már ismertetett szakkönyveivel.³⁴ Érthető, hiszen a mohón polihisztóri iskola tantárgyairól szerzett sokirányú tudásalapon már specializálódott a hidraulika és hidrotechnika felé, ahogy ezt hivatása-szolgálatára megkívánta. A Collegium Oeconomicum műszaki és általános matematikai könyvei közül csak a nagyokat, a klasszikusokat, a nélkülözhetetleneket találjuk hagyatékában. Ezek: Wolf, Chr. *Der Anfangsgründe aller Mathematischen Wissenschaften erster (2., 3., 4., 5., 6.) Theil* (Wien 1763) 8-vo. — Belidor: *Architectura Hydraulica . . . Aus dem Französischen ins Teutsche übersetzt* (Augsburg 1764, 1766), fólió, 2 k. — Belidor: *Ingenieur — Wissenschaft bey auszuführenden Vestungs-Werken und bürgerlichen Gebäuden*, I—II. Theil (Nürnberg 1757—1758), 4-to. — Penther, Joh. Friedr.: *Praxis Geometriae . . . Achte Edition* (Augsburg 1776), fólió. — Penther, Joh. Friedr.: *Zugabe zur Praxi Geometriae* (Augsburg 1739), fólió, — Penther, Joh. Friedr.: *Anleitung zur Bürgerlichen Bau — Kunst Erster Theil*, (Augsburg 1726), fólió (a polgári építészet latin, francia, olasz, német műszavainak magyarázata, Lexicon Architectonicum), *Zweiter Theil* (Augsburg 1764), fólió, (kő- és faépületekről 20 elképzelés, szabad vagy szabott méretekben, olesón, rízalitokkal és szárnyrészekkel, alap- és homlokzatrajzokkal, az utóbbiak ortografikusan és perspektivikusan, keresztmetszetek, tussal és színezve, végül ezek közül egy épület kivitelezése). — *Dritter Theil* (Augsburg 1767), fólió, (az építészet igazi ismerete, értése, könnyed rajzkészség, az oszloprendeknek és részeiknek megfelelő alkalmazása), — *Vierter Theil* (Augsburg 1778), fólió (főúri rezidenciák, kastélyok, melléképületek; kápolna, könyvtár, iroda, tanácsterem, lovarda, labdaház, színház, kaszárnya, díszkapu) — Penther, Joh. Fr.: *Bau-Anschlag* (Augsburg 1765), fólió, (építési költségvetés), — Pozzo, Andrea: *Perspektivae Pictorum atque Architectorum*, I—II., bilingvis latin-német (Roma, Augsburg é. n.), Johann Boxbart rézmetszeteivel, (bemutatja az építkezéshez tartozó dolgok gyors, helyes, leleményes perspektivikus rajzát), — Bion, J. Th.: *Mathematische Lehrschule* (Wien 1773).³⁵

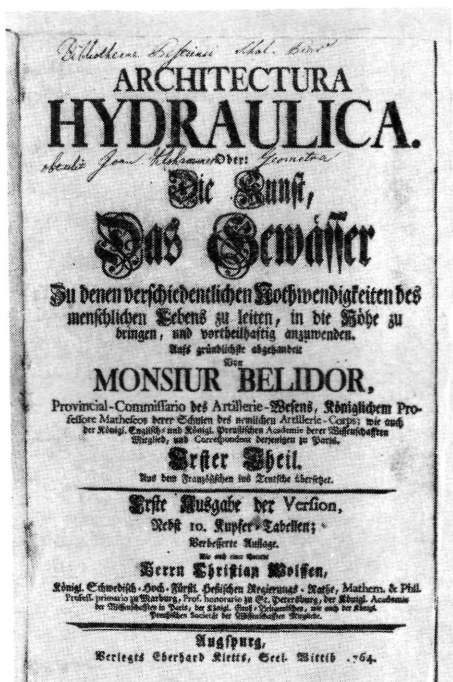
Gazdag magán- és szakkönyvtár Klohammeré, amelyben megvan a hatkötetes Wolf, a Belidor-féle *Architectura Hydraulica*, a sokkötetes, drága, fólió Pentherek. Amint látjuk, innen már kimaradtak a Clausberg-féle különféle aritmetikai, arbitrázs, kambiai, mérték- meg pénzszámolást tárgyaló kötetek, Darjes és Sonnenfels kamerálisztikai művei, La Porte kettős könyvviteli tankönyve, Justi politikai írásai, elmaradtak a szenci könyvjegyzékben bőségesen szereplő bányászati szakkönyvek, Chr. Wolf politikai, Corsini és Gravesande mechanikai-fizikai filozófiát sugalló művei.

Megvan azonban Belidor *Architectura militaris*a (Nürnberg 1757), fólió, hiszen hadi szempontból is felelősségteljes helyen, katonai határőrvidékbe benyúló területen dolgozott.

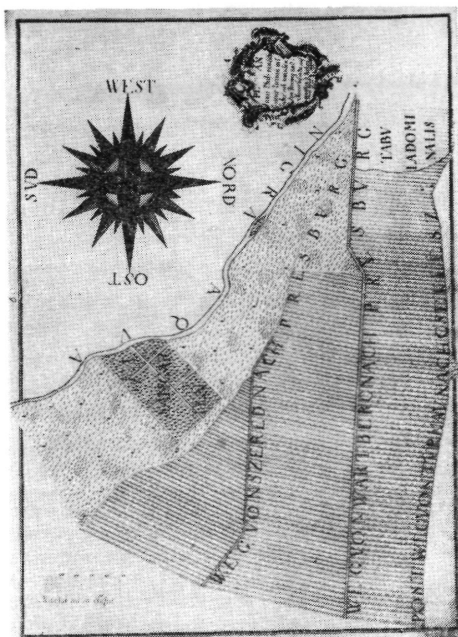
Meglepne, ha nem tudnók okát annak, hogy a maga korában tökéletes Wolf-féle matematikák mellett miért szerepel Klohammer könyvtárában S. Le Clerc *Abhandlung von der theoretischen und praktischen Geometrie*je (Augsburg 1756), 8-vo. Az ok: az ábratáblázatok alján díszítőelemként alkalmazott 44 db gyönyörű rézmetszet. Tudjuk, hogy a Collegium Oeconomicum térkép-dolgozatain milyen jelentős szerepet kaptak a kartusok és irányrózsák. Még ha valamelyik dolgozat szakmai szempontból gyengébb minőségű volt is, bizonyos, hogy a címrajzot díszítő elemek sokkal igényesebbek voltak. De nemcsak diákos játékosság volt ez a jelenség: a kor jelentős térképészei is, pl. Balla Antal,

³⁴ Vö. HEGYI Ferenc: *A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1978/2.

³⁵ Adelung és a *British Museum General Catalogue of Printed Books* (London 1965) Nicolausnak írják Biont. A *Bibliotheca Krausiana* (Viennae in Austria 1751) szerint két Bion van: J. Th. Bion és Nic. Bion — bár műveik egy témakörűek.

1. ábra. Egy Klohammer-könyv a Piarista könyvtárból

2. ábra. Klohammer Jánosnak a szenci Collegium Oeconomicumban készült térképdolgozata

Carpe Mihály térképein éppenséggel rajzolószenvedély látszik.³⁶ Le Clerc pedig korának kitüntetett rajzolója és rézmetszője volt. Nemcsak hogy 400 forint jövedelmet biztosított számára királya, de még a királyi tapéta-manufaktúra tanár-szakértője is volt. Építészeti, perspektívai és geometriai művei mellett élete főműve négyezer rézmetszete.³⁷ Hasonlóképpen hasznossági okok vezetnek Bion, Nicolaus, ügyes matematikus, francia királyi mérnök, magyar és cseh szolgálatban tüzértiszt „... *usage des Instruments de Mathématique*”, német fordításban a *Neu eröffnete mathematische Werkschule* (Nürnberg 1765), 4-to művének használatában. Ebben egy gyakorló mérnök minden vonatkozásban — használat, készítés, javítás — útbaigazítást talál a gyakorlatában előforduló összes instrumentummal kapcsolatban. Lényegében hasonló tartalmú a tüzértisztek számára B. J. Beliodortól francia nyelven írt, majd Biontól német nyelven bővített kiadásban megjelent *Neue mathematische Lehrschule* (Wien 1773), 4-to.³⁸ Az előbbi Bion-műben ráadásul egy hasznos francia-latin-német szakszótár is segíti az olvasót.

Ha már a szómagyarázatoknál tartunk, említsük meg rögtön Voch, Lucas építész-mérnök, császári akadémiai tag *Lexicon über die Hydraulik und Hydrotechnik, oder Handbuch der Kunstwörter bey dem Brunnen und Wasserbaue* (Augsburg 1774), 8-vo, c. könyvét. Ez a szakszótár már egyenesen rámutat Klohammer vízimérnöki hivatalára, szinte jelzi, mennyire más irányba vette életét, mint, mondjuk, Bodó János szenci kurzustársa, aki némi geometra-térképező gyakorlat és kísérletezés után Pozsonyban, a Helytartótanácsnál kötött ki és futott be egy igen komoly számtiszti pályát.

Voch igen termékeny szakír, főképpen a hidraulika és hidrotechnika területén. Az ő könyveinek az évszámai már majdnem egy nemzedékkel fiatalabbak; Klohammer hidraulikai munkaköre ellátásához szükséges vagy hasznos kézi- és segédkönyvek:

Voch, Lucas: *Abhandlung über den Bau der Wasserwehren von Holz und Steinen zum Besten denen jungen Malern, Steinmetzen, Maurern, Kistlern und anderen Liebhabern entworfen* (Augsburg 1779), 8-vo. Voch, Lucas: *Abhandlung der Brückenbaukunst . . .* (Augsburg 1780), 8-vo, amelyben a különféle fahidak, egyáltalán a hidak építésével kapcsolatos eljárásokra hívja fel a figyelmet. Célja a kamarai tanácsosok tájékoztatása és a fiatal mérnökök, építészek, kőművesek, kővágók és kőfaragók oktatása-nevelése. . . — Voch, Lucas műve még az *Anwendung der fünf Säulenordnungen* (Augsburg 1774), 16-o. Klohammer János vízügyi igazgatósága idején készült jegyzőkönyvek, általa ellenőrzött és alárendeltjeitől készített térképek feltárják munkája méreteit és arányait: folyók hajózhatóvá tétele, gátak emelése, sarkantyúk építése, parti épületek veszélytelenítése. Itt már messze túl van a Collegium Oeconomicum elméleti és gyakorlati ismeretein, de túl a Hajózási Osztály íróasztalán is, benne van nyakig a gyakorlatban. Könyvei címei is árulkodnak:

Schemerl, Joseph kamarai mérnök, krajnai útfelügyelő (Strassen inspektor) *Abhandlung über die Schiffbarmachung der Ströme* (Wien 1788), 8-vo, Schemerl, Joseph: *Abhandlung . . . an Flüssen und Strömen zu bauen* Wien 1782), 8-vo.

Szintén szlovén, ljubljanei, a magasra ívelő pályafutású hajózási mérnök, kitüntetett tüzériszkolai tanár, vitészségéért bárói címet kapott, aztán tragikus végű (meggyilkolták),

³⁶ A kartusok díszítése azonban sokkal régebbi hagyomány. Tekintsük csak meg NEMES Klára: *Cartographia Hungarica* (Magyar Helikon 1972) gyűjteményében Lázár deák (1528) vagy W. Lazius (1570) Magyarország-térképeit, de akár az egész facsimile-sorozatot!

³⁷ *Abhandlung von der . . . Geometrie. Aus dem Leben Herrn S. le Clercs.*

³⁸ „Von dessen Lebensumständen mir doch nichts bekannt ist” — mondja ADELUNG, J. Chr.: *Fortsetzung und Ergänzung zu Chr. J. Jöchers allgemeinen Gelehrten-lexiconban* (Leipzig 1784).

kitűnő matematikus, „Unterleutnant und Lehrer der Mathematik”,³⁹ Vega, Georg: *Vorlesungen über die Mathematik* (Wien 1784) 1—2. k., 8-vo, valamint a ljubljanai akadémia fizika-professzora, Ambshell, Antonius: *Dissertatio de centro gravitatis* (Labaci 1779), 16-o. — A felelős kamarai mérnök életének esetlegességeit és nehézségeit jelzik: Zallinger, Franz: *Abhandlung von den Überschwemmungen in Tyrol* (Innsbruck 1779), 8-vo, továbbá Trübswetter, Anton kapitány *Vorschlag bürgerliche Gebäude . . . vor Feuer zu bewahren . . . Anhang dieses bey Bauernhäusern anwendbar zu machen . . . den . . . Feuerbrünsten vorzubeugen* (Wien Kraussische Buchhandlung 1786), 8-vo és Ernst, Heinrich: *Anweisung zum praktischen Mühlenbau* (Leipzig 1805), 16-o.

Még az előző „szakkönyv-nemzedék” kötetei Klohammer könyvtárában: Brahm, Albert: *Anfangs-Gründe der Teich- und Wasser-Baukunst*, 2. kiad. (Aurich 1767) 8-vo. (Hogyan kell gátakat építeni, zsilipeket, sarkantyúkat, csatornákat és más vízi műveket létesíteni és karbantartani.) — Az érdekes életpályájú Silberschlag, J. Esaias:⁴⁰ *Ausführliche Abhandlung der Hydrotechnik oder des Wasserbaues* (Leipzig 1772) 1. kötetében a folyami víziépítéssel foglalkozik (a 2. kötet nincs meg Klohammer hagyatékában).

Nem hidrológiai, hanem a legfontosabb alkalmazott matematikai ágak ismereteinek velős foglalata egy művészien tökéletes kézikönyv, „zsebkönyv”-nek mondhatnók, ha nem kvart (21,5 x 17,5 cm) alakú volna Liesganig, Josephus S. J.: *Tabulae memoriales . . .* (Viennae Austriae 1755) c. műve,⁴¹ amely aritmetikával, az egyenesek, síkok és görbék geometriájával, bányaméréssel, polgári és hadi építéssel foglalkozik, rengeteg ábrát és metszetet tartalmaz: tömör és világos fogalmazású és szerkezetű latin könyv.

A túlyomóan hidrológiai mű nem jelenti azt, hogy tulajdonosa érdeklődése nem lépte át szakmája határait. Erre az ítéletre a rendelkezésünkre álló könyvvállomány még nem jogosíthat fel. Hiszen az értékes szakkönyvek már kritikus válogatás után kerülhettek a Piarista Könyvtárba. Ennek a könyvtárnak a rendezése most folyik, a lelet még gyarapodhatik. Különben is, előkerültek olyan művek is, amelyek a fizika vagy a tudományok más ágából valók:

M. De Maillard cs. és kir. hadimérnöknek a szentpétervári cári akadémián 1783-ban pályadíjat nyert műve: *Theorie dex Machines mues par la Force de la Vapeur de l'eau* (A Vienne et a Stasbourg 1784), 8-vo. — A kertépítési romantikát szolgálja Troitzmann, Joh. Gottfried: *Kleines Ideen-Magazin für Gartenliebhaber-e* (Leipzig é. n.), 4-to (képeket, ötleteket ad kerti házak, remeteházacskáik, kunyhók, romok, pavilonok, pincészek, patakok, díszgolyók, emlékművek létesítéséhez). — Raynal, Wilhelm Thomas francia író *Philosophische und politische Geschichte der Besitzungen und Handlung . . . in beyden Indien* (Kempten 1783), 8-vo, 10 kötetes mű.⁴² A 10. kötetben 178 lapos hatalmas „Register” van. A gyarmatosító hatalmak, gyarmataik, ezek néprajza, államformájuk, gazdasági életük politikai-kritikai tárgyalása — német fordításban, a regiszterben az érdekesebb helyeken Klohammer jelöléseivel. — Palma, Franciscus Carolus: *Notitia Rerum Hungaricarum* 1—3 k.,⁴³ Nagyszombatban jelent meg 1775-ben; habsburgista szellemű magyar

³⁹ A Pallas Nagy Lexikona.

⁴⁰ Építészeti tanácsos, pap, kiváló prédikátor, reáliskolai igazgató, pedagógiai és pszichológiai író, az alkalmazott matematika neves művelője. — MEUSEL, J. G.: *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, 1—15 Bd (Leipzig 1802—1813)

⁴¹ Pallas: Grác 1719, Lwów 1799. Változatos életű: hitszónok, matematikatanár, a bécsi csillagászati obszervatórium igazgatója. Nagy, de nem hibátlan életműve az ausztriai és magyarországi fokmérése.

⁴² Pallas: † 1796, plébános, filozófus, lapszerkesztő, felfüggesztve, száműzve. Műve: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans de deux Indes* (Nantes 1771).

⁴³* Rózshegyen 1735-ben, bécsi udvari káplán, heraldikus — HORÁNYI Elek: *Memoria Hungarorum* (Pozsony 1777).

történelmet ad a királyok sorrendjében.⁴⁴ — A francia forradalom Papon abbétól megírt történelme német fordításban szintén megvan Klohammer könyvei közt: *Vollständige Geschichte der französischen Revolution* (Pest 1820), 8-vo, 8. k.⁴⁵ — Az eddig lelt Klohammer-könyvek sorát egy jelentéktelennel zárjuk le — csak a teljesség kedvéért. Ismeretlen szerzőtől: *Der subalterne Officier oder Unterricht für Officiere* (Prag 1783).

A fennmaradt könyvvállomány nem nagy, de értékes: 33 mű 63 kötetben. Túlnyomó részük német nyelvű, csak 3 latin, 1 francia és 1 bilingvis német-latin van köztük. A drága műszaki, rézmetszetekkel gazdagon illusztrált könyvek kivétel nélkül barna bőrkötésűek. A kisebb értékűek (pl. Schemerl) kéregpapír borításúak; ilyen a történelmiek között a Papon-sorozat. Úgy látszik, Klohammer nagyság szerint is számozta könyveit (az előző bőrtábla jobb felső sarkában 2 cm² nagyságú, fehér ragasztott laposka kézírásos, nagyalakú számokkal). Míg a fólió Belidor-Hydraulika az „1” etikettet kapta, a kvart Liesganig már „8” számozású, az oktáv Le Clerc meg már az „50”-et kapja. A szép barna bőrkötésűek részben aranyozottak.

Ime egy könyvtár. Klohammer János hidraulika-geometra könyvtára, vagy inkább könyvtártöröredéke, de mint minden magánkönyvtár, ez is tükrözi tulajdonosának egyéniségét: élete körülményei, tanulmányai, hidraulika-munkássága összefonódnak a könyvek beszerzésével és végül — sorsukkal is: reméljük, megbecsült helyen vannak a Piarista Központi Könyvtárban.

HEGYI FERENC

A kecskeméti könyvtár és múzeum önállósulásának története egy Móra-level tükrében.

Amíg a kecskeméti Szilády-nyomdáról monografikus feldolgozás készült¹ és a kisebb nyomdákról is van használható összeállítás,² addig a város kulturális életében oly nagy szerepet játszó könyvtár és múzeum³ történetéről alig tudunk valamit. Ezért kell hálásan fogadnunk minden kis adatot.

Az alábbiakban a könyvtár és a múzeum önállósulásának kérdéséhez kívánunk néhány vonással hozzájárulni. A könyvtár alapításának gondolata — mint oly sok más — Kada Elek polgármestersége idején, 1897-ben merült fel.⁴ A „Könyvtári Bizottság” Szilády Károlyt bízta meg a könyvtár ügyeinek intézésével. A bizottsági tagok néhány hét alatt rendezték a levéltárban összegyűlt 3—4000 kötetnyi anyagot, s annak az új városháza földszinti galériás termében biztosítottak helyet. A könyvtár azonban még 1910-ben sem vált gyakorlatilag közkönyvtárrá.⁵ Az áldatlan állapotnak maga a tanács igyekezett véget vetni, s 1911-ben a könyvtár és múzeum céljára szolgáló épület felépítését határozta el. Az építkezés fedezésére 690 000 koronáért a Baracs pusztát adta el a város.

⁴⁴ A 3. kötetben Mária Teréziáról szólva, megemlíti Eszterházy Ferenc főkancellárt: „Illi Szenczini Convictum et correctionis domum, Dallossini Orpanorum contubernium debemus”.

⁴⁵ A Petrik-bibliográfia a mű eredeti francia címén kívül semmit sem közöl: *Histoire de la révolution de France* 1—6, (Paris 1815).

¹ JOÓS Ferenc—FENYVESSINÉ GÓHÉR Anna: *Az első kecskeméti könyvnyomda története és kiadványainak bibliográfiája*. Kecskemét, 1959.

² HELTAI Nándor: *A nyomtatott betű útja Kecskeméten*. Kecskemét, 1958. (Kiskunság Kiskönyvtára, 4 szám.)

³ SZABÓ Kálmán: *Kecskemét th. város múzeuma*. H. é. n.

⁴ DR. VÁRY István: *Kada Elek*. Kecskemét egykori író-polgármestere. Kiskunság, 1959. 70—72.

⁵ HELTAI Nándor: *A kecskeméti könyvtár történetéből*. Magy. Könyvszle. 1958. 103—106.

A pusztá néhány évvel ezelőtt „már eredetileg is azon célból vásároltatott meg, mivel a 320 000 korona vételár igen jutányos volt s remény volt arra, hogy néhány év lefolyta után jelentékeny nyereséggel eladható lesz . . . a vételár az új városi kórház s a pusztá eladása folytán elért nyereségből 150 000 korona a városi múzeum és könyvtár helyisége felépítésének költségeire fordíttassék.”⁶ Az 1911. évi május 31-én tartott közgyűlés a javaslatot jóváhagyta és az átadás-fizetés feltételeit meghatározta. A jegyzőkönyv nyomtatékosan hangsúlyozta: „Elhatározta továbbá a th. bizottsági közgyűlés, hogy ezen pusztá vételára mint gyümölcsöző befektetés az új városi közkórház építésére, illetve a pusztán elért nyereségből 150 000 azaz Egyszázötvenezer korona a városi múzeum és könyvtár helyiségeinek felépítésére fordíttassék.”⁷

A következő év elején (1912) már a könyvtárőri állás szervezésére tett javaslatot a városi tanács a közgyűlésnek. Érdemes ezt a terjedelmesebb javaslatot teljes egészében közölni, mert a maga hivatalnoki tárgyilagosságával mindennél jobb és világosabb keresztmetszetét adja a könyvtár helyzetének:

„Múzeumi- és könyvtárőri állás szervezése iránt a városi tanács javaslata 9637 sz. a. A városi könyvtár- és múzeumhoz a th. bizottsági közgyűlés a városi tanács javaslatához képest ezenel egy múzeum- és könyvtárőri állás szervezését határozta el, mert maga a múzeum és könyvtár jelenlegi fejlettsége és folytonos fejlődése mellett a múzeum és könyvtár igazgató (főlevéltárnok) a levéltárnoki teendőket is végezni lévén kénytelen, egymaga e gyűjtemények gyarapításával és rendezésével járó teendőket annál kevésbé [sic] képes ellátni, mivel a gyűjtemények jelenleg a városháza különböző emeletein, több helyiségben vannak szétszórva, sőt azok egy része más épületben levő raktárban van elhelyezve. A levéltárnok pedig, mint tb. rendőrkapitány, évek óta a rendőrkapitányi teendők végzésére áthelyezve és onnan a rendőrkapitányi ügyek ellátásában beálló nagyobb akadály nélkül mindaddig el nem vonható, míg a szervezett II. osztályú rendőrkapitányi állás a szervezés belügyminiszteri jóváhagyása alapján betölthető nem lesz. Az esetben pedig, ha a szervezett II. oszt. rendőrkapitányi állás betöltetik, mivel előre látható, hogy időközben a múzeum és könyvtár új épülete elkészül és a gyűjtemények kezelésével lesznek oda helyeztetnek át [sic], a múzeum és könyvtár igazgató, valamint a múzeum és könyvtár őr e külön épületben e gyűjtemények kezelésével lesznek elfoglalva és így a levéltárnoki teendők ellátása kizárólag a levéltárnokra fog hárulni.

Ehhez képest a th. b. közgyűlése a múzeum és könyvtárőri állást a következőképp szervezi:

Elhatározta, hogy a múzeum és a könyvtárőri állás szervezése folytán előálló kiadások fedezésére azon 150.000 kor. tőkének kamatai fordíttassanak, mely tőkét már a 180/kgy. 1911. sz. a hozott és a m. kir. belügyminiszter úr által 114584/III-D 1911. sz. alatt jóváhagyott határozatával a múzeum és könyvtár épület építésére Baracs pusztá vételárából átengedett, a jövő évtől kezdve pedig ezen állás javadalmazása tekintetében a köz költségvetésben fog, egyelőre az említett kamatok felhasználásával, gondoskodni.

A múzeum és könyvtárőr kötelessége a múzeummal kapcsolatos összes teendők végzése és a könyvtári ügyekben a múzeum és könyvtár igazgatónak (főlevéltárnok) való segédkezés, ezen kívül szükség esetén a múzeum és könyvtár igazgató helyettesítése annak összes teendőiben. Ez állásra alkalmazandókkal szemben megkívánt képesítés a bölcsészeti főiskolai tanfolyam elvégzése és a szakvizsga letétele, vagy a jogi főiskolai tanfolyamok elvégzése és a jog- vagy államjogtudományi államvizsga letétele, oly módon, hogy az említett vizsgálatok valamelyikének letételére alkalmazandó személynek szükség esetén az alkalmazástól számítva legfeljebb egy évi halasztás engedhető. Elengedhetetlen feltétele azonban az alkalmazásnak hasonló intézménynél szerzett legalább egy évi gyakorlat igazolása.

A múzeum és könyvtárőr közvetlen felettese a múzeum és könyvtár igazgató, fegyelmi tekintetben pedig reánézve az 1886. évi XXIII: tc. rendelkezései alkalmazandók. Ezen állást életfogytiglani hatállyal ép úgy, mint a külön intézménynél szervezett több

⁶ Közgyűlési jegyzőkönyv 142/1911. Kecskeméti Állami Levéltár (Ezentúl: Kgy. jkv.)

⁷ Kgy. jkv. 180/1911.

tisztviselői állást, a városi tanács választás útján tölti be, köteles azonban a választás megejtése előtt a pályázókra nézve a múzeumok és a könyvtárak országos főfelügyelő-ségének véleményét kikérni.

A múzeum- és könyvtárőr illetmények tekintetében a tisztviselők és egyéb alkalmazottak illetményéről szóló 31851/1910. sz. pótszabályrendelethez csatolt függelék B. táblázatában említett osztályon kívül helyezett tisztviselők és más alkalmazottak közé soroztatik és épügy, mint a gazdasági intéző és népiskolai felügyelő igazgató, 2900 kor. törzsfizetéssel, kétszer ismétlődő 200 koronás ötödéves korpótlékkal, továbbá 200 korona lakáspénzzel javadalmaztatik.

E határozat az 1886 évi XII. tc. 7 és a 8§-ai értelmében, figyelemmel az 1901 évi XX tc. rendelkezéseire is 15 napi kifüggesztés útján kihirdetendő és a határidő letelte után a netalán beérkező fellebbezésekkel együtt a m. kir. belügyminiszter úrhoz jóváhagyás végett felterjesztetendő.

Miről a m. kir. belügyminiszter úrhoz a 15 napi kihirdetési határidő lejártá után az összes ügyiratok és a netalán beérkező fellebbezések csatolása mellett felterjesztés intézendő.⁸

A kérdés formai (jogi) része ezzel elintézését nyert, hiányzott azonban az a gyakorlati tapasztalat, amely a munka megindulásához feltétlenül kellett. Segítséget Móra Ferenc-től kértek.⁹ A múzeumi segédőrt, Szabó Kálmánt, személyesen küldték át Szegedre, aki azonban Mórát nem találta odahaza. Móra ezért hosszú levélben válaszolt:¹⁰

„Igen tisztelt Igazgató Úr!¹¹

Tegnap érkezvén haza a Tömörkény váratlan elutazása miatt megszakított szabadságról, csak most veszem kézhez Szabó¹² barátom szíves sorait, melyekben érkezését jelenti s most veszem a hírt, hogy már itt is járt.

Nagyon sajnálom, hogy itthon nem lehettem, nemcsak kedves földim miatt,¹³ hanem az ügy érdekében is: élő szóval tán rövidebben és többet mondhattam volna, vagy legalább a Tömörkényen át hozzám jutott kérdést jobban megérthettem volna. Megpróbálok azonban így is feleletet adni rá.

A könyv olvasásnak a mi olvasótermünkben — s azt hiszem, másutt is — épen úgy meg vannak a divatjai, akár a nyakkendőnek vagy a kalapnak. Természetesen nem szakembereket és szakkönyveket értek, hanem az átlag-publikum olvasnivalóit. Például van egy Monte-Christo-fordításunk a hetvenes évekből. Huszonöt év óta senki nem nyúlt hozzá a könyvtárban. A múlt évben, hogy az Új Idők divatba hozta, elő kellett keresni s még öt példányt¹⁴ beszerezni belőle, hogy eleget bírjunk tenni a publikumnak. Volt nap, hogy harminc ember egyszerre olvasott a könyvtárban Monte-Christot. Összesen háromszázhusz kézben fordult meg a regény.

⁸ Kgy. jkv. 88/1912.

⁹ Jól érzékelteti ez az adat, hogy Móra Ferencet már irodalmi befutása előtt is jól ismerték az Alföldön. Könyvtári működéséről ez ideig kevés szó esett a szakirodalomban. BÓDAY Pál: *A könyvtáros Móra Ferenc*. Szeged, 1954. (Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 17.) — KŐHEGYI Mihály: *Két könyvtártörténeti vonatkozású Móra-levél*. = Magy. Könyvszle. 1963. 258—259. — TROGMAJER Ottóné: *Szeged könyvtárai a dualizmus alatt (1867—1911)*. Szakdolgozat, kézirat.

¹⁰ Móra e tárgyban írott leveléből három ízben közölt azonos részleteket Heltai Nándor. Közléséből azonban a levél elejéről kettő, végéről egy, közepéről pedig a könyvtártörténeti szempontból igen fontos, statisztikát tartalmazó bekezdés hiányzik. A levélrészletek az alábbi helyeken jelentek meg: HEBENSTREIT [HELTAI] Nándor: *Móra Ferenc levele a kecskeméti könyvtárhoz*. = A Könyvtáros 1957. 527., ezenkívül cikkünk 2. és 5. jegyzetében idézett munkáiban.

¹¹ A levélborítékon a címzés is megtalálható:

Nagy.

dr. Szilády Károly úrnak

könyvtár és múzeumigazgató

Kecskemét

Városi Múzeum

¹² Dr. Szabó Kálmán muzeológus.

¹³ Mindketten kiskunfélegyháziak.

¹⁴ Kurzívált szövegrészek az eredetiben aláhúzva.

Az öreg Dumas kapósságára való tekintettel, mikor a *Három testőr*¹⁴ magyar fordítása megjelent tavaly, mindjárt két példányt vettünk belőle egyszerre. Rajtam kívül egyiket se nyitotta ki máig senki. Persze, ennek nem csinált reklámot az Új Idők.

Néha azonban a reklám sem használ semmit. Például a mi publikumunk az új magyar irodalmat se versben, se prózában nem veszi be, akárhogy pufog a nagy dob. Ady, mikor leghíresebb volt, ment egy-két hónapig, — utolsó kötetei már fölvágtatlanul kerültek az észre nem vevés nagy mészögdrébe. Még Molnár Ferencet is csak elvéve keresi valaki. Ellenben Jókaink három kiadásban forog közkézen s nyilván szerzünk be még egyet. Nincs nap nyolc óra óta, mióta őrzöm a könyvtárat, hogy Jókai kézben ne lenne. Utána jön Mikszáth, utána, akármilyen hihetetlen, Eötvös József s csak aztán Hercegh Ferenc és Gárdonyi, meg Rákosi Viktor egy-két kötete. Nálunk természetesen Tömörkény is az olvasottabb írók közé tartozik.

Komoly munkákban a Műveltség Könyvtára vezet, de csak két kötete: az Ember és a Technika vívmányai, ezekből jó, ha több példány van, — a többi kötetek iránt nem érdeklődik senki. Ellenben szociológiai munkák elég keresettek.

Természetesen sok fordul meg azon, kik az olvasók. Tájékoztatásul itt közlöm az 1911-es statisztikánkat. Volt 13.218 olvasónk 15.790 könyvvel. Ezeknek több, mint 50%-a, 7.561 olvasó: deák, VI. középiskolai osztálytól fölfelé. Utánuk legtöbb a nőolvasónk: 654, (tanítónők leginkább, intelligens nők általában) és a magántisztviselők (érdekes, hogy a szociológiai munkákat leginkább ezek olvassák.) Iparos alig van (legfőjebb télen melegszik idebent egy-egy facér segéd), földműves a könyvtár főállása óta se volt tíz.

Azt hiszem, Kecskeméten is nagyjában így fog kialakulni az olvasóközönség. Sok függ attól is, hogy tudja az embereket becsalogatni a könyvtár, a lehető legkevesebb copffal s a lehető legtöbb udvariassággal, nem megnehezítvén, hanem minél kényelmesebbé tevén az olvasást. Nálunk, sajnos, nem a legliberálisabb a rendszer, kissé korlátozva van az olvasó a nézegetésben, a válogatásban s nekem nincs módom ezen változtatni. Gondolom s úgy is tudom, ez: *magyar szisztéma*¹⁴ szerte az országhban.

Egyet minden esetre ajánlok Igazgató úr szíves figyelmébe: mentől több heraldikai és genealógiai munkát méltóztatásuk beszerezni s minél hozzáférhetőbbé tenni: ebben a demokrata világban nincs azoknál kapósabb könyv.

Nagyon örülnék, ha apró-cseprő, de tapasztalati megjegyzéseimmel bármi keveset is használhatnék az uraknak, a kik közül Szabót szívesen köszöntöm, Igazgató úrnak vagyok alázatos szolgálója és tisztelő híve

Szeged, 1912 július 27.

Móra Ferenc
könyvtáros¹⁵

NB. Szakdíjnokunk is szabadságon van, — azért gyótröm az urakat ezzel a cudar írásommal.¹⁶

A két intézmény további sorsát más alkalommal kísérjük nyomon.

KÓHEGYI MIHÁLY

Adalék a hódmezővásárhelyi birtokos parasztság olvasási gyakorlatához (1914—1915). A Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület, mely a város és kiterjedt tanyavilága kisbirtokos parasztjait tömörítette, könyvtárának katalógusát az 1900-as évek elején nyomtatásban is megjelentette.¹ Címlapján e jegyzéknek ez áll: *A Hódmező—Vásárhelyi Gazdasági Egyesület könyvjegyzéke. Igazoló könyv . . . egyleti tag részére.* A kiadás éve nincs föltüntetve rajta, de a címlapról kiderül, hogy a helyi „Részvény-Nyomda” állította elő. Maga a

¹⁵ Kecskeméti Áll. Levéltár. Híres emberek levelei 60. szám.

¹⁶ Ez a sor a levél hosszanti üres sávjára van beszorítva.

¹ Vö.: HAJDÚ Géza: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak. 1827—1944.* Szeged, 1977. 163—164. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 20.)

katalógus rendkívül egyszerű szerkezetű. A 2235 tételt (címet) tartalmazó jegyzék első része a „Szépirodalmi rész”; ez három kiemelt szerző (Jókai Mór, Jósika Miklós és Beniczky Bajza Lenke) 459 kötete után kb. másfél ezer kötet címét adja betűrendben — s igen hevenyészett címléírásban. Ezt a tulajdonképpeni fő részt a „Gazdasági rész” követi, majd az „Ajándékok”; az előbbi kb. 300, az utóbbi mindössze 18 kötettel. Mind a címek leírása, mind a szerkezet kialakítása félreérthetetlenül mutatja: a katalógus névtelenségben maradt összeállítója nem volt szakképzett könyvtáros.

E 62 lapos füzet utolsó tíz lapja azonban tulajdonképpen nem is „könyvjegyzék”, hanem előnyomtatott kölcsönzési „könyvecske”, a mai kölcsönzési jegy hozzávetőleges megfelelője. Főkönyvi lapszám; Sorszám; A kivitt könyvek [tétel] számai; Összes darab; A kivitel ideje; Behozatal ideje; Észrevételek — ezek a rovatai. A kölcsönzőnek, aki igénybe akarta venni az Egyesület könyvtárát, e rovatokba kellett bejegyeztetnie a kölcsön venni szándékozott könyvek adatait: a történész számára tehát egy ilyen könyvjegyzék nemcsak katalógus, de egyben forrásértékű olvasmányjegyzék is. A „használt” példányok ugyanis pontos fölvilágosítással szolgálnak a könyvjegyzék tulajdonosának kölcsönzéseiről, olvasásairól.

E sajátos és a paraszti olvasás története szempontjából különösen becses „olvasmányjegyzékből” egy példány e sorok írójának birtokában van; 1978 nyarán a szegedi antikvárium árulta — négy forintért. E példányt, mint a tintával kitöltött címlapról leolvasható, 1914. december 16-án állították ki Égető Péter „egyleti tag részére”. Égetőről, sajnos, semmi közelebbit nem tudunk, csak az a valószínű, hogy — miként az egylet tagságának majdnem egésze — ő is parasztember volt, s ha — esetleg — nem is a parasztság alsó rétegéhez tartozott, a fizikai munkától nem szakadt el. „Igazoló könyve” 53. lapja szerint 1914. dec. 16. és 1915. május 24. között 11 alkalommal összesen huszonnyolc könyvet vett kölcsön, — némelyiket többször is. Jegyzékében e kölcsönzésekről a következő bejegyzések találhatók:

Főkönyvi lapszám	Sorszám	A kivitt könyvek számai	Összesen darab	A kivitel ideje	Behozatal ideje
82.	19	61, 303, 294–295.	4	XII/16	XII/30
85.	5	294–295, 890, 833.	4	XII/30	I/13
87.	5	833, 425, 2571, 2598.	4	I/13	I/27
89.	1	833, 888, 889, 376a.	5	I/27	II/10
91.	15	889, 32, 33, 375.	4	II/10	II/19
92.	20	32–33, 381, 2427, 2408–2409.	6	II/19	III/3
95.	2	2427, 834–835, 355, 356, 178–179.	7	III/3	III/17
96.	24	834–835, 442–443, 449.	5	III/17	III/31
98.	19	834–835, 449.	3	III/31	IV/18
100.	6	894–895, 347, 345.	4	IV/18	V/9
102.	15	379–380, 452, 454.	4	V/9	V/24

E táblázat első két rovata nem különösebben érdekes számunkra, a többi azonban annál inkább. A harmadik rovatban (*A kivitt könyvek számai*) felsorolt számok ugyanis a katalógus tételeire utalnak s egy-egy konkrét könyvet jelölnek. Ezt tudva, e számok ismeretében rekonstruálható Égető Péter könyvkölcsönzéseinek menetrendje, mely — most már könyvcímekre lefordítva a számokat — így alakult:

1914. dec. 16.: Jókai Mór: Egész az északi pólusig; Jósika Miklós: Csehek Magyarországon (2 köt.); Jósika Miklós: Zrínyi, a költő I—II.

1914. dec. 30.: Jósika Miklós: Zrínyi, a költő I—II.; Flammarion: Stella; Br. Eötvös József: Karthausi.

1915. jan. 13.: Br. Eötvös József: Karthausi; Beniczkyné Bajza Lenke: Ősi erény; valamint a 2571, ill. 2598. tételszámú, a katalógusban még nem szereplő könyvek.

1915. jan. 27.: Br. Eötvös József: Karthausi; Flammarion: A világ vége; és a 376a tételszámú könyv, amely valószínűleg Beniczkyné Bajza Lenke valamelyik utóbb „beszerzett” könyve lehetett (a 376. számú mű Beniczkyné műve).

1915. febr. 10.: Flammarion: A világ vége; Jókai Mór: Névtelen vár (2 köt.).

1915. febr. 19.: Jókai Mór: Névtelen vár; Beniczkyné Bajza Lenke: Megkéssett fecske; és a 2427, 2408, 2409. tételszámú, a katalógusba még föl nem vett könyvek.

1915. márc. 3.: A 2427. tételszámú, a katalógusból hiányzó könyv; Br. Eötvös József: Falu jegyzője; Beniczkyné Bajza Lenke: Előítélet és felvilágosultság (3 kötetből az első kettő); Jókai Mór: Törökvilág Magyarországon.

1915. márc. 17.: Br. Eötvös József: Falu jegyzője; Beniczkyné Bajza Lenke: Szem és száj; Beniczkyné Bajza Lenke: Hanna.

1915. márc. 31.: Br. Eötvös József: Falu jegyzője; Beniczkyné Bajza Lenke: Hanna.

1915. ápr. 18.: Filon: Ibolya; Feszti Árpád: Az én parasztjaim; Beniczkyné Bajza Lenke: Delila; Beniczkyné Bajza Lenke: Zsebkendő és legyező.

1915. máj. 9.: Beniczkyné Bajza Lenke: Szóke mint a búza; Beniczkyné Bajza Lenke: Zárt ajtók; Beniczkyné Bajza Lenke: Méta.

E lista tanúsága szerint Égető Péter néhány könyvet többször is kikölcsönzött. Jósika Zrínyi, a költő. Flammarion *A világ vége* című művét és a 2427. tételszámú könyvet kétszer-kétszer, Eötvös *Karthausi*-ját pedig háromszor is hazavitte. Önkéntelenül fölvetődik ezért a kérdés: ennyire tetszettek volna neki e művek, vagy valami más oka volt az ismételt kölcsönzéseknek? A válasz, úgy hisszük, az utóbbi. Minden valószínűség szerint ugyanis arról lehetett szó, hogy Égető az olvasási idő (két hét) alatt nem birkózott meg e könyvekkel s így, ha olvasásukat be akarta fejezni, a kölcsönzési szabálynak megfelelően ismételten ki kellett vennie azokat.²

Égető Péter azonban, könyvjegyzékéből félreérthetetlenül kiderül, nemcsak ezeket a könyveket szerette volna elolvasni. A könyvjegyzék jónéhány tétele ugyanis fekete tintával (egy-két helyen: ceruzával) meg van jelölve. Jókai Mór művei közül a 16. (*Népvilág*), a 24. (*Új földesúr*), a 28. (*Mire megvénülünk*), az 53–54. (*Jövő század regénye*), a 83–84. (*Fráter György*), a 86. (*Cigánybáró. Minden poklokon keresztül*), a 89. (*Sárga rózsza. A káró. A három királyok csillaga*), a 103. (*Öreg ember nem vénember*), a 116. (*Egy az Isten*), a 140. (*Maglay-család*), a 245. (*Új földesúr*), a 246. (*Népvilág*), a 253. (*Törökvilág Magyarországon*), a 273. (*Új földesúr*) tétel jelölt. De meg van jelölve a 315. tétel is (Jósika Miklós: *Abafi*), valamint a 349. (Beniczkyné: *Tavaszi és szerelem*), a 371. (Beniczkyné: *Nyoma vesztél*), a 414–415. (Beniczkyné: *Aranykigyó*), a 487. (Arany János: *Toldi*), a 488. (Arany János: *Toldi szerelme*), és a 972–973. (Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*) is. Kétségtelen: Égető ezeket a könyveket is ki akarta kölcsönözni, el akarta olvasni. Csak nem jutott hozzájuk, mert vagy elvesztek, vagy — s ez valószínűbb — más olvasta őket. Sőt valószínű, hogy elsősorban ezek a művek foglalkoztatták.

A kikölcsönzött, ill. kölcsönzésre kiszemelt könyvek eme jegyzékeiből néhány óvatos következtetés is levonható — érvényét, persze, nem szabad kiterjesztenünk a hódmezővásárhelyi parasztság egészére. Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy az olvasmányok, ill. potenciális olvasmányok között Beniczkyné és Jókai művei utcahosszal vezetnek. Égető Beniczkynétől 11 művet kölcsönzött s további négyet kiszemelt magának. Jókaitól háromat olvasott, de igen sokat megjelölt. Úgy tűnik, minden egyéb mű csak mellékesként került a kikölcsönzöttek közé. Figyelemre méltó az is, hogy Égető alig-alig tudott Jókait kölcsönözni — minden bizonnyal ugyanis azok éppen más olvasóknál voltak. E jelenség arra enged következtetni, hogy a könyvtár tagsága körében Jókai írásai igen keresettek és kedveltek lehettek. (Valószínű, hogy még Beniczkynénél is keresettebbek, hisz ez utóbbi műveihez Égető hozzá tudott jutni, azaz: akkor éppen nem voltak kézben.)

² A szabályzat megjelent a könyvjegyzék hátsó borítóján; újraközölve: Hajdú i.m. 239.

Érdekes jelenség az is, hogy Beniczkyné és Jókai mellett Égető főleg az akkor (s részben ma is) nagynak tartott szerzők műveit kölcsönözte, ill. akarta kölcsönözni. Lehet, hogy Eötvös, Jósika, Gárdonyi, Arany műveit még valamilyen iskolai emlék alapján akarta kézbe venni. Lehet, hogy nem. Az azonban bizonyos, hogy akár közvetlenül az iskolában megismert értékrendszer hatott választására, akár nem, választásában az intézményes oktatás hatása ütözik ki. (E hatás folyamatát, persze, jó volna ismernünk.) Végül nem érdektelen az sem, hogy Égető bizonyos műveknek több példányát is megjelölte, azaz mindenáron meg akarta kapni azokat. Válogatásának motívumait, sajnos, nem ismerjük, de a tények önmagukban is arra mutatnak, hogy — miért, miért nem — Égető tudatosan válogatott, s nem csak azt olvasta, ami a keze ügyébe került.

•

A Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület ismertetett „könyvjegyzékéből”, minden bizonnyal, még jónéhány példány lappanghat. A helytörténeti kutatás főadata volna, hogy minél többet összeszedjen belőlük — minél többet ismerünk ugyanis ezekből, annál pontosabban és részletesebben lehet rekonstruálni a vásárhelyi (kisbirtokos) parasztság olvasási kultúráját és gyakorlatát. Egyetlen adatsor nem ad, nem adhat megbízható összefüggéseket a kezünkbe; 10—15 véletlenszerűen előkerülő, tehát „reprezentatív mintavételnek” tekinthető katalógus azonban már annál inkább. A főadat tehát, úgy hisszük, világos: össze kell szedni e könyvjegyzék ma még fölkatatható valamennyi példányát. A művelődéstörténeti elemzéshez, mint minden történeti elemzéshez, források kellene; e könyvjegyzékek pedig források, még hozzá nem is akármilyen források.

LENGYEL ANDRÁS

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

1596. évi bártfai „Neue Zeitung” és más korabeli magyar vonatkozású tudósítások.

Az információk mai özőnében nem könnyű elképzelni azokat az időket, amikor a világ eseményeiről szóló tudósítások bizony igen ritkák és hézagosak voltak. A mai technika segítségével ugyanis mind képben, mind hangban nemritkán egyidejűleg, de legfeljebb csak minimális időeltolódással — szinte percekben belül — a tv-n és a rádión keresztül tájékoztatást nyerünk minden lényeges eseményről, történt is az a világ bármelyik pontján. Fegyveres összecsapások, természeti katasztrófák mellett beszámolót kapunk kevésbé tragikus, inkább csak érdekes dolgokról is, mint amilyen az időjárás szeszélye, vagy a természet furcsasága (pl. nagyszámú többesszülés).

Ugyanezek a témák természetesen a múlt idők emberét is nagymértékben foglalkoztatták. A kisebb-nagyobb közösségek (család, falu) zömmel erősen izoláltan éltek életüket. Így a hírtovábbítás akkori primitív körülményei között hírigényüket még leginkább az utazók szóbeszédére támaszkodva elégíthették ki, természetesen csak igen szűkösén. Úton békeidőben főleg a kereskedők, háborúban pedig a katonák voltak. Az említett szóbeli közlés mellé idővel felzárkózódott a levélbeli tudósítás. Üzletemberek és harcosok küldtek haza magukról, és ezzel kapcsolatban a körülöttük zajló eseményekről beszámolókat. Mind a kereskedelemben, mind a hadviselésben rendkívül sok múltott mindig is a minél gyorsabb és teljesebb hírszerzésen, ezért idővel mindkét területen kiépültek ezek rendszeres hálózatai. Eltekintve az államok nem ritkán rendkívül fejlett hírszerző tevékenységétől (gondoljunk csak a velencei Signoria kitűnően szervezett diplomáciai és kémhálózatára) a helyközi kereskedelem és az ezt egyre nagyobb mértékben finanszírozó korai tőkésék (pl. az augsburgi Fuggerek) rendszeres tájékoztatást küldő levelezőkkel tartottak kapcsolatot. Az így beérkező információk azonban általában csak szűk kör részére voltak hozzáférhetőek. Az érdeklődők híréhsége továbbra is zömmel kielégítetlenül maradt. A könyvnyomtatás feltalálása és ezzel az olcsó szöveg-többszörözés ezen a téren is döntő fordulatot hozott, mert már korán felismerték a régóta fennálló értesüléssel szembeni keresletet és azt immár a nyomtatással könnyen kielégíthető kínálat között adódó anyagi haszon lehetőségét. Még Gutenberg századában számos levél formájában íródott tudósítás hagyta el a sajtót, szólott az akár a Magyarország déli határait ostromló török elleni harcokról, akár a legújabban felfedezett, „indiai” szigetekről, azaz Amerikáról. Ezek az újságlevelek, latinul „relatio”-k nemritkán a címükben is hordták elnevezésüket. A nemzetközi latinítás mellett — különösen a 16. századtól — mind jelentősebb szerephez jutottak az élő (mindenekelőtt az olasz és francia) nyelvek is. Közép-Európában legelterjedtebb volt azonban a német, amely ilyen esetekben a „Neue Zeitung” megjelölést adta, ami a magyar „újság”, „levélújság” kifejezésnek felel meg.¹

¹ *A magyar sajtó története. I. köt. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979, 19—21.*

Magyarországon, a szinte szüntelen csatározások színterén, a viszonylag gyengén fejlett nyomdászat — az irodalom körébe tartozó, tudósító, históriás énekek mellett — természetesen a haditudósítások megjelentetésével is foglalkozott a 16. század utolsó két évtizedében, de csak igen szerény keretek között. A magyar nyelv izolált volta a szélesebb körben történő terjesztésnek erős akadálya volt, így nem csoda, hogy e nyelven írt és nyomtatott újság csupán egyetlen egy ismeretes (RMNy 785). Két latin, háborús beszámoló (RMNy 491 és 780) mellett fennmaradt egy német is (RMNy 599), amely hazánkban hagyta el a sajtót.

Külön kell szólni arról a *Zeitung von Zennig, dass Ibrahim Beg auff das Haupt geschlagen* című tudósításról, amelynek utánnomata az „Erstlich gedruckt in Ungern anno 1595” megjelölést viseli (RMNy 768). Miután a kiadványról megállapítható volt, hogy az Bécsben Franz Kolb műhelyében készült, jogos a feltételezés, hogy első alkalommal, ahogy ezt az előbb idézett megjelölés is közli, Magyarországon nyomtatták.²

A szakirodalomban hosszú ideig bizonytalanság mutatkozott az ilyen „Erstlich gedruckt” megjelölés értelmezésében. Volt olyan álláspont, amely szerint ezzel az első kiadást kívánták megjelölni azzal a közlési szándékkal, hogy a híradás eredeti, nem átvétel. Tehát azt abban a városban, ill. műhelyben nyomtatták, amelyet az „erstlich gedruckt” szavak vezetnek be. A másik álláspont szerint az említett fordulat arra utal, hogy a közlés átvétel abból az első kiadásból, amelyet az utánnomaton „erstlich gedruckt”-tal jelöltek. A kérdés korábbi eltérő megítélését ma már egyértelműen a második álláspont elfogadása váltotta fel. Erre ugyanis számos bizonyíték utal.

Szolgáljon ehhez például éppen a kevés hazai „Neue Zeitung”-ok egyike. Joannes Manlius 1587-ben Monyorókeréken jelentette meg Zrínyi György titkárának, Erhard Pöckhl-nek beszámolóját a szigetvári Sasvár pasának az év augusztus 9-i portyázásáról és a sárkányszigeti összecsapásról. E kiadványból példányok is maradtak fenn (RMNy 599). Apponyi Sándor gyűjteményében őrzik ma az OSZK-ban ennek utánnomátát, amely pontosan feltünteti mind az eredeti, mind a másodközlés impresszumát: „Erstlich gedruckt zu Eberaw in Ungern, jetzt aber nachgedruckt zu Grätz, durch Hansen Schmidt. Anno MDLXXXVII.”³

A közel múltban a fentebb említett zenggi újsághoz hasonló jellegű nyomtatványra hívta fel figyelmemet Helmut Lang a bécsi Nationalbibliothekből, akinek ezúton is köszönetemet fejezem ki segítségéért. A *Gewisse Neue Zeitung* kezdetű levélújság az „Erstlich gedruckt zu Bardfeldt in Ungern 1596” megjelölést viseli címlapján. A fentiek alapján tehát bizonyosra vehető, hogy szó szerint kell venni azt, amit a kiadvány magáról hirdet: első alkalommal ezt Bárfán nyomtatták ki. Miután 1596-ban e felvidéki városban működött David Gutgesell sajtója, amelynek betűi különben nem egyeznek az említett „Neue Zeitung” típusaival,⁴ semmi ok sincs arra, hogy a fentiekben kételkedni kelljen. Ezek szerint az RMNy első kötetét újabb leírással kell kiegészíteni abban a reményben, hogy egyszer majd talán példány is fog az eredeti kiadványból előkerülni:

RMNy S 769A

»GEWISSE neue Zeitung, wie jetzo newlich die Inwohner zu alt Ofen umb Hülff und Erledigung vom Türeken beym Herr Balfy angehalten, nud nochmals selber in der Nacht ein blinden Lermen gemacht, und herauss zu den Christen auff Gran zu aussgefallen,

² Magyar Könyvszemle 1963. 120—121.

³ APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Bd. III.* München 1925, Nr. 1877. — További utánnomata, amely nem tünteti fel az eredeti kiadás adatait, Nürnbergben készült Leonhard Heussler műhelyében: RMK III. 761.

⁴ Vö. RMNy 424, 448, 590, 654, 771.

viel Gütter mit sich begracht und von den Unserigen in Schutz und Schirm angenommen worden. In diesem 1596. Jahr den 22. Januarii. Dessgleichen wie die Unserigen von Gran den 26. Januarii auff den Streiff aussgezogen und 3. Meil under Ofen kommen, 966. Schaff sampt etlichen Türcken ubernommen, und dieselben glücklich darvon gebracht haben etc. Gedruckt zu Bardfeldt 1596 [Gutgesell].⁴
»A⁴ = [4] fol.«

Haditudósítás. — Az első híradás címe *Aus Gran vom 22. Januarii anno 1596*, a másodiké *Gleich jetzt und kommt Zeitung aus Gran vom 26. Januarii anno 1596*. — A legterjedelmesebb a *Gebet wider den Türken* című imádság, amely a kis kiadványt zárja.

Tartalmilag a két híradás több részében újnak tűnik a viszonylag számos, korabeli, magyar vonatkozású tudósításokkal összevetve. Az első beszámoló egyes mondatai és fordulatai visszacsengenek abban a *Neue Zeyttungban*, amely a Pálffy Miklós által szerkesztett 1596. elejei óbudai rajtaütésről számol be ugyancsak nyomtatásban, de a bártfainál jóval részletesebben.⁵ Erre támaszkodhatott az ugyanannál az augsburgi Georg Kress-nél készült „*Fünfferley Zeitungen*” első tagja.⁶

Összevetve most már a három tudósítást Pálffynak a portyáról Esztergom 1596. január 22-i keltezésű és Bécsbe írt hivatalos beszámolójával,⁷ a konkrét számadatokban ezek között a következő azonosság, ill. eltérés tapasztalható. Pálffy 2066 óbudai kimentéséről tett jelentést 175 kocsiával, amelyeket 12, 10, 8 vagy 6 ökör vont. A bártfai híradás 2—3000 emberről, 130 kocsiáról és két hajóról tud. Az augsburgi *Neue Zeyttung* 2160 főről és pontosan a Pálffy által említett számú és vonatású szekérről, továbbá két hajóról számol be. Az augsburgi *Fünfferley Zeittungenben* már a nyilván nem csak Óbudáról, de más helységekből is kiszabadítottak 5380 léleknyi seregéről, 375 kocsiáról és 20 hajóról tudósít, amelyek 1596. február 12-ig mind szerencsésen meg is érkeztek Esztergomba. Az óbudaiak kiszabadításának esete még évekkel később is foglalkoztatta az összefoglaló tudósítóirodalmat. Így Samuel Dilbaum „*Eiconographia*” c. több kiadást is megért beszámolója,⁸ amelyhez Wilhelm Peter Zimmermann még rézmetszetes illusztrációkat is készített, többek között erről az óbudai epizódról is.⁹ Dilbaum beszámolója az augsburgi *Neue Zeyttung* adatait vette át, azokat mindössze három szekérral toldotta meg.

A bártfai levélújság másik híre 1596. január 26-án kelt ugyancsak Esztergomból. Ez is pontosan megfelel Pálffy hivatalos beszámolójának keltezésével.¹⁰ Pálffy 180 huszár és 300 gyalogos — közötté 36 vallon zsoldos — akciójáról írt, akik két törököt és 1400 birkát zsákmányoltak. A bártfai híradás 200 huszárról és 400 gyalogosról tudósított, valamint a két török mellett 966 juhról. Úgy tűnik, hogy az augsburgi beszámolók közvetlenül támaszkodtak Pálffy első jelentésére, a bártfai — bár sokszor azonos szavakkal — inkább csak közvetve értesülhetett az ő írásáról, esetleg a hadvezér környezetének közvetítésével, de mindkét esetben pontosan az esztergomi hivatalos jelentés napjával keltezte.

⁵ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban. I. köt.* Bp. 1925, 979. sz. — HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban.* Bp. 1948, 389. sz. — GÖLLNER, Carl: *Turcica. Die europäischen Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts. Bd. II.* București — Baden-Baden 1968, Nr. 2268.

⁶ KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi magyar nyomtatványok. 1454—1600.* Bp. 1880, 202. sz. — Ballagi 968. — Göllner 2278. — A nyomdász neve ezen Gressként áll. Az ő gondozásában számos magyar vonatkozású híradás jelent meg: Gutenberg Jahrbuch 1962, 353—359.

⁷ JEDLICSKA Pál: *Adatok br. Pálffy Miklós életrajza és korához.* Eger 1897, 592—594.

⁸ Augsburg 1604 és 1605. — Apponyi 677.

⁹ *Folia Archaeologica IX.* (1957) 192. — RÓZSA György: *Budapest régi látképei (1493—1800).* Bp. 1963, 161.

¹⁰ Jedlicska 594.

A bártfaihoz hasonló, levélújság formájában történő, alkalmi hírterjesztés volt az uralkodó a 16. és 17. században. Feladatkorét csak a későbbiekben és fokozatosan vették át az immár rendszeresen és mind gyakrabban (hetente többször, majd naponta) megjelenő, egyre inkább a maihoz hasonló hírlapok. Az említett két évszázad fordulójának nagy eseménye az 1591 és 1606 között a keresztény seregek és a törökök között dúlt tizenötéves, ún. hosszú háború volt.¹¹ Magyarország volt zömmel a színtere ezeknek a küzdelmeknek, amelyek hazánknak olyan rendkívüli veszteségeket okoztak emberben és anyagiakban egyaránt, amelyhez fogható előtte a tatárjárástól és utána a második világháborúig nem érte országunkat. Az erről szóló nyomtatott, alkalmi tudósításoknak se szeri, se száma. Egyedül a hazai szakirodalom¹² ezek közül már több százat ismertetett, nem beszélve a külföldi bibliográfiákról.¹³ A számtalan híradás és azok utánnymatai azonban az eseményeket követően — különösen azért, mert azokat időnként összefoglaló formában is megjelentették — hamarosan érdektelenné váltak, így példányainak túlnyomó részét — akárcsak a mai hírlapokat — nem őrizték meg. Ennek tudható be, hogy ezek ma már többségükben ritkaságszámba mennek.

A fentiek után nem érdektelen azt is megvizsgálni, hogy a bártfai levélújság utánnymata hogyan maradt fenn. A példányt a moszkvai Lenin Könyvtár őrzi egy nem kevesebb, mint 65 további tagot számláló gyűjtőkötetben, amelyek mindegyike magyar, ill. török vonatkozású.¹⁴ A nagyjából időrendben összekötött nyomtatványok az 1595 és 1622 közötti korszakot ölelik fel. A 66 kiadványból mindössze 20, tehát 30 százalékra volt eddig ismeretes a hazai szakirodalomban. Érdekes, hogy az arány erősen eltér a két évszázadból: a 16. századból származó 45-ből mindössze hét, tehát alig tizenöt százalék, a további 17. századi 21-ből 14, vagyis a kétharmada ismeretes. Ennek az a magyarázata, hogy míg a 16. századból származók túlnyomó részben igazi levélújságok, amelyek mindenekelőtt a harci eseményekről tudósítottak, addig az említett gyűjtőkötetben fennmaradt 17. századi kiadványok többsége politikával foglalkozik (békekötés, diplomáciai levelezés stb.). Ez utóbbi csoportba tartozó nyomtatványokat a múltban időtállóbbnak tekintették, és ezért jobban megőrizték, mint az előző kategóriába tartozókat.

A fenti arányszámok jól megvilágítják, hogy milyen nagyon a kezdeten tart a hazai szakirodalom a tartalomilag magyar vonatkozású, régi nyomtatványok bibliográfiai feltárása területén. Félelmetes, hogy még a nyomtatványok ezreinek, sőt tízezeinek feltárására lesz idővel szükség, de ugyanakkor rendkívül vonzó is ez, mert hiszen bizonyosan számtalan új, forrásértékű adat is kerül majd elő ennek során. Az azonban leszögezhető, hogy ezek rendszeres összesítésére, ill. publikálására még nem jött el az idő. Feltehetően generációk rendszeres és tervszerű munkájára lesz szükség ahhoz, hogy a külföldi nyomdatermékeket magyar szemmel szakterületenként végignézzék, a reánk vonatkozókat pedig egységes, de ma még pontosan ki nem alakított szempontok alapján kivonatolják és regisztrálják.

Visszatérve a moszkvai gyűjtőkötetre, az abban megőrzött nyomtatványok könyvészeti ismertségének aránya már nem olyan kedvezőtlen, ha a külföldi szakirodalmat is figyelem-

¹¹ Vö. I. jegyzet.

¹² HAMMER, Joseph von: *Geschichte des osmanischen Reiches*. Bd. X. Pest 1835. — Továbbá Kertbeny, Apponyi, Ballagi és Hubay fentiekben már említett munkái.

¹³ Az e témával foglalkozó első, általános összefoglalás: WELLER, Emil: *Die ersten deutschen Zeitungen*. Tübingen 1872. — BORSA Gedeon: *Georg Hieber, ein Wiener Formschneider am Ende des XVI. Jahrhunderts (1594—1598)*. In: *Festschrift Josef Stummvoll*. Wien 1970, 661—666. — A legutóbbi, speciális bibliográfia Göllner említett műve. Ezek sajnos mind csak a 16. századi kiadványok feltárására vállalkoztak.

¹⁴ Jelzete ЦКБ МК VII. 4328—4370, 4412, 4380—4384, a leltári számozása 60989—61000, 63000—63052. Az egész kötetről mikrofilmet kapott az OSZK.

be vesszük. Göllner „Turcica”-bibliográfiájában ugyanis 15 művet éppen a Lenin-könyvtári példány alapján írt le (3, 5—13, 15—19. sz.). Három további esetben is ismerte a kiadványt, de más gyűjteményből ismertette.¹⁵ Ugyanakkor azonban érthetetlen, hogy ugyanennek a kötetnek a 19. tag utáni további 27 nyomtatványát a 16. századból Moszkvából egyáltalában nem (4, 20—45. sz.), más könyvtárból is csak öt esetben közölte.¹⁶ A gyűjtőkötet korábbi őrzőhelyének nyomtatott katalógusa viszont mind a 66 tag pontos adatait felsorolja.¹⁷ A kötet tehát mai összetételében került Moszkvába, ezért sem világos olyan sok és fontos turcica mellélése Göllner részéről.

A gyűjtőkötet minden tagjának jobb felső sarkában áll a nyomtatott katalógus által is feltüntetett sorszám.¹⁸ Az esetek többségében azonban a bal felső sarokban is látható egy, ugyancsak kézzel írt, de régebbi sorszám, amely minden alkalommal eltér a másiktól. A régi sorszámozás segítségével megállapítható, hogy a 66 kiadvány közül 50 korábban egy, a mainál is nagyobb gyűjtőkötet része volt, amelyhez legalább 84 kiadvány tartozott.¹⁹ Ebben a nyomtatott tudósítások — a maihoz hasonlóan — az évszámok rendjében követhették egymást. Jelentős hiány (67—79. sz.) tapasztalható azonban az 1602. és 1606. évek között. Ekkor a kiadványok jellege megváltozik a mai gyűjtőkötetben: amíg 1602-vel bezárólag (1—49. sz.) — kettő kivételével (41—42. sz.), amelyek nem is a régi kolligátumból származnak — mindegyik hungaroturcica haditudósítás, addig 1606-tól a jelentések diplomáciai jellegű eseményekről adnak hírt (50—65. sz.). Ez utóbbiak is két koresoporra oszthatók: az 1606—1608. év közöttiek (50—54a. sz.) az 1606. évi bécsi, ill. zsitvatoroki békeszerződésekhöz, az 1619—1622. közöttiek (55—65. sz.) pedig Bethlen Gáborhoz fűződnek. Ezek közül mindössze négy korábbi származik egy másik, beszámolt gyűjteményből,²⁰ feltehetően ugyanabból, mint a 16. századiak többsége. A mai kötet többi 14 tagja (49, 53—65. sz.) máshonnan eredhet, mert azokon nem látható régebbi sorszámozás. A kiadványok műfajai (hadi, ill. diplomáciai) megoszlása tehát pontosan igazodik eredetük szerint.

A mai gyűjtőkötet összeállítására a nyomtatott katalógus tanúsága szerint²¹ legkésőbb a múlt században került sor. Ennek szempontja egyrészt — mint majdnem minden kolligátum esetében — formai (negyedréti alakú), másrészt tartalmi. Ez utóbbi a fontos számunkra, mert ez a magyar, ill. a német nyelvterület számára hazánkban keresztül érintkező török vonatkozás volt. A különböző forrásokból ugyanis kizárólag ezzel kapcsolatos híradásokat szedtek össze túlnyomó részben német, kisebb számban latin nyelven. A korábbi őrzési helyén a felállítás szakrendben történt, ahol is a történelmen belül külön csoportot alkottak a Magyarországgal kapcsolatos kiadványok. Elképzelhető tehát, hogy még e gyűjteményben került sor a mai kolligátum kialakítására, amely helyenként (pl. 1595-ben) még az esztendőn belül is érvényesítette az időrendet.

Az említett, nyomtatott katalógusban²² több mint száz további, régi, magyar vonatkozású nyomtatvány-leírás található, amelyek közül több tucat a hazai bibliográfia számára ismeretlen. Ebből is az a tanulság vonható le, hogy még milyen sok publikált katalógus és bibliográfia átnézésére lesz szükség, hogy teljesebb kép alakuljon ki a régi, tartalmilag magyar vonatkozású nyomtatványokról, nem is beszélve a többszörözött formában közzé nem tett gyűjteményi nyilvántartásokról.

¹⁵ Göllner 2191 (1. sz.), 2046 (2. sz.) és 2114 (14. sz.).

¹⁶ Göllner 2252 (25. sz.), 2237 (26. sz.), 2229 (28. sz.), 2227 (33. sz.) és 2376 (39. sz.).

¹⁷ Reichsgraeflich von Hochberg'sche Majorats-Bibliothek zu Fürstenstein. Bd. IV. [recte VI] Geschichte. Breslau 1892—3, 30—37, 41—42. — Jelzete ott „ung.Q.5.” volt.

¹⁸ 1—65. sz. — Az 54. sz. két önálló bibliográfiai egységet tartalmaz.

¹⁹ Ez a legmagasabb sorszám az 50. tagnál látható.

²⁰ 80. sz. — ma 51, 81. sz. — ma 52, 82. sz. — ma 54, 84. sz. — ma 50. sz.

²¹ Vö. 17. jegyzet.

²² Vö. 17. jegyzet 27—47.

Ha a moszkvai kolligátumban fennmaradt 66 régi magyar és török vonatkozású kiadványt impresszum szerint csoportosítjuk, úgy megállapítható, hogy 29 közli a megjelenési helyét, 27 esetben szerepel „erstlich” megjelöléssel az eredeti kiadás nyomdahelye, míg 11 kiadvány hely nélküli.²³ Feltűnő és egyben jellemző, hogy a hely nélküliek közül nem kevesebb, mint nyolc kiadvány az 1619—1621. évekből való.²⁴ Ebből is jól érzékelhető, hogy a harmincéves háború elején a nyomdászok óvatosabbakká váltak, és a politikai tartalmú kiadványokon óvakodtak feltüntetni nevüket, ill. városukat.

A Lenin Könyvtár gyűjtőkötetében a helynevek közül messze kimagaslik Prága, amely nyolc eredetin és 16 utánnymaton olvasható. Jóval kevesebb esetben, négy eredeti és öt utánnymat viseli Bécs nevét. Harmadik helyen áll Nürnberg négy eredeti kiadvánnyal és egy utánnymattal. Az összes többi 11 város neve²⁵ egyenként már legfeljebb csak egy-két tudósításon szerepel. Ezek szerint a kiadványok jelentős része tehát Prágára utal, ami jól magyarázza az 1619—1621. évi kiadványok közötti feltűnően sok hely nélküli nyomtatványt, hiszen ezekben az években Európának éppen ebben a városában zajlottak legviharosabban a politikai és katonai események. A kolligátumban fennmaradt tudósítások egy része is éppen a cseh rendekkel és azoknak Bethlen Gáborral folytatott tárgyalásairól szól. Jogos volt tehát az itteniek elővigyázata a politikai jellegű kiadványok közreadása kapcsán.

Míndezek alapján feltételezhető, hogy a gyűjtőkötetben fennmaradt és a nyomtatási helyet fel nem tüntető tudósítások közül — akárcsak a megjelöltek esetében — többeket a cseh fővárosban nyomtattak. Számításba vehető ez az eredetileg Bártfán készült levélújság esetében is. Az ebben található két szövegtípus — meglehetősen primitív módon — bekezdésen belül váltja egymást, ami igénytelen, kis műhelyre utal. Hasonló jelenség tapasztalható a kolligátum 32. tagjánál is, amely megjelenési helyül Prágát tünteti fel. A bártfai tudósítás utánnymatában látható szövegtípusok a moszkvai kolligátum számos más tagjában is felismerhetők, ill. az azokban található metszetek alapján további kiadványokkal hozhatók kapcsolatba (6, 7, 8, 11, 13, 26, 27, 35, 46. sz. stb.). Ezek kivétel nélkül utánnymatok, ráadásul egy kivételével (7. sz.) mind prágai nyomdák — túlnyomó részükben a Schumann-műhely — termékei. Ezek alapján arra lehet gondolni, hogy a bártfai újsággal utánnymata egy kisebb prágai sajtó alól került ki. A 66 nyomtatvány viszonylag jó áttekintést ad három időkor magyarországi eseményeivel kapcsolatban. A legrészletesebb és sokszor szinte személyes hangvételű tudósítást az 1595—1602. évek közötti hadieseményekről szóló több tucat levélújság nyújt (1—49. sz.). Többségük könnyen és jól szemlesithető az akkori idők magyar hadi krónikájával.²⁶ Az egyes újságlevelekben olvasható részletek kiértékelésére e cikk keretein belül nincs lehetőség, így e helyen legyen elég csupán utalni arra, hogy azokban nem is egy esetben igen fontosnak tűnő adatokra lehet bukkanni. Így csak példálódzva említhető most a visszafoglalt Esztergom (15. sz.) és Győr (40. sz.) városában látott feliratok, épületek stb. ismertetése, Buda és Pest egy eddig ismeretlen 1599. évi látképének leírása — sajnos a hozzá tartozó metszet nem maradt fenn — amely Albrecht Dürernek e városokról készült, de ugyancsak teljesen ismeretlen korábbi rajzára hivatkozik.²⁷ A további részletek feltárásának meg-

²³ Ez utóbbiak közül egy — 59. sz. — a „Cosmopoli” koholt helynevet viseli. — Egy alkalommal — 52. sz. — mind az eredeti, mind az utánnymat adatait feltüntették.

²⁴ E három esztendőből ezzel szemben mindössze két további kiadvány közli a megjelenési helyét: 57. és 63. sz.

²⁵ Augsburg, Bartfeld, Breslau, Dresden, Frankfurt a.d.O., Leipzig, Magdeburg, München, Olmütz, Óls és a koholt „Walstadt”.

²⁶ HORVÁTH Jenő, Rónai: *Magyar hadi krónika. II. köt.* Bp. 1897, 116—148.

²⁷ E helyen is megköszönöm Rózsa György ezzel kapcsolatos tájékoztatását.

könnyítésére és az összkép elnyerése érdekében helyesnek tünt az alábbiakban a moszkvai gyűjtőkötetben levő valamennyi nyomtatvány legalább sommás ismertetése a legfontosabb bibliográfiai hivatkozásokkal.

1. Bericht vnd || Kurtze Erzehlung deß He- || roischen gemüts, auch herrlichen vnd löblichen || Thaten welche der Hochgeborne Fürst vnd Herr, Herr Sigismundus || Batori, Fürst in Sibenburgen, Herr baider Wallachen, vnd Moldaw, etc. || wider den Türcken, mannlich bewisen hat. || . . . Durch Samuel Dilbaum, Burger in Augsburg, auß man- || cherley Missiuen fleissig zusammen getragen. || 15 96. (München, Adam Berg). A⁴ = [4] fol. (Csak az „A”-ív van meg, hiányzik B⁴—F⁴ G³ levél.)

Kertbeny 1182 — Apponyi 588 — Ballagi 961 — Hubay 378 — Göllner 2191.

2. Vom Türkischen Reich. || Bericht, was es für ein zu- || stand vnd gelegenheit in der Turkey jtziger zeit || habe, Aus einer vorrede Ioannis Lewenklaw von Amelbeurn, die er vber || seine Lateinische Türcken Chronik gestellet, . . . || Sampt einem Prognostico Antony Torquati Von Ferrar, || so er hiruo Anno 1480 dem damals regierenden || König in Vngern Herrn Matthias || vbergeben. || Mit einer Vorred des Ehrwürdigen vnd Hochgelerten || Herrn D. Iohannis Olearij, Superintendenten in der || Kirchen zu Hall In || Sachsen. || Zu Magdeburgk bey Iohann Francken, || Anno 1595. A⁴B⁴C⁴ = [12] fol.

Göllner 2046.

3. Türkische Beschneidung. || Warhaffte kurtze Be- || schreibung, wie Amurath, der jetzt regierende Türkische || Keiser, seinen Sohn Mohameten, so er von Cricassa, einer Natolia- || nerin, seinem Keßweib erzeuget, vnd nu mehr bey funfftzehn Iaren alt, || im vergangenem Monat Iunio, dieses lauffenden Iares, mit || grossem Pomp vnd herrlichkeit, zu Constantinopel || beschneiden lassen. || . . . || Sampt einer sonderlichen meldung etlicher Wunder- || werck zu Constantinopel. || M. D. LXXXV.

A⁴ = [4] fol.

Ø 1852. évi kiadása: Göllner 1750.

4. Warhaffte || Kurtze Beschreibung des || gantzen Proceß, was gestalt mit Graff Ferdi- || nanden zu Hardegk, gewesten General Obristen zu Raab, || Vnd mit Nicolaum Perlin de Forli, gewesten Obristen || Wacht: vnd Bawmeister daselbst, im Rechten || procedirt, dieselben darnirt, || Vnd || Hernacher auff beschehene der Römisch: Kays: || May: etc. vnsers Aller genedigsten Herrn, genedigste Re- || solution vnd Begnadung, den 15. Tag des Monats || Iunij, dieses 1595. Iahres, allhie in Wien || vom Leben zum Tode gerich- || tet worden. || . . . || Erstlich Gedruckt zu Wien in Osterreich, || Georg Hieber Formschneider. || 1595.

A⁴ = [4] fol.

Ø — Az eredeti bécsi kiadás: Borsá 5.

5. Warhafftige Neue Zeitung, || Wie die Siebenbürger, || Moldawer, Walachen, vnd Kosacken funff- || tzig tausent Tartern, so dem Türkischen Ferrat Bas- || sa haben zuziehen wollen, erschlagen, vnd auff's Haupt erleget. || . . . || Item, Was sich von dem 14. Iulio an, biß daher vor || Gran, vnd in Nider Vngern ferner zugetragen. || Gedruckt zu Leipzig, Im Jahre, || M. D. XCV.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2177.

6. Warhafftige Zeitung. || Von Eroberung Gockern || vnd was sich von Anfang des ersten biß auff den Vier || vnd zwanzigsten Julij des 95. dabey fürgelauffen || vnd zugetragen. || Auch was sich zuor bey Gran vnd Gockern zugetragen. || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, in deß || Hans Schuman Druckerey. || 1595.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2172. — Az eredeti prágai kiadás: Ballagi 955.

7. Neue Zeitung, || Vnd gründtlicher Be- || richt, was massen abermaln durch schi- || ckung deß Allmächtigen Gottes, deß Durchleuch- || tigen vnd Hochgebornen Fürsten vnd Weyda in Sieben- || bürgen Kriegßvolek, darüber der hochberümbte vnd streit- || bare Heldt Herr Barbil Georg Obrister, dem Erbfeindt || Christliches Namens vier Festung oder Granitzheuser ab- || gedungen darzu den Themeschwari Bassa auff das || Haupt geschlagen, vnd demselben grosse || Peut erlangt vnd bekommen. || Erstlich Gedruckt zu Wienn in Osterreich, || bey Frantz Kolben. Anno 1595.

A³ = [3] fol.

Göllner 2164.

8. Gott allein die Ehre. || Warhafftige Zeitungen || von Eroberung der Stadt Babotsch, vnd er- || haltenen Victoria vber die Ianitscharn || vom letzten Iulij. || Item || Vom Scharmützel, Welcher zwischen Gran || vnd Ofen geschehen, auch erlangten Beuth der

Cameel, || Gezelt, Geschütz, vnd vielen andern sachen, so die || vnsern darinnen vber-
 komen vom 4. Augusti, || dieses 95. Jahrs. || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag,
 Bey || Hans Schuman. || 1595.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2112.

9. Von eroberung der Vestung Fagiat, || Vñd vom Scharmützel, || welchen das Sie-
 benbürgisch Kriegßheer mit || den Türcken, bey ermelten Vestung Fagiat den 13. Augusti
 || dieses 95. Jahres gehabt, Auch wie durch Gottes hülfte der Beeg || von Lippa vnd
 Gienco sampt andern fürnemen Türcken || von den Vnsern gefangen vnd weg || gefüret
 worden. || Item, Was im verlaufenen Monat in Crabaten gesche-||hen: Vnd was für
 beuth von Vieh die vnserigen in Oberhungern || bey Hatwan bekommen haben. || . . . ||
 Erstlich Gedruckt zu Prag, bey Hans Schuman.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2105.

10. Beschreibung, || Vnd gründtlicher Be-||richt, von der Eroberung der Haupt
 Ve-||stung Grann in Hungern, . . . nach auß-||gestandner langer Belägerung, durch
 hülf deß Allmächtigen || Gottes den ersten vnd anderen September diß 95. Iar, ||
 endlich in der Christen gewalt gebracht, vnd mit || streitbarer Handt erobert || worden.
 || . . . || Gedruckt zu Wienn in Osterreich, bey || Frantz Kolben, in der Lilien Burschen.

A³ = [3] fol.

Göllner 2092.

11. Von Eroberung Gran. || Vnnd was sich dabey von || anfang des ersten Julij biß
 auff den 2. Septembris || zugetragen, auch was für beuth vnd anders die || vnsern darinnen
 vberkommen || haben. || . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Statt Prag, in || des Hans
 Schumans druckerey. || 1595.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2106. — Az eredeti prágai kiadás: Apponyi 1921.

12. Soli Deo gloria || Gutte Zeitung aus Vn-||gern, Wie die vnserigen durch Gottes
 hülf, die || Vestung Gran erobert vnd eingenommen . . . || Item, || Was man in der
 Vestung gefunden vnd || bekommen, Neben andern Zeitungen || aus Grätz. || . . . ||
 Erstlich gedruckt zu Wien, bey Georg Hieber. || 1595.

[A⁴] (levágva) = [4] fol.

Borsa 6 — Göllner 2111.

13. Beschreibung, || Vnd gründtlicher Bericht || von der Eroberung der Haupt Ves-
 tung Grann in || Hungern, . . . von an-||fang des ersten Julij biß auff den 2. Septem-||
 bris zugetragen, auch was für beuth vnd || anders die vnsern darinnen vber-||kommen
 haben. || Warhafftige Zeitung, Wie der Sinan Bassa mit || Heereskraft an die Mulda-
 wische Grentze, vber den Fluß die Tonaw || gesetzt, die Muldawische Landtschaft erst-
 lich anzugreifen, Deme ist || der Weidaw aus Siebenbürgen, . . . den Sieg er-||halten,
 vnd etlich Tausent Türcken erleget, Vnd deß fal-||schen Propheten Mahomets Fahne
 bekommen || haben, etc. || . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, in || des
 Hans Schumans druckerey. || 1595.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2091.

14. Manßfeldische Historia, oder Particular || Erzehlung alles was || Fürst Carol
 vom Manßfeldt in Vngern || außgericht, von Anfang seines Anzugs, biß zu seinem ||
 Todt vnnd Begrebuß, was sich weitter von Tag zu Tag mit || Scharmützeln, Schlachtern,
 Eynnehmungen etlicher Stätt vnd || Blochhäuser verlaufen, biß ihre Fürstliche Durch-
 leuchtigkeit, || Ertzhertzog Matthias endlich den 1. Septembris 95. die || Vestung Gran
 einbekommen, . . . biß auff den 13. Septemb. || Stylo nouo. || Welche Belagerung, Schlach-
 ten vnd Eroberung der Ve-||stung Gran, alles in 3. Kupferstücken nach dem Leben
 ab-||gerissen, vnd durch die Buchstaben hierinn || außfürlich erkläret. || Gedruckt
 erstlich zu Nürnberg, durch Leonhart Heußler. || Anno M. D. XCV.

A⁴B⁴C² = 20 pag.

Apponyi 1910 — Göllner 2114.

15. Warhafftige, || Eigentliche vnd Gründt-||liche beschreibung, von eröberung der
 herrlichen || vnd starcken Vestung Gran, . . . || Deßgleichen Von der Schlacht, welche
 das || Siebenbürgische Kriegßvolek, mit dem Sinan Bascha || gehalten, Geschenen den
 23. Augusti dieses || 1595. Jahres. || Item, Von eröberung des Festen am Wasser || gele-
 genen Berg Schlosses vnd Städtleins Vitzegrad oder || Plindenburg, welches die vnserigen
 durch Gottes hülfte den 22. Septem-||ber jetzt lauffenden Jahres, eingenommen . . . ||
 In Summa, Was sich vom 4. Augusti bis auff || den 22. Septembris im Feldläger allent-

halben || verlaufen, gründtlich be-||schrieben. || Erstlich gedruckt zu Wien, bei Georg Hieber. || [Anno 1595.] (levágva)

[])(* = [4] fol. (ivjel levágva)

Borsa 8 Göllner 2096.

16. Gute Neue Zeitung aus Sieben-||bürgen, Ober vnd Nieder Vngern, || Wie die Siebenbürger, || Moldawer vnd Walachen, den Sinan Bassa mit seiner grossen Türkischen macht, durch des || Allmechtigen hülfte geschlagen. . . || Item, Wie auch Gran, vnd nach dem Visegrad oder || Plindenburgk vnd andere Türkische feste Heuser, durch || die vnsrigen eingenommen wurden, etc. || Erstlich Gedruckt zu Dreßden, || Anno, 1595. A⁴ = [4] fol.

Göllner 2158.

17. Neue Zeittung || Vvnd Warhaffter Be-||richt, was massen das Christliche Kriegß-||Volk, in der Crabatichen Refier, die starcke vnd || wolerbawte Vestung Petrinia gestürmbt, vnd durch || deß Allmächtigen Gottes Hülf hernacher in jhr gewalt sampt dem Schloß Crastobitz gebracht, der || Rustan Begg erschossen . . . || Geschehen den 23. Septembr. Anno 1595. || Gedruckt zu Wienn in Osterreich, bey || Frantz Kolben, in der Lilien Burschen.

A³ = [3] fol.

Göllner 2165.

18. Copey eines Graffen Brieffs aus || Gran vnd Offen vom || 6. Nouemb: 95. Darin vermeldet wirdt, || was sich bißher mit der Stadt Offen, vnd ander vmb-||liegenden orten, auch Schlachten vnd Erobe-||rungen, biß heut dato zugetragen. . . || Sampt || Eim Schreiben aus Transalpina, des jtzi-||gen Fürsten aus Siebenbürgen Cantzlers, Herr || Stephanus Iozia genandt, darinnen die letzte grosse Victoria || des gemelten Fürsten von Siebenbürgen, so er wider den || Sinan Bassa, vor der Vestung Torgouista || erhalten, vnd gar in die Flucht ge-||schlagen, erzelt wirdt. || Erstlich Gedruckt zu Wien, Anno 1595.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2098.

19. Richtige Antwort, || Auff des Mahometh || Bassa, vnd des Beeglerbegen aus Griechen-||landt Werbung, an Graffen Ferdinanden von Hardeck, || vor seiner Gefengnuß, wegen eines Frieden oder Stillstands, mit dem Türkischen Sul-||dan auffzurichten. || Sampt angehengter ernstlicher Vermahnung, || des Hochgelehrten vnd weitberühmpten Herren, Hein-||rici Stephani an die Röm. Kay. May. Rudol-||phum 2. . . || Gedruckt zu Prage, durch Iohan To-||lotzqui, Im Jahr, 1595.

A⁴B⁴C³ = [11] fol.

Apponyi 1915 — Hubay 366 — Göllner 2075.

20. Aussag Fünff gefange-||ner Türcen so von des Türcen jtzigem zu-||standt einen jeder insonderheit gefragt, auch was sie da-||rauff geantwortet wie folget, mit andern Beut || zu Gran einbracht, den 8. dieses Win-||termonats. || Sampt der Siebenbürgischen Confirmation || vnd Particularitet der Victorien wider den Sinan Bassa || vom 22. Wintermonat. || Auch wie sich vnsrer Kriegsvolk . . . vor Wei-||nachten, 96 ins Winterlager begeben haben. || Gedruckt zu Wien bey Greger Hübener || Anno 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ø

21. Eygentliche Erzehlung, || Wie Sigismundi Bathori, Fürst in Sie-||[[ben]bürgē, Moldaw vnd Walachey, dem Türkischen Sultan ist abgefal-||[[1]en, . . . [W]ie Machomet des Dritten dieses Namens, jtziger Türkischer Sul-||tan, seine neuntzehn Brüder Tyrannischer weiss hat stranguliren. . . || Auch, || Eigentliche Beschreibung Fürst Carll von Mansfeld herkoemen, Leben || vnd ritterliche Thaten, so er nicht allein im Niederland vnd Franckreich verricht, sondern auch || in Vngern, vnd wie er nach behaltener Victori vor Gran, Kranck worden, sein Geist auff-||geben vnd zur Erd bestattet worden ist. || . . . || Itzo Nachgedruckt an der Oder, H. || im Jahr 1596.

A⁴B³ = [7] fol.

Ø

22. Gewisse Neue zeittung, || Wie jetzo newlich die || Inwohner zu alt Ofen vmb hülf vnd erle-||digung vom Türcen, beym Herr Balfy angehal-||ten, . . . Vnd von den vnsrigen in schutz vnd || schirm. Angenommen worden, In diesem || 1596. Jahr, den 22. Ianuarij. || Deßgleichen wie die vnsrigen von Gran, || den 26. Ianuarij, auff den Streiff außgezogen, || Vnd 3. Meil vnder Ofen kommen, . . . || Erstlich Gedruckt zu Bardfeldt, in || Vngern. || 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ø

23. Neue Zeitung. || Von dem Bascha aus || Temetschwar, Wie er mit Fünff vnd || Siebenzig wolbeladener Wägen seines Haab vnd || Guts nach Griechischen Weissenburg im abzug gewesen: . . . auff's Häupt erlegt . . . Darnach sein Kopff mit grosser Auß-|| beut gen Lippa gebracht ist || worden. || von dem 4. Februarij, dieses || 1596. Jahr. || Erstlich gedruckt zu Prag, bey Vldrich Walda, || In diesem 96. Jahr. Den 23. || Februarij. A⁴ = [4] fol.

Ø Másik kiadás: Hubay 388 — Göllner 2267a.

24. Nawe Zeitung, || Was diesen Monat || Aprilis in Siebenbürgen, Polen, Ober || vnd Nieder Vngern sich zugetragen vnd ver-||lauffen, Auch von der grossen Kriegsrü-|| stung des Türkischen Keysers. || Item, Prophecey vnd Aussage, eines | alten acht vnd achtzig Jährigen Bawern, welchen || etliche Vngerische Herrn auff den jetzt gehaltenen Landtag || gen Preßburgk haben fordern lassen . . . || Im Jahr, || M. D. XCVI. A⁴ = [4] fol.

Ø

25. Vom Glückseligen Sieg || vnd zerstrewung vieler Tausent Tartarn vnd || Turcken bey der Stadt Lippa, welche als sie dieselben || verwichenes Monats Aprilis, diß Sechs vnd Neuntzigsten Iares, || belegert. . . || Item, || Welcher gestalt die wolverwarte Stadt Teme-||schwar, vnd von den vnsern angezündet. . . so wol was sich newlichen || bey Setschin vnd Filleck verlauffen hat. || Auch von einem Newgebornen Kindt, welches || an dem Venediger Meer gefunden worden, vnd was für || wunder sich damit zugetragen. || . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, durch || Hans Schumans Erben. || 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ballagi 993 — Hubay 393 — Göllner 2252. — Az eredeti prágai kiadás: Apponyi 1933 — Hubay 2393a.

26. Von Eroberung dreyer Vestungen, || In Ober Hungern der || Stadt Wacen, In der Wallachey der Stadt Klaudi, || vnd in Dalmatia der Vestung Casta Nauico, . . . || Item Wie die Türcken an dreyer örtern erstlich bey Gran, || zum andern zwischen Stulweissenburg vnd Rab vnd zum || dritten bey Ofen von den vnsern beraubt vnd ge-|| schlagen sind worden. || Item, Welcher gestalt die Türcken Clissa widerumb ein-||nemen wollen . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, durch Hans || Schumans Erben. 1596.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2237.

27. Von Einnemung der || Stadt Wacyen: Vnd vom Hauptsturm || welcher zu Teme-schwar geschehen, . . . || Item: Wie die Christen gen Erla vnd, || bey der Stadt Wacyen eine grosse Beuth den Türcken ge-||nommen, vnd die Türkische Solgaten zu Adriano-|| poli viel Heuser in Brand gesteckt haben. || . . . || Erstlich gedruckt in der Alten Stad Prag bey || Anna Schumannin. Anno 1596.

[4] fol.

Ø

28. Warhafftige || Beschreibung, mit was || Herrlicher Pracht vnd Solennitet, jetzt || regierender Türkischer Käyser Mehemet Sultan, || den 6. Iulij, dieses lauffenden 1596. Jahres, wi-|| der die arme Christenheit, dieselbe zuuertilgen, || aus Constantinopel in eigner Person || ausgezogen. || Gedruckt zu Prag, Im Jahr || M.D.XCVI.

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2229.

29. Victoria. || Warhafftige Beschreibung || wie es sich bey der Eröberung der Vestung Hattwan in öber Vngern, welche den 3. Septemb. || das ist, Dinstag nach S. Egidj dieses 1596. Jahrs, . . . || Sambt angehenckter Christlicher Dancksa-|| gung nach erlangtem Sieg . . . || Erstlich gedruckt in der Alten Stadt Prag, || durch Nicolaum Straus. || 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ø

30. Particularitet || Wie die Festung Pe-||trinia, von dem Erbfeinde || der Christenheit dem Türcken, belägert, vnd durch Gottes hülfte vnd beystand von || den vnserigen entsetzt vnd saluiret . . . || Gedruckt zu Bresslaw, durch || Georgium Bawman. || 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ø

31. Adi den 23. Octobris, Anno 1596. || Warhafftige erzelung, was || sich vnder dem Christlichen Kriegßvolck vnnd dem || Erbfeind Türcken vor Keredes verloffen, . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, || Durch Ulrich Walda. || 1596.

A⁴ = [4] fol.

Ø

32. Erschreckliche || Tyranny, vnd vnmensch-||liche grawsame Thaten der Türcken, || gegen vns Christen Kriegsvolek in Eroberung || der Vhstung Erlaw. || . . . || Gedruckt zu Prag, Im Iahr, || M.D.XCVI.

A⁴A⁴[!] = [8] fol.

Ø

33. Belegerung Erlau vnd darauff folgende Schlacht, zwischen den || Christen, Türcken vnd Tartarn, in obern Vngern geschehen, || Sowoln kurtze vorgehende Beschreibung, was || sich nach vberwindung vnd einnam Hattwan, von tag zu tag ver-||loffen . . . || Dergleichen was hernach, mit den Scharmützelv vnd der Schlacht bey Kerestes, . . . alles von dem Mo-||nat Septemb. diß auff den jetzigen Decemb. dieses 1596. beschrieben, || vnd mit schönen Figuren gezieret. || [metszet] || Zu Endt mit zweyen schönen Kupfferstücken, Als die belegerung der Vestung || Erlau, auch den Scharmützelv vnd der Schlacht bey Kerestes ergangen. || (Gedruckt zu Nürnberg, In verlag || Ioachim Lochners.)

A⁴B⁴C⁴D⁴E⁴ = [20] fol.

Kertbeny 1221 — Apponyi 599 (vari.) — Ballagi 956 — Hubay 377 — Göllner 2227.

34. Warhafftige || Neue Zeitung || von Raab. || Wie diese weitberümbte Fehstung, Durch || Gott des Allmechtigen hülf vnd beystandt, von den || Christen widerumb eröbert, . . . || Erstlich Gedruckt zu Leipzig, Bey Abra-||ham Lamberg. || Anno M.D. XCVIII.

A⁴ = [4] fol.

Ø

35. Gründtliche Particularia || Von glücklicher einne-||mung vnd eroberung der gewaltigen Fe-||stung Raab, in Hungern: welche die Türcken || mit list vnder sich gebracht, Vnd in die vierd-||halb Iahr in ihrer macht gehabt. || . . . || Erstlich Gedruckt zu Prag, in der Alten Stadt, || durch Georg Jacob von Datschitz. || Im Iahr: || M.D.XCVIII.

A⁴ = [4] fol.

Ø — Az eredeti prágai kiadás: Apponyi 1941 — Göllner 2365.

36. Die ander fröliche Neue Zeitung. || Wie die mechtige Vhstung || Raab, durch Gottes Gnedige schickung || vnd hülfte, von dem Wolgebornen Freyherrn Adolff || von Schwartzenberg eingenommen . . . || Erstlich Gedruckt zu Dressden durch || Matt-hes Stöckel. Anno 1598.

A⁴ = [4] fol.

Ø

37. Soli Deo Gloria. || Von Sigreicher | Eroberung der Vestung || Rab, vnd Ritterlichem Sig wider die || Türcken daselbst, welchen Gott der Allmechtig sei-||nem Christlichen Volek, dieses Acht vnd Neuntzigist Iahr || inn der Nacht am Sonntag Quasimodo, || verliehen hat. || . . . || Gedruckt zu Olmütz, durch || Georgium Händl.

A⁴ = [4] fol.

Ø

38. Gründtlicher Particular || Von Glücklicher || einnehmung vnd eröberung der ge-||waltigen Vestung Raab, in Hungern: || Welche die Türeken mit list vnter sich ge-||bracht, Vnd in die vierdhalb Iahr in jhrer macht gehabt haben. || [metszet] || Gedruckt zu Bresslaw, durch || Georgium Bawman. Im Iahr. || M.D.XCVIII.

A⁴ = [4] fol.

Ø

39. Türkisches tranck gelt wegen verlusts Raab. || Das ist, || Ein ausführliche Erzeh-||lung, was sich zum theil noch in einnehmen Raab || mit den Türcken begeben, . . . || Gedruckt zu Walstadt, im jahr || 1598

A⁴ = [4] fol.

Göllner 2376 — Utánnyomata: Apponyi 1946 — Göllner 2376 jegyzet.

40. Schatz vnd Vorraths Erzählung, || Von allerley || Goldt, Solber, Muni-||tion, Meel, Saltz, Honig, Türkischem Ge-||tränck, zweygebackten Brod, vnzehlichen Vorrath an || allen Dingen, so nach Einnehmung Raab nach den ersten || vierzehnen Tagen in heimlichen vnter der Erden || verwareten Gewölbern gefunden || worden. || . . . (Gedruckt zu Walstedt, Im Iar 1598)

A⁴ = [4] fol.

Ø

41. Lob vnd Danck Predig, || Wegen Glückseli-||ger vñ Ritterlicher Eroberung || der Hauptvestung Raab, gehalten zu || Wien in Osterreich, in der Thumbkir-||chen bey S. Stephan, den 2. || Tag Aprilis, Anno || 1598. || Durch || Georgium Scherer, Societatis Iesv || Theologum. || . . . || Gedruckt in der Alten Stadt Prag, || durch Nico-laum Strauß. M.D.XCVIII.

A⁴B⁴C⁴D⁴ = [16] fol.

Ø

42. Pannonia || Divo || Rvdolpho || Secvndo: Impe-||ratori Romano, S. A. || Suo|| Regi, Archidvci, & Domino &c. ||& || Jllustrißimis ut & Illustribus || Jmperii Romani || Ordinibus, || A. D. || M.D.IIC. || Ratisbonam || ad || Comitua Imperialia evocatis, || Supplex: || Habitu ex laciniis Maronis contexto producta || ab || Othone Gryphio: Goarino: Catto: || Gymnasij poëtici Ratisponensium Rectore. || Noribergae || Excudebat Paulus Kaufmannus.

A⁴B⁴ = [8] fol.

Apponyi 1940.

43. Siebenbürgische Zeitung. || Warhaffter Bericht, welcher || massen der Durchläuch- tige Hochgeborne || Fürst vnd Herr, Herr Sigismundus Fürst in Sieben-||bürgen, Wa- lachey vnd Moldaw, Grafe der Zeckler, etc. Die Käy-||serlichen abgesandten empfangen vnd angehört, sein gantzes Land vbergeben, || jhnen. . . || Sampt einer Verzeichnuß der Ordnung, so der Wol-||geborne Herr, Herr Adolph, Freyherr zu Schwartzenburg, || seinem Kriegsvolck die herrliche geschwinde Einnam, Raab || betreffend, fûrgehalten, vnd sich derselben || gebraucht. || Gedruckt zu Nürnberg, im Iahr. || 1598.

A⁴ = [4] fol.

Ø — Más nürnbergi kiadások: Kertbeny 1282 – Apponyi 1945 — Kertbeny 1283.

44. Schreiben. || Des jtzigen Türckischen Keyzers Machomet || aus Constantinopel, ahn. || Heinricum IIII. König || in Franckreich vnd Nauarra, etc. darinne ge-||meldet wirt aus was motiuen gedachter Türckischer || Keyser, mit Ihr Key. Mayest einen neuen friede vnd || anstandt auffrichten wollen. || Sampt einer wiederholung, vnd bestetigung, der vorigen || Bündnissen, vnd Frieden, so zwischen jhm, dem König von Franckreich, || Mechtiger Meer herscherin von England vnd Venetianer || vor diesem gemacht worden. || [metszet] || Gedruckt erst in Wien bey Greger Hübner, Anno 1598.

A⁴ = [4] fol.

Borsa 12.

45. Contrafactur || Der gewaltigen Stadt || Puda oder Ofen, auch die Festung Pest, so ||vber der Thonaw gelegen, Erst von dem weiterümpften || Albrecht Düerer, Darinn zu sehen, diese letzte Belagerung, || vnd wider Abzug der Christen, . . . || Beneben der fröhlichen Zeitung vnd wahren || Bericht, von Entsetzung der gewaltigen Siebenbürgi-||schen Hauptfestung Wardin, sampt andere verlauffene Sieben-||bürgische vnd Vngeri- sche Kriegs Sachen, so sich von Tag || zu Tag zugetragen, biß in vnser jtziges Win-||terläger, Anno 1599. || [metszet] || Erstlich gedruckt zu Augspurg, bey Georg Kreß, ||in der Jacober Vorstadt.

A⁴ = [4] fol.

Ø

46. Warhafftige Zeitung, || Von der Schlacht Sigis-||mundi Bathori, mit dem Michael Wayda, auß || der Wallachey vnd Georgen Basta, welche dieses lauffen-||de Sechzehen- hundert vnd Erste Iar, den dritten tag des || Monats Augusti, An der Siebenbürgischen vnd Vngri-||schen Gräntzen beschehen: Allda gedachter Bathori mit || grossem spot vnd verlust seines Volcks auffß || haupt geschlagen worden. || [metszet] || Erstlich ge- druckt in der Alten Stadt Prag, bey || Hans Schumans Erben, 1601.

A⁴ = [4] fol.

Ø

47. Gründtliche vnd || Warhafftige Newe zeitung || von Eroberung der ansehnlichen Vestung || Stul Weissenburgk, wie dieselbe von Ihrer Fürstlich: || Genaden Duca de Mercuri, Feldobristen in Ober Vngern be-||lägert, gestürmt, vnd hernach de 20 Septemb: im 1601 Iahr || eingenommen, . . .

A⁴ = [4] fol.

Ø

48. Beschreibung || Von des Türckischen || Kaisers Macht vnd Sterck mit welcher || er jetzt und aus sonder verhencknus Gottes, vnserer || Sünden halben, zu den Christlichen Gräntzen sich nahet, || . . . || Item, Von erlangter Victoria in Siebenbürgen wieder || Moyses Tschaxel vnd sein anhang, so sich der Key. Mav. || gantz vngheorsamlichen er- zeigen wollen. || . . . || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, bey den || Schuma- nischen Erben. || 1602.

A⁴ = [4] fol.

Hubay 432.

49. Appendix Relatio: || I: Fra. || Kurtzer Bericht, was || sich in newlicher zeit in Vngern, Siebenbür-||gen, vnd mit Stulweissenburg, auch im Niederland, || Spanniern, Holland, Seeland, Ambsterdam, Dantzig, Mey-||land, Muscaw, Franckreich, Augspurg, Nürnberg, vnd sonst in || Deutzland, hin vnd wieder zugetragen, so in der vorigen Rela- tion || nicht kommen können, . . . Neben zu Ende angehenkten Bericht der Churfürst-||

lichen zu Dreßden gehaltener Heyraht. || Geschrieben vnd Continuiret || Durch || Iacobvm Framen: H. || der Historien liebhaber. || [záródísz] || Gedruckt zu Magdeburg bey Iohan: || Bötchern, Anno 1602.

A⁴B⁴ = [8] fol.

Ø

50. Duellum Glöselianum. || Das ist, || Zwey vterschiedliche, vnd || darzu wiederwertige Bedencken, vber der || Frag, Ob den Ungrischen Landständen || die Freyheit der Religion zu || zulassen sey. || Eines, || Doctoris Melchioris Glöselii, Weihe Bischoffs || zu Wien, vnd Administrators des Bisthumbs || Newstadt, welches Negative streitet. || Das ander, || Doctoris Polycarpi Leisers, Churfürstlichen || Sächsischen Hoffpredigers, vnd verordneten || zu Kirchen vnd Schulsachen, || Welches Affirmativē schlesuset. || . . . || in den Druck verfertigt, durch || M. Theophilum Philaethen Christopolitanum. || Leipzig, || In Vorlegung Abraham Lambergis. (Anno || M.DC.VIII.)

A⁴B⁴C⁴D⁴E⁴F⁴G⁴H² = [4] + 54 [recte 46] + [1] pag.

Ø

51. Exemplar || reconcilia-||tionis cum Hun-||garis factae 23. Junij, || Anno 1606. || [metszet] || Cum Gratia Superiorum. || Pragae, || Typis Othmarianis.

A⁴B⁴C⁴D⁴ = [16] fol.

Ø — Címlapvátozata: RMK. III. 1048 (1) — Hubay 442 (1)

52. Abdruck || Der Reconciliation vnd || Vergleichung mit den Hungerischen || Stenden, geschehen zu Wien in Osterreich, den 23 || Junij. Anno 1606. . . . Erstlich Gedruckt in der Alten Statt || Prag, durch Iohan Othmar Iacobi. (Nachgedruckt zu Nürnberg durch || Christoff Lochner.)

A⁴B⁴C⁴D⁴ = [16] fol.

RMK. III. 1030 — Apponyi 691 — Hubay 439a.

53. Abdruck || Der Friedens Handlung || vnd Vergleichung mit den Hungerischen || Ständen. || Insonderheit auch von des Herrn Botschkay || seiner Person, Tittel etc. vnd gantzen || Befriedung. || [metszet] || Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, || durch Iohan Othmar Iacobi. M.DCVII.

A⁴B⁴C² = [10] fol.

Ø — Más utánnomása: RMK. III. 1031.

54. Conditiones || Pacis Inter Roma-||norum Et Turcieum Impe-||ratorem, . . . Praegae, || Typis Othmarianis. || 1607

A⁶ = [6] fol.

RMK. III. 1048 (2) — Hubay 442 (2).

54a. Friedens Conditiones. || wie dieselben zwischen dem Römischne || vnd Türckischen Keyser, Rudolpho dieß Namens || dem andern, vnd Hehomath Sultan dem ersten. . . || Erstlich gedruckt in der alten Stadt Prag durch || Iohan Ottmari Iacobi. 1607.

A⁴ = [4] fol. [csonka, hiányzik B³]

RMK. III. 1047 — Hubay 444. — Más utánnomata: RMK. III. 1051 — Hubay 443.

55. Schreiben || Fürsten Gabriel || Bethlehem in Sieben-||bürgen, || An die Herren Directorn || deß Königreichs Böhemb. || . . . || Gedruckt im Jahr 1619.

A⁴ = [4] fol.

RMK. III. 1269 — Apponyi 743 — Hubay 478.

56. Antwortschreiben, || An den Fürsten in || Siebenbürgen, von den || löblichen Herren Directorn in || Böhemen abgegangen, || Den 9. Septemb. 1619. Jahrs. || . . . || Gedruckt im Jahr, wie obstehet.

A⁴ = [4] fol.

Hubay 476.

57. Legationis, || In Regiis || Vngaror. Comitii || Proximis, Nomine Evange-||licorum Regni Boemiae || Ordinum, || A Doct. Iessenio, Obitae, || Renvnciatio. || . . . || Pragae, || Excudebat Paulus Sessius, Academiae Typographus. || Anno M.DC.XIX.

A⁴B⁴C⁴D² = [14] fol.

Apponyi 1993.

58. Qvere-||la Hvnga-||riae. || Anno || M.DCXX.

A⁴B⁴C⁴ = [12] fol.

RMK. III. 1314 — Apponyi 2001 — Hubay 494.

59. Fedus || Ungaro-||Bohemicum, An-||no Salutis M.DC.XX. || Aprili mense, Pragae, || . . . || Nec-Non || Articuli A Serenis-||simo Dn.Dn. Gabriele Bethlen, &c. || . . . || Cosmopoli, || MDCXX.

A⁴B⁴C⁴D⁴E⁴F⁴ = 48 pag.

RMK. III. 1309 — Apponyi 779 — Hubay 509.

60. Extract der Resolution, || So den Kayserlichen || Gesandten den 12. Ianua-||rii zu Preßburg von den Vngari-||schen Ständen ertheilet worden. || [záródísz] || Gedruckt im Jahr || Christi 1620.

A⁴ = [4] fol.

RMK. III. 1308 — Apponyi 1997.

61. Deß Königreichs Hungarn || Offene Klagschrifft. || An die gantze Christen-||heit, ... || Im Jahr Christi M.DC.XX.

A⁴B⁴C⁴ = [12] fol.

RMK. III. 1312 — Hubay 498.

62. Der Röm.Kayserl. || auch zu Hungarn vnd Böhmen, etc. Kö-|| nigl. Majest. Edictal-Cassation, der vnbillichen, || vermeynten vnd von Rechts wegen nichtigen || Wahl Gabriel Bethlems zum Kö-||nig in Ungarn. || ... || Item Copey eines Schreibens, so der Graf von || Mansfeld an den Bethlen Gabor soll ge-||than haben. || Gedruckt im Jahr || M.DC.XXI.

A⁴B⁴C³ = 21 pag.

RMK. III. 1324 — Apponyi 2619 — Hubay 546.

63. Sacratissimae Caesa-||rae, Ac Germa-||niae, Hvngariae, Bohemiae || &c. Regiae Majestatis, Edictalis Cassatio, Iniquae, || Praetensae, & ipso jure nullae Electionis Ga-||brielis Bethlen, in Regno || Hungariae. || ... || Augustae Vindel: || Recusa per Andream Apergerum. || Anno M.DC.XXI.

A⁴B⁴ = [8] fol.

RMK. III. 1319 — Hubay 544. Más kiadása: RMK. III. 1285, 1286, 1342.

64. Drei vnderschiedliche Tractätlein. || I. || Der Römischen Keyser-||lichen, auch in Germanien, zu Hungern vnd || Böhmen Kön. May. Edictal Cassation, der vnbilligen || vermeinten, vnd von rechtswegß nichtigen Wahl Gabriels || Bethlen, im Königreich Vngern: ... || II. || Chur Sachsens, dem Pfälzischen Gesandten, Georg Friedrichen, Gra-||uen zu Hohenloe, etc. gegebene Resolution, zu Dreßden im Monat || Ianuario 1621. || III. || Eynfältig vnd wolmeinender Discours mit inserirter trewhertziger Warnung || vnd adhortation, ... || Gedruckt im Jahr, 1621.

A⁴B⁴C⁴D⁴E⁴ = 39 pag.

RMK. III. 1345 — Apponyi 792.

65. Neue || Huldigungs Predigt: || Bey || Des Durchlauchtigen || Hochgebornen Fürsten vñ Herren, || Herren Gabriels, Fürsten ... || Gehalten || Durch Michaelern Lyresium N.S. || Ietziger zeit Evangelischen Pfarrern || vnd Predigern zu Oppeln. || Den andern Sonntag nach Trinitatis, || war der fünffte Junij In diesem 1622. || laufenden Jahre. || Gedruckt in der Fürstl. Stadt Olse, || Bey Iohann: Bössemessern.

A⁴B⁴C⁴D² = [14] fol.

Ø

BORSA GEDEON

FIGYELŐ

Tipográfus találkozó Keszthelyen. 1979. októberében rendezték meg Keszthelyen a szocialista országok Nemzetközi Tipográfus Találkozóját, hogy e fórumon a könyv és a nyomtatvány megformálásának, a nyomtatás útján való interpretációnak időszerű kérdéseit az illetékes szakemberek megvitathassák.

A Találkozót a Kulturális Minisztérium Kiadói Főigazgatósága megbízásából a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése rendezte meg és azon a szocialista országok tipográfus-küldöttségekkel képviseltették magukat. Tíz referátum hangzott el a könyvek tervezéséről, a szakkönyvek úgynevezett didaktikus tipográfiájáról, a képes albumokról, a nyomtatásban alkalmazott betűk formai és esztétikai problémáiról, a gyermekkönyvek grafikai arculatáról és a tipográfia oktatásáról. A küldöttek rögtönzött kiállításon mutatták be saját tervezésű könyveiket. A találkozó elnöki tisztjét Haiman György professzor töltötte be.

A találkozóra két alkalmi kiadvány is készült. A *Korstilus és a könyvművészet társadalmi felelőssége* c. füzetben a gyomai Kner Nyomda, Petőcz Károly tervezésében hasonlóan közreadta Kner Imrének *Betrachtungen über die Möglichkeit der Herausbildung eines modernen Buchstils* c. 1927. évi röpiratát Haiman György fordításával és bevezető tanulmányával. A Zrínyi Nyomda nyomdászattörténeti minisorozatának pedig ez alkalomból jelent meg Erdélyi János terve szerint készült kötete *Kner Imre és Beatrice Warde találkozója* címmel, amely Kner és a jeles angol tipográfus asszony 1937. évi vitáját és Kner egyéb tanulmányait mutatja be egykorú dokumantumok hasonmásában, Haiman György magyarázatával és bevezetőjével.

A résztvevők összegezték a találkozó tapasztalait és úgy határoztak, hogy a könyvek és nyomtatványok tipográfiai színvonalának minden irányú fejlesztése érdekében ajánlásokkal fordulnak tervező kollégáikhoz, a kiadókhöz, a nyomdászokhoz, a könyvészet dolgozóikhoz és az olvasóközönséghez. Az ajánlások szövegét itt közöljük a *Magyar Könyvszemle* olvasóinak számára.

A tipográfusok és könyvművészek keszthelyi találkozójának ajánlásai

A tudás és műveltség legnagyobb részét korunkban is olvasás útján szerzik meg az emberek. Az olvasás eszköze a könyv és a nyomtatvány, amelynek technikai és művészi megformálásáért a tipográfus (a tervező) felelős. A tipográfusnak tudatában kell lennie az olvasóközönség irányításában rejlő felelősségének, lehetőségeinek és korlátainak. Egész tudását és fantáziáját a humanizmus és a szocializmus szolgálatába kell állítania. A technikai és művészi megformálás az olvasásnak, megértésnek, a tartalom elsajátításának nélkülözhetetlen tényezője. Ezért minden nyomtatvány hatékonyságának feltétele a megfelelő technikai és esztétikai minőség. A tipográfus és könyvtervező feladata, hogy a technikai és esztétikai minőség állandó emelésén fáradozzék, s hogy e munkájában segítőtjének nyerve meg a kiadókat, nyomtatványmegrendelőket és a nyomdákat. Fel kell kelteni azonban az olvasóközönség igényét is a technikailag korrekt és célszerű, ugyanakkor esztétikai igényeket is hordozó szép betű, szép könyv és szép nyomtatvány iránt.

A szocialista országok Keszthelyen összegyűlt tipográfusai és könyvtervezői ezzel a memorandummal a korszerű, funkciójának megfelelő tipográfiára vonatkozó állásfoglalásukat akarják kinyilvánítani.

1. A tipográfia legfontosabb gyakorlati célja az olvashatóság, de a tipográfiai minőség nem merül ki ebben. Minden tipográfianak elengedhetetlen kelléke a művészi megformálás. Minden feladatot a tartalom, a cél, a nyomtatvány rendeltetése, a gazdaságosság és a műszaki lehetőségek figyelembevételével, az olvasó érdekében optimálisan kell megoldani.

A tipográfianak, mint interpretáló művészetnek törekednie kell arra, hogy szoros kapcsolatot alakítson ki a szerző és az olvasó között. Különösen a könyvtypográfianak kell optikai eszközökkel a szerző stílusára és nyelvére ráhangolni az olvasót. Ehhez technikai ismeretekkel, művészi tapasztalatokkal és készséggel, kreativitással és fantáziával rendelkező tipográfusokra van szükség.

2. Elutasítjuk azt, hogy egy bizonyos, korunkra jellemzőnek tartott betűfajta előnyben részesítsenek. A különböző feladatokhoz sok szép betűfajta van szükségünk, klasszikusokra és maiakra egyaránt, valamennyi szokásos fokozatban. Szükségesnek tartjuk, hogy a szocialista országokban tovább növekedjék a korszerű betűfajta választéka. Ezért javasoljuk a KGST nyomdaipari munkacsoportjának, hogy írjon ki ismét pályázatot új nyomdabetűk tervezésére.

A betűkultúra növelése érdekében célszerűnek tartjuk, hogy az alkalmazott betűtípus nevét a könyvekben feltüntessék. A Jan Solpera által kidolgozott nyomdabetű osztályozási rendszer tanulmányozását és megvitatását javasoljuk az érdekelteknek.

3. Üdvözöljük a foto-, a fény- és a digitális szedés gyors fejlődését, a számítógépes vezérlésű tördelésnek és az új gépsoroknak a nyomtatásba való körütekintő beállítását, valamint a könyvkötés gépesítését, de mindezek az újítások nem vezethetnek az esztétikai és műszaki minőség romlásához. A tipográfiai folyamatok programozásába az esztétikai értékű tényezőket is be kell vonni.

Mivel az új betűk, valamint a szedő- és nyomtatórendszerek beszerzése nyomtatványaink és könyveink minőségét döntően befolyásolja, azt kívánjuk, hogy az ilyen döntésekbe vonjanak be tapasztalt tipográfusokat is.

4. Mivel a tipográfusok, különösen pedig a könyvtervezők munkájának a jövő századokra is hatnia kell, a múlt generációk legjobb tapasztalatait a jelenbe integrálni kell. Célszerűnek tartjuk, hogy a korszerű tipográfia minimális technikai-esztétikai követelményeit országokként kidolgozzák. Az egyes országok javaslatait egy későbbi tanácskozáson egyeztetni lehetne.

5. A tipográfusoknak és könyvtervezőknek különös gondot kell fordítani a politikai könyv korszerű megformálására. A hagyományos eszközök mellett itt is keresni kell az olvasó figyelmének megragadását szolgáló új eszközöket.

6. Az ismeretterjesztést, ismeretközlést és tanulást szolgáló kiadványokban felmerülő újszerű közlésmódok szükségessé teszik e tartalom megfelelő formájának, a didaktikus tipográfianak gyors fejlesztését. Helyesnek tartanánk, ha e terület szakemberei külön konferencián vitatnák meg problémáikat, s ha az egyéb szakmai fórumok is nagy figyelmet szentelnének e kérdésnek.

7. A képi megjelenítés minden fajtájának jelentősége napjainkban egyre növekszik. A reprodukció és a fénykép egyre magasabb színvonalú megjelenítése mellett a művészi (grafikai) illusztrációnak megfelelő helyét továbbra is biztosítani kell a könyvben.

8. A gép és a korszerű technika önmagában nem elegendő, nem pótolja, hanem feltételezi a szakember nagyobb hozzáértését is. A tipográfusok és könyvtervezők egyre igényesebb képzése mellett nem hanyagolható el a könyv és nyomtatvány jó minőségű és esztétikus megjelenítésében fontos szerepre hivatott nyomdai dolgozók képzésének fejlesztése sem. Szükségesnek tartjuk továbbá a műszaki szerkesztők képzésének fejlesztését is. A képzésben az egyes országok eltérő helyzetét figyelembe kell venni.

9. A szocialista országok itt részvevő küldöttei gondoskodnak arról, hogy a Keszthelyen szerzett tapasztalatokat a közreműködő országok szakmai folyóirataiban mielőbb ismertessék a nyilvánosság előtt. A megjelent publikációkat megküldik a magyar Kiadói Egyesületnek és általában arra törekednek, hogy kölcsönösen kicseréljék a tárgyra vonatkozó információikat. Javasolják, hogy magyar részről gondoskodjanak a keszthelyi találkozó anyagának kiadványban való közzétételéről.

10. A jelenlevők a tipográfia és a könyvtervezés kérdéseinek nagyobb nyilvánossága érdekében állandó közreműködésre hívják fel országaik szaklapjait.

Hasznosnak tartanak az egyes országok és tervezők tipográfiai és könyvművészeti alkotásait bemutató vándorkiállítások szervezését.

A találkozók résztvevői javasolják az irányító szervezeteknek egy, a tipográfiával és könyvtervezéssel foglalkozó, az érdekelt országok közös erőfeszítéseivel előállítandó évkönyv létrehozását.

A szocialista országok résztvevő küldöttei hasznosnak és kívánatosnak tartják országaik tipográfusai és könyvművészei tartós kapcsolatának megteremtését és javasolják, hogy az eredményesnek bizonyult találkozót — az irányítószervi konferenciák döntésétől függően — két évenként rendezzék meg.

Keszthely, 1979. október 5.

A Keszthelyi Nemzetközi Tipográfus Találkozó küldöttei.

HAIMAN GYÖRGY

A tatabányai Szinnyei Kör. 1974. szeptember 9-én, a III. Komárom megyei Könyvtári Hét keretében alakult meg a tatabányai könyvbarátok köre a József Attila Megyei Könyvtárban. Névadója a komáromi születésű id. Szinnyei József irodalomtörténész, bibliográfus, könyvtáros, akiről — sajnálatos módon — nem neveztek el intézményeket, szülővárosában utcát is csak 1975-ben kapott; a következő évben avatták fel a komáromi Jókai Mór Városi-Járasi Könyvtárban fali domborművét, Bondor József tatabányai szobrászművész alkotását.

A megyei könyvtár új épületbe költözése (1964) óta sokirányú kezdeményezést folytat különféle klubok életrehívásával, rendezvények tartásával — az olvasók érdeklődésének figyelembevételével (így: értelmiségi klub, Delta klub, Fiala Olvasók Klubja, német társalgás, alkotók klubja, hanglemezhallgatók klubja, könyvtári esték stb.). A Szinnyei Kör tagsága is elsősorban a könyvtár olvasóiból és a Bolyai Könyvesbolt különlegeségei iránt érdeklődő vásárlóiból alakult ki.

A kör gazdája a megyei könyvtár és a Bolyai Könyvesbolt. Az előadások szervezéséről, az előadók honorálásáról a megyei könyvtár gondoskodik, de a könyvesbolt is hozzájárul pl. kisebb ajándékok biztosításával a rendezvény fenntartásához. Az ajándékok kezdetben prospektusok, könyvjelzők, hanglemezek, képeslapok voltak, 1976 tavaszától a bolt szocialista brigádjának ajándékként minden alkalommal két-három könyvújdonság, bibliofil „csemege” talál sorsolás útján gazdára a vendégek között. A sorshúzás alapját képező cédulák — névvel és laccímmel ellátva — alkalmasak a rendezvények látogatottságának figyelésére, ezáltal névjegyzékünk bővítését, ill. szelektálását is elvégezhetjük. Amennyiben az előadónak könyve jelent meg, könyvárusítást is beiktatunk, ezáltal biztosítva a dedikálás lehetőségét. Az első két esztendőben jelentős segítséget kaptunk a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát üzemi nyomdájától, a művészi kivitelezésű meghívók előállításával.

Az elmúlt időszakban 44 előadás hangzott el a legkülönbözőbb témakörökből 1999 résztvevővel. Kezdetben a könyvgyűjtésről, a bibliofiljáról szóltak neves előadóink, majd később speciális érdeklődésre számító programok kerültek napirendre, a könyv-, könyvtár- és nyomdászattörténet részkérdéseiről, az olvasási szokásokról szóló előadások mellett a régi és a mai magángyűjteményekről (gyermekkönyvek, tankönyvek, orvostörténet stb.), az országos nagy gyűjteményekről (OSZK és az MTA Könyvtárának Kézirattára, a Ráday Gyűjtemény, a FSZEK Budapest Gyűjteménye) és ritkaságaikról is hangzottak el előadások. Később, a beszélgetések, az igények alapján kitűnt, hogy a

¹ A Szinnyei Kör egyéves tevékenységéről l. KOGER Tamás: *Ismerkedés a bibliofiljáról egy munkásvárosban. A tatabányai Szinnyei Körrel.* = *Komárom megyei Könyvtáros* 1975. 25. sz. 22—31.

kör tagjai szívesen hallgatnak olyan előadásokat, amelyek megyénk történetének valamely időszakához kapcsolódnak, ezért helytörténeti előadásokkal, helyi előadókkal tesszük változatosabbá az egyébként tematikus programokat is. Minden esetben megkértük előadóinkat, hogy az egyes témákon belül — amennyiben lehetséges — emeljék ki a megyei vonatkozásokat, ezzel is biztosítva a múlt távoli értékeinek megismerését. Előadóink örömmel tettek eleget kérésünknek. Az előadásokat szinte minden alkalommal kiállítással illusztráljuk, részben a megyei könyvtár gyűjteményéből, részben az előadók által hozott anyagból.

A kör tagjainak összetétele meglehetősen heterogén. A rendszeres látogatók — diákok, értelmiségiek, munkások — életkora az iskoláskor és a nyugdíjaskor között mozog. Különös örömmel üdvözöljük minden foglalkozásunkon a 314. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet egy éve alakult honismereti szakkörének tagjait. A látogatottság az első év végén átlag hatvan fő volt, azóta a negyvenes létszám megmaradt, tehát kialakult a kör „törzsgárdája”. A rendezvények vonzása Tatabányán túl is kiterjed, hiszen vendégeink között budapestiek és vidékiek egyaránt megtalálhatók. A kör propagandájában jó szövetségeseink a *Dolgozók Lapja* a programok előzetes és az egyes előadások ismertetéséről szóló írások rendszeres közlésével.

Az elmúlt esztendők mérlegét megvonva, örömmel állapítható meg a kezdeményezés sikere. Kísérletezés volt — és merész kísérletezés — egy hagyományok nélküli városban, amelynek egységét még területi széttagoltsága is nehezíti, olyan klubot létrehozni és életben tartani, ami tartalmát illetően sem hagyományos.¹

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA

25 éves a Studies on Voltaire. Negyedszázada, 1955-ben jelent meg a *Studies on Voltaire and Eighteenth Century* első száma akkor még francia címen: *Travaux sur Voltaire et le dix-huitième siècle*. A fáradszatólan Theodore Besterman hozta létre, és irányította 1976-ban bekövetkezett haláláig; egyetlen számadat tanúsíthatja a szerkesztő valóban termékeny és termékenyítő hatását, 22 év alatt a *Studies* 163 kötetét adta ki. A *Studies* túlélte alapítóját, jelenleg H. Mason professzor szerkeszti, és a 180. száma, illetve kötete felé közeledik. Egy-egy szám igen gyakran vaskos kötetet kitevő monográfia, máskor inkább folyóiratszerűen tanulmányok, esszék gyűjteménye. Negyedszázad folyamán tehát valóságos kis könyvtár jött létre a 18. századnak, és főként Voltaire-nek szentelt tanulmányokból.

Hogy ez mit jelent, az René Pomeau-nak, a *Studies* első számában kiadott *L'État présent des études voltairiennes* című tanulmánya érteti meg. Monumentális, *La religion de Voltaire* (1956) című monográfiáját éppen hogy befejező francia tudós keserűen panaszkodik Voltaire népszerűtlensége, a Voltaire-kutatások elhanyagolása miatt. Igaz, elsősorban a francia helyzetről beszél, hiszen megjegyzi például, hogy Moszkvában, 1944-ben bensőségesebben ünnepelték meg Voltaire születésének 250. évfordulóját, mint Franciaországban, ahol az Ellenállás szellemi egysége szinte azonnal felbomlott. „... a kortársi Franciaország összes bajai közt talán a legnagyobb Voltaire hiánya” — konkludál Pomeau. Részben a *Studies*nek köszönhetően 1968-ban Barr nemzetközi bibliográfiáját bevezetve (*Quarante années d'études voltairienne*) Pomeau már másként beszélhet: „Voltaire mindenütt. Vagy csaknem mindenütt.” 1965-ben meglepő adatokkal szolgált Klapp bibliográfiája: „1955-től Voltaire több tanulmányt inspirált, mint bármely más francia szerző 1800 előtt, sőt a 19. század írói közül is csupán Balzac és Stendhal keltett nagyobb érdeklődést” (vö.: Brumfitt, *The present state of Voltaire studies*, in: *The Present state of French studies: A collection of Research Reviews*, ed. by. Ch. B. Osborne, 1971.).

A *Studies*, természetesen, nem a Voltaire-kutatások egyetlen fóruma, de a legfontosabb. További szűkítés: elsősorban az angolszász tudósok írásait közli, noha más nemzetiségűek, elsősorban franciák tanulmányait is publikálja. Szerzői közt magyart is találunk.

A *Studies* elsősorban a Voltaire-rel kapcsolatos legkülönbözőbb kérdéseket tárgyalja, bár helyet biztosít egyéb, 18. századi szerzőket méltató dolgozatoknak. Így különösen fontos, hogy tanulságos bevezetővel kiadták a mára csaknem teljesen elfelejtett Le Franc Pompignan Aiszkhülosz-fordításait. [T. E. D. Braun és G. R. Culley az STV 160. számában, 1976.]

A súlypont azonban Voltaire-en van. Mint Besterman monográfiájában megállapította (London and Harlow, 1969) Voltaire írásos művei mintegy 20 Biblia terjedelmű könyvet töltenének meg. Hatvan év alatt jött létre ez a hatalmas életmű; epigramma és eposz, vígjáték és tragédia, elbeszélés és regény, esszé és kritika, krónika, biográfia és történeti tabló, filozófiai és természettudományos traktátus, riport, újságcikk, pamflet, levél és napló. Az írásos életmű — és a szerep, amit Voltaire betöltött — a 18. század legkülönbözőbb politikai, társadalmi, történeti, gazdasági, filozófiai, művelődéstörténeti, esztétikai kérdéseivel szorosan összefonódik. Voltaire utóélete is a problémák egész sorát veti fel. Bőséges lehetőség van tehát a kutatásra, amelyre a *Studies* alkalmat ad.

Egy Matthew Arnoldig visszanyúló angolszász kritikai hagyománynak megfelelően, a *Studies* nem szűkíti le Voltaire írásos életművét a *Candide*-ra, a *Dictionnaire Philosophique*-ra és a *Levelekre*. V. W. Topazzo a *Pucelle*-ről ír fontos tanulmányt, (*Voltaire's Pucelle. A study in burlesque*, SV 2 1956), és R. A. Nallow Arnoldra hivatkozva tartja Voltaire-t költőnek (*A study of Voltaire's lighter verse*, SV 126, 1974). Az *Henriade* kritikai kiadása, O. R. Taylor munkája, főként esztétikatörténeti szempontból reveláló (SV 38—40, 1965). Williams terjedelmes monográfiában fellebbezi meg azt a közhelyet, mely szerint Voltaire a kritikus és az esztéta Boileau-epigon lett volna (*Voltaire: literary critic*, SV L, 1966). Voltaire színházával is számos tanulmány foglalkozik. Brumfitt kiadja és bevezeti a *Philosophie de l'histoire*-t, amely nagymértékben hozzásegít a történetíró szerepének megértéséhez (SV 28, 1963). De azért a *Studies* a *Candide*-ről sem feledkezik meg. Bottaglia monográfiája két kiadásban is megjelent (7, 1959, 7/a, 1964). Murray nagy tanulmányában Rousseau felfogásához közelíti a *Candide*-ot (SV 69, 1970). De e regény legizgalmasabb és legtanulságosabb elemzését Bonneville adja a *Voltaire and the form of novel* (SV 158, 1976) című írásában, amelyben szakít a *Studies* monográfiáinak és tanulmányainak túlnyomó többségére jellemző mikrofilológiai, és hatásokat, átvételeket kutató módszerrel, és az olvasó „átélt tapasztalatainak” fontosságát hangsúlyozza a megértés folyamatában.

Számos monográfia művelődéstörténeti és filozófiatörténeti szempontból elemzi a voltaire-i életművet. Így Badirx *Voltaire et l'Islam* (SV 125, 1974) és Levy *Voltaire et son exagère du Pentateuque* (SV 130, 1975) című könyveiben. C.H. Wilberger: *Voltaire's Russia: Window on the East* című monográfiája nem csupán Voltaire és Oroszország kapcsolata miatt nélkülözhetetlen, hanem azért is, mert bemutatja, hogy Voltaire fellépése előtt, illetve kortársai közt milyen kép élt Oroszországról. Az egyéb kapcsolattörténeti tanulmányok közül Vercruyse *Voltaire et la Hollande* (SV 46, 1966) és A. M. Rousseau *L'Angleterre et Voltaire (1718—1789)* (SV 168, 1975) tűnik a legfontosabbnak. Voltaire felfogását nemzetközi életről és a világpolitikáról M. L. Perkins dolgozta fel, aki szerint Voltaire a külpolitikát a belpolitikával egyenlő fontosságúnak tartotta (*Voltaire's concept of international order*, SV 136, 1965).

Voltaire utóélete az elmúlt két évszázad eszmetörténetének egyik legizgalmasabb fejezete. Noha számos részlettanulmány foglalkozik vele, megbízható átfogó képünk még nincs róla. A *Studies* idevágó dolgozatai közül három emelkedik ki. R. Gallianié, aki kimutatta, hogy a Forradalom idején megjelent brosrák szerzői, pártállásra való

tekintet nélkül, legyenek azok rojalisták vagy a köztársaság hívei, Voltaire műveiben keresnek érveket nézeteik igazolására. (*Voltaire et les autres philosophes de la Révolution* (SV 174, 1978). Besterman már a *Studies* első számában elemezte Flaubert mélyiséges affinitását Voltaire iránt, később kiadta a kommentárjait is (SV 50—51, 1967). Végül Bertrand Russel szövegezt arról, hogy részben Voltaire-től tanulta, hogy mindennemű dogmától idegenkedjék. (*Voltaire's influence on me*, SV 6, 1958).

A *Studies* eddigi csaknem 180 kötete, noha színvonaluk erősen változó, a legújabb 18. századi kutatások fontos tárháza.

FERENCZI LÁSZLÓ

SZEMLE

Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.
Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó, 290 l.

Az író, a mű s az olvasó viszonya, az írás, a könyv s az ember kapcsolata a társadalmi rétegződésen belüli változások és a művelődési viszonyok fejlődése következtében koronként módosul; a történeti fejlődés során differenciálódik, a hazai polgárosodás és a felvilágosodás korában lényegesen megváltozik. A nemzeti művelődés, az ízlésváltozás és a kibontakozó irodalmi élet új jellemzője, hogy az egyes olvasókból, csoportokból olvasóközönség szerveződik. Ily módon — a társadalmi és kulturális átalakulással összhangban — az olvasóközönség szerveződése mind irodalmi, mind művelődéstörténeti szempontból sajátos vizsgálódási területté válik.

A könyv és az olvasó, illetve az olvasóközönség felvilágosodás- és reformkori problematikája összefügg a nemzeti kultúra kiformalódásával, de összekötő kapocs az egyetemes művelődéstörténet láncolatában is. Fülöp Géza ennek az új, eddig kevésbé tanulmányozott jelenségnek, a tudatos közönségszervező tevékenység révén kialakult magyar olvasóközönség nagyságának, társadalmi tagozódásának és olvasási kultúrájának vizsgálatát tűzte ki célul.

A szerző vállalkozása összhangban áll azokkal az újabban erősödő külföldi kutatásokkal, amelyek Európa-szerte egyre nagyobb figyelmet fordítanak az irodalom-szociológia eme termékeny ágának elmélyült tanulmányozására. Készültek ugyan részlettanulmányok és önálló feldolgozások a hazai közönségtörténetre vonatkozó tárgykörből, de ilyen korszakos összefoglaló igényű, a korábbi részletkutatásokat kritikailag szemmel fölmérő, új egyéni kutatási eredményekre támaszkodó, ha teljességre nem is törekedhető, alapos áttekintést csak ebből a könyvből kapunk. Érdemes kiemelni Fülöp kutatói igyekezetét az elsődleges korabeli források fel-

tárására. Másrészt elismerést érdemel ezek elemzését elvégző, a tudatos közönségszervezés eszközeinek, intézményes, egyesületi formáinak módszeres vizsgálata, továbbá a magyar olvasóközönség és a hazai közönségviszonyok differenciált bemutatására irányuló törekvése. Bizonyos belső aránytalanságai mellett is sikerült a gazdag s új ismeretanyagot nyújtó könyv megfelelő szerkezeti s tartalmi fölépítését kimunkálnia.

A célszerű *Bevezetést* követő *Európai kitekintés* szerzői célzata helyeselhető, de a XVIII. század végétől végbemenő európai társadalmi és művelődéstörténeti változásokról adott kép gazdagabb is lehetne. Ismert tény, hogy a könyv- és olvasási kultúra polgári fejlődése elsősorban s radikálisan Nyugat-Európa polgári vagy polgárosuló államaiban ment végbe. „A polgárosodás azonban — hangsúlyozza a szerző — a kelet- és közép-európai országok könyv- és olvasási kultúrájának is egyik jellemző vonása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében.” Mivel az európai és a magyar kultúrhistoriai összefüggések éppen a közép- és kelet-európai fejlődési jellegzetességek szférájába tartoznak, ennek az elvi jelentőségű megállapításnak kissé bővebb kifejtése indokolt lett volna. Részben azért is, mivel a külföldi irodalmak iránti olvasói érdeklődés kiterjedése folytán éppen a XVIII. és XIX. század fordulóját követő évtizedekben kezdik fölfedezni hazánkban a közép- s kelet-európai nemzeti irodalmakat.

A könyvnek a „közönségszervezés, olvasóközönség, olvasmányok” c. igen értékes részében meggyőző tények tanúsítják az európai (francia, német, angol, olasz, spanyol stb.) irodalom új ízlést hordozó, merész társadalmi s politikai eszméket terjesztő, modern tudományos elveket, közgazdasági ismereteket népszerűsítő ágazatainak terjedését. A szerző alapanyagául a közönségszervezés intézményes formáinak, az olvasókörök, klubok, kölcsön-

könyvtárak, olvasókabinetek, diáktársaságok, majd ezek mellett a kaszinók, egyletek, olvasóegyesületek, nyilvános könyvtárak és közgyűjtemények új szempontú adatfeltárása szolgál, amely rendszerező, elemző s értékelő munkával párosul. De rendkívül tanulságos az írói magánkönyvtárak ide vonható állományának áttekintése is. Nemesak a világirodalom magyarra fordított értékeinek szaporodása szembe-tűnő, hanem — a cenzúra minden törekvése ellenére — az egyes nemzeti nyelvű kiadványok számának növekedése, különösen a német és a francia, kisebb mértékben az angol, továbbá kevés olasz meg spanyol nyelvű könyv megléte, s néhány keleti nyelveken megjelent könyv is. Fülöp Géza a német nyelv közvetítő szerepét főleg angol, de francia, spanyol vonatkozásban is hangsúlyozza. Viszonylag nagyszámú (főleg klasszikus irodalmat tartalmazó) latin kiadvány kapcsán figyelmet érdemelhet modern külföldi művek latinra fordítása is. Rá lehetne mutatni a közvetítésnek arra az eddig kevésbé ismert vagy hangsúlyozott vonására, hogy a közép- s kelet-európai szláv (cseh, orosz, lengyel, délszláv stb.) irodalmak megismerése ezzel a folyamattal együtt következett be, a magyar romantika évtizedeiben, elsősorban német és francia nyelvű közvetítéssel, folyóiratok és szerkesztők révén.

A reformkori társadalom minden rétegre kiterjedő olvasóközönség számbeli mennyiségi és minőségi szempontú vizsgálatát, társadalmi analízisét az előzőkben tárgyalt forrásanyagra vonatkozó összegezést a szerző „az olvasóközönség nagysága és társadalmi tagozódása, könyvgyűjtés” c. befejező részben végzi el. A főrangú olvasók és a városi polgárság s a parasztság fenti szemzőgű jellemzése mellett különösen az ún. középrendű olvasóközönség (értelmiség, hivatalnoknemesség, vidéki birtokos nemesség, katolikus és protestáns papság) rétegződése és műveltségi szintje, olvasói tájékozódása kelti föl figyelmünket. Ezen belül is — az eddigi közfelfogást módosító — megállapítás, hogy a birtokos nemességen belül kialakult egy művelt réteg, amely olvasmányai alapján itélve, fogékonyságot tanúsított a kor haladó gondolkodói és reformeszméi iránt. Fejlődéstörténeti szempontból szintén fontos a szerző ama összegező eredménye, amely szerint a Besseneyeiek után több generációt érintő felvilágosult törekvés, hogy ti. a középrendűbb neveljenek ki új, a főrendektől anyagilag s szellemileg függetlenül olvasóközönséget, csak a reformkorban valósulhatott meg. Az 1770-es évektől 1849-ig

terjedő feldolgozás, amely a magyar olvasóközönség fejlődéstörténetét mutatja be, mind irodalomtörténeti, mind általánosabb művelődéstörténeti szempontból hűzgapótló munka; a hiányokra is figyelemztető eredményeivel ösztönzője a további kutatásoknak.

HOPP LAJOS

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1974—1975. Felelős szerk.: NÉMETH Mária. Bp. 1978. Országos Széchényi Könyvtár, 639 l.

Tudományos nagykönyvtáraink életében évkönyveik megjelenése mindig komoly, szinte „ünnepi” esemény: jelzi az illető intézményben felhalmozott tudományos energiák élniakarását, a közvélemény elé való kívánczóságát. Ezért él ily jellegű periodikus kiadványt megjelenítő könyvtárainkban az a tisztas szándék, hogy ezek folyamatosága — minden organizációs és technikai nehézség ellenére — ne szakadjon meg. Ezt a szándékot nyugtazzuk — örömmel — nemzeti könyvtárunk esetében is.

Tekintettel arra, hogy itt az olvasót elsősorban az Évkönyv tudományos eredményei érdeklik, ezekről szólunk kiemelten s csupán befejezőként tesszük majd meg a megjelentetéssel kapcsolatos technikai-szerkezeti megjegyzéseinket.

A korábbi kötetek gyakorlatának megfelelően a tudományos értekezések két csoportra oszlanak. Az elsőben az OSZK történetéhez, ill. állományához szorosan kapcsolódó tanulmányok olvashatóak. Berlász Jenő (kissé talán túlságosan terjedelmes) értekezésében azt vizsgálja, hogy *Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását?* Az alapítót köszöntő intézmények és személyek írásai alapján általános megállapítások megfogalmazása vált lehetővé: egyebek között a polgári-literátori értelmiség jelentős művelődéshordozó szerepéről s arról, hogy a nemzeti könyvtár létesítését egész hazai társadalmunk úgy tekintette, mint az 1790-es évek reformtervei egyikének megvalósulását. A tanulmánynak értéke az is, hogy egy látszólag jelentéktelen forrástípusból kiemeli és életszerűvé teszi a történeti és szociológiai szempontból lényeges elemeket. Fallenbüchl Zoltán a kéziratár egy érdekes újabb szerzeményét, Sigray László Ignác helytartósági tanácsos emlékiratait ismerteti (1695—1755). Az előző tanulmányhoz hasonlóan egy jelentéktelenebb forrásban keresi az író korára és osztályára jellemző voná-

sokat. Négy kisebb tanulmány minuciózussabb szakkérdésekkel foglalkozik. Murányi Róbert Árpád Heinrich Isaacnak (cca. 1450—1517) a zeneműtárban őrzött, az ún. Bártfai Gyűjteményhez tartozó officiumaiból állapítja meg, hogy azok alapjául egy a zenetörténet által még nem ismert, lappangó változat szolgált. Kurcz Ágnes a XIV. Lajos korából származó Elzevier-kiadványok magyar politikai vonatkozásait vizsgálja. Erdeme, hogy — Köpeczi Béla eredményeit is felhasználva — több kiadvány szerzőjét határozza meg. Wix Györgyné a 18. század utolsó negyedében élt három német szerencselovag (részben hazánkban megjelent is az OSZK-ban is meglévő) művei alapján nyújt képet; a jozefinizmus ideológiai zavarosában kalózkodó oly „értelmiségiek” tevékenységéről szól, akik Trenck Frigyes mellett lemerültek a névtelenség homályába. Országos jelentőségű könyvtártörténeti kérdéssel foglalkozik Horváth Viktor *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949—1960)* c. tanulmányában, melynek érdekessége az, hogy — komoly írásos forrásbázis mellett — a szerző személyes emlékeire is támaszkodhatik. Részletesen ismerteti a milliós nagyságrendű, komoly értékeket is magában foglaló könyvanyag sok buktatót rejtő, nehéz és változatos történetét. Szól az alaphelyzet kritikusk voltáról, az államosítást megelőző évek posztulálásairól és — ne említsük a még élő tanúkat! — arról a kiemelkedően bátor mentőakciónál (1950), mely az akkor az Országos Könyvtári Központban tevékenykedő Kóshalmi Béla nevéhez fűződik. (A kép teljessége érdekében említeni lehetett volna azt az anyagpusztulást is, mely az 1952 nyarán dúló felhőszakadás következtében állt elő.) A tanulmány modern könyvtártörténeti irodalmunknak tartalmi és módszertani szempontból egyaránt jelentős terméke.

A tanulmányok másik — az OSZK-tól függetlenebb témákkal foglalkozó — csoportja változatos témakörével lepi meg az olvasót. Borsá Gedeon *A magyar csizó kialakulásának története* c. értekezése a „csizó” szó fogalmi-szótörténeti vizsgálata után részletesen elemzi a hazai kiadványokat a korai „cisio Janus”-októl a különös alaposággal tárgyalt 1592-es kolozsvári és az 1650-es lőcei, magyar nyelvű, valóságos népi naptárigig. Művelődéstörténeti szempontból jelentős megállapítása, hogy a lőcei magyar szöveg (és variánsai) egész a 20. századig a legelterjedtebb népkönyvek voltak. V. Ecsedy Judit a gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszakáról (1623—1636) ír. Nyomdászattörté-

neti vizsgálatait részletes betűtípus-, iniciálé- és záródisztáblázatok teszik instruktívvá. Érdekes, hogy a vizsgált 58 nyomdatermék közül 24 közigazgatási, 11 vallási és 10 oktatási jellegű volt. A nyomdát 1636 után a fejedelem a protestáns vallási propaganda szolgálatába állította. Soltész Zoltánné értekezése a hungaricum-kutatás szélesedő lehetőségeire utal: a helsinki egyetemi könyvtár eddig ismeretlen nagyszabedbeni nyomtatványainak és a betűtípusoknak vizsgálata alapján az OSZK eddig meghatározatlan két aprónyomtatványát lokalizálja s részben datálja is. V. Busa Margit három Kazinczy-levél közlése mellett a *Fogságom naplója* kézirat-variánsait ismerteti. Tanulság: csupán egyetlen mű kéziratának hányatott sorsa is arra utal, hogy indokolt az ország kéziratállományával való alaposabb foglalkozás. Fried István Berzsenyi Dánielnek Kazinczy Ferenchez írt első verses epistolájával (1809) foglalkozik. Miklóssy János Vajda János sikertelen publicisztikai kísérletéről, a *Csatár* c. napilapról (1861) közöl adatokat. A tanulmányok sorát három elsősorban külpolitikai témájú értekezés zárja. Frank Tibor a könyvgyűjtő Apponyi Sándor szintén nagyműveltségű édesapjának, Apponyi Rudolfnak izgalmas londoni nagyköveti éveiről (1856—1871) ír. Megbízható és kiterjedt hazai és külföldi forrásbázis alapján érdekfeszítő képet nyújt — kortörténeti adalékok mellett — a nagykövet diplomáciai tevékenységéről s egy nagykövetség eddigi szinte ismeretlen belső életéről. Jeszenszky Géza egy teljes egészében már régóta megírásra váró téma angol vonatkozásait ismerteti *A millenáris Magyarország az angol sajtóban* c. tanulmányában. (A megírásra váró „nagy” téma: a Duna-völgyi népek nyugati politikai propagandája, elsősorban 1848—1914 között.) Az értekezés arról vall, hogy a századfordulóra még az angol liberális pártban is megingott a hazánk iránt addig ott hagyományos szimpátia. Ennek legfőbb okai: az informáltság hiánya, tévútjai és Magyarország társadalompolitikai kérdéseinek egyoldalú szemléletmódja. (Hozzátehetjük: mindkettő a vezető magyar politikai körök végzetes rövidlátása következtében.) Markovits Györgyi az 1919—1945 közötti korszak belső és külső emigrációjának, ellenállási mozgalmainak irodalompolitikai tevékenységét ismerteti, — számos ritka bel- és külföldi hungaricum alapján. Berzseli Károlyné a magyarországi színházi zsebkönyvek bibliográfiájához nyújt kiegészítéseket.

Röviden szólhatunk csak a kötet személyi és igazgatási jellegű első részéről.

Fájdalmas búcsúzás Sebestyén Gézáttól és Birkás Endrétől, — irodalmi munkásságuk bibliográfiai feltáráásával. A 1974—1975-ös évek működéséről szóló két beszámoló (OSZK és Könyvtártudományi Módszertani Központ) szokványosan érdekes. Különös figyelemre tarthatnak számot a külföldi kapcsolatokról és a modern technikai lehetőségek alkalmazásáról szóló fejezetek. Kár, hogy a munkatársi gárdát a „kulcsszámok” mechanikus rendjében s nem az egyes szervezeti egységek funkcionális megosztásában tüntetik fel.

Összefoglalóan: a szép kiállítású, megbízhatóan szerkesztett kötet valóban az OSZK „sajátja”, de mint ilyen, természetesen az egész magyar tudományosságé is. Szinte minden tanulmánya a nemzeti könyvtár feladatkörének egészséges szélesítését, elmélyülését mutatja. Jelzi azt is, hogy a könyvtár minden gyűjteményi egységének anyaga az egész magyar tudományos kutatás kimeríthetetlenül gazdag tárháza. S mutatja a kötet azt is, hogy nemzeti könyvtárunk tudományos munkatársai élnek a kínálózkodó lehetőségekkel, azokat kötelességüket messze túlmenően hasznosítják és nem hagyják kihasználatlanul az újszerű feltárási módszerek eredményeit sem. (Itt hiányoljuk, hogy nem jutott hely a könyvtár munkatársai tudományos munkásságának bibliográfiai ismertetésére. Ez szintén jó mutatója lett volna a „műhely” elmélyült munkájának.)

Végezetül: elkerülhetetlenné — szinte törvényszerűvé — válik a panaszolkodás a könyvtári évkönyvek periodicitását illetően. A kibocsátó intézmények nem tudják az évszámozás és a megjelenési év közötti, egyre növekvő különbséget eltüntetni. Ez a gordiusi esomó pedig — úgy véljük — kibogozható: nagyobb periódust jelölő évszámozást kellene szinkronba hozni a több (esetleg öt) évről szóló beszámolókkal. Így eltűnne az évszámok bánt különbsége s a beszámolók is plasztikusabbakká, perspektivikusabbá válhatnának.

TÓTH ANDRÁS

Bitskey István: Humanista erudíció é barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

Pázmány-irodalmunk a felszabadulást követő években hallatlanul szegényes volt. A téma egyáltalán nem volt hálás s ezért népszerű sem. Ezért vettük örömmel kezünkbe Bitskey könyvét, hisz ő merete először a fiatal irodalomtörténészek közül „sine ira et studio” az igazi Pázmányt az

olvasóközönségnek bemutatni. Óriási munkát végzett, s alapos filológiai kutatása eredményeként könyvének olyan szerkezeti vázat alkotott, amely híven követi választott frója prédikációinak szigorú logikai rendjét. Sorra veszi Pázmány Péter protestáns és katolikus elődeit, tanulmányait, kutatja beszédeinek közvetett és közvetlen forrásait. Pontosan megtudjuk, hogy idézetei florilégiumokból vagy eredetiekből valók. Bitskey egyértelműen amellet foglalt állást, hogy Pázmány javarészen eredeti művekből kereste ki egy-egy beszédéhez a legmegfelelőbb idézeteket. Nyomozza tehát elveszett könyvtárát, s egy újonnan felfedezett pozsonyi könyvjegyzékben sejtí meg az érsek minden bizonnyal óriási könyvtárának töredékeit. Az *erkölcsök jobbítása* című fejezetben veszi számba etikai rendjét, s ezt összehasonlítja Alvinci Péterével, Kecskeméti Alexis Jánoséval. Megállapítja, hogy Szepesi Csombor Márton neozotikus passzivitása nem egyeztethető össze Pázmány aktivitásra, racionalizmusra serkentő erkölcsi rendjével. Elemzi stílusának sajátosságait, hiszen évszázadokkal későbbi olvasóinak is tud esztétikai élményt nyújtani. S keresi Pázmány helyét Európa irodalmában.

Első alaptételként megállapítja, hogy Esztergom érsekének semmi köze nincs az Itáliában oly gyakori s elsősorban a ferencesek által meghonosított népszónoklathoz. Legközelebb a német Canisius-hoz (1521—1597) intoleranciája miatt, az osztrák Schererhez (1540—1605) szépírói hajlamai miatt, s a lengyel Skargához (1536—1612) áll, tanítói, buzdítói tendenciája miatt.

S Pázmány politikai szerepléséről hadd idézzük Bitskey könyvének zárómondatát: „A Habsburg-pártiság általa képviselt irányvonala a későbbiekben képtelmünk alakulására végzetes következménnyel járt. Pázmány azonban úgy haladt ezen a történelmileg szükségszerű, a királyi Magyarországon szinte egyetlen realitásként kínálózkodó úton, hogy közben a magyar szellemi élet, a kultúra új elemeivel gazdagította anyanyelvünket, pedig öléltte be nem járt csúcsokra, századok fejlődését bevilágító magaszatokra vezette.”

Hadd tegyek azonban néhány apró észrevételt ehhez az igen jó munkához. Könyve szövegét bőséges jegyzetapparátus követi, a szövegben magában azonban elég sűrűn teszi zárójelbe az apparátusba kíváncsi jegyzetet. E kétféle jegyzetelésre nem találtunk magyarázatot.

S néhány tartalmi kérdés. A szerző bizonyítja, hogy Pázmány valamivel keveseb-

bet idéz az újszövetségi könyvekből, mint az ószövetségekből. Ez természetes, hisz az előbbi talán ötször-hatszor terjedelmesebb az utóbbinál, relative tehát bizonyos, hogy Pázmány jobban ismeri az Újszövetséget. A forráskutatásnál kényszerhelyzetben volt. Mindenkinek meggyőzően akarta bizonyítani, hogy az érsek a szentíráson kívül, a klasszikus ókor jeles szerzőinek, az egyházatyáknak, a középkor tudósainak, saját kortársainak a műveit nagyon jól ismerte és olvasta. Kénytelen volt statisztikai módszerhez folyamodni, amely azonban — egyesek szerint — a filológiának igen, az irodalomtörténetnek azonban aligha lehet eszköze. E vád alól azonban felmenthetjük, hisz — mint közismert — a verstani kutatásba is bevontuk a számítógépet.

Mint mondtam, Bitskey könyvének egyik legérdekesebb fejezetében Pázmány könyvtárát nyomozza. Nem volna-e elképzelhető, hogy annak egy része vagy teljes egésze Esztergomban megmaradt volna? Nincs nyoma annak, hogy itt kutatott volna. Pázmány a „pogányok könyvei” alatt a görög római klasszikus auctorokat érti. Ezt a Pázmánynál még csak valamelyest megbocsátható jelzót néhány helyen Bitskey is használja tanulmányában nem keresztény jelentésben. A fogalom tartalmának szűk volta s avult jelentése miatt mindenképpen érdemes lett volna elkerülni.

S ezután még néhány kisebb megjegyzés felsorolás-szerűen. A hitről tudomásom szerint nincs katolikus dogma (105. l.). Az a kijelentés, hogy „senki a maga állapottyával meg nem elégszik” Horátiusnál jelenik meg korábban (Sat. I.), vagy a fényugárban megjelenő porszemekről szóló költői kép nem Chrysostomustól, hanem Lucretiustól ered (*De rerum natura* II. 114—124.). A közmondások pedig, amelyek átmegeg átszövik Pázmány stílusát, nem az érsek jellegzetessége, hanem a századé. Gondoljunk csak az *Actio Curiosava*, amely hemzseg a magyar közmondásoktól. Két helyütt is említi Bitskey, hogy a szónok beszédeiben „gyakran jelennek meg sajátosan magyar kellekék (pl. tölgy, csalán, búza, fácán, fogoly, bor stb.)”, majd ugyanezt megismétli a zárófejezetben. Nem értjük, miért sajátosan magyar kellekék ezek, hiszen ezek a növények, illetve állatok Európa bármely országában megeremnek vagy tenyésznek.

Pázmány és Scherer kapcsolatát bizonyítandó a két szónok beszédeiből hoz fel példaként két-két mondatot (163. l.). A példa, sejtésem szerint nem bizonyít. Csak természetes dolog, hogy a papnak a prédikálásra szorgalmasan fel kell készülni

s példás életet kell élnie. E két követelmény egy-egy szónoknál annyira közhelyszerű, hogy összehasonlításra, bizonyításra semmiképpen sem alkalmas. Ki hisz annak a papnak, aki bort iszik és rossz vizet prédikál? Érdemes lett volna a latin és görög auctorok nevének helyesírását egységesíteni.

E néhány apróbb, a mű egésze szempontjából teljesen elenyésző észrevétel meg kellett tennem. Összefoglalva azonban, bizonyosra vehető, hogy Bitskey bátor és úttörő munkát végzett. Munkájára az aprólékos műgond, s nem a nagyvonalúság, a többször említett kutatói kíváncsiság s az igen jó irodalmi érzék a jellemző. Stílusáról talán csak annyit, hogy eleinte kissé szárazabbnak, később oldottabbnak, élvezetesebbnek találtuk szövegét. Kifejezetten sehol sem utasítja vissza a Pázmányról néhány évvel ezelőtt mozgalmi zsargonban írt véleményeket, a könyv lapjain azonban kibontja lassan Pázmány egyéniségét.

Többszörösen hangsúlyozza a nagy ellenreformátor (helyesebben a rekatolizáció igen nagy egyénisége) toleráns voltát. Pázmány ugyanis beszédei közben gondosan ügyel arra, hogy más vallásúakat meg ne sértsen (72. l.), szívesebben használja munkája közben a protestáns fordításokat (74. l.), ha azok jobbak. Kerüli Aquinói Tamás nevét beszédeiben, mert a protestánsok nem kedvelték (81. l.). Az igazságos és igazságtalan háborúról szót ejtve, soha nem említi, hogy a protestánsok elleni háború jogos lenne (125. l.), s a maga elé is követelményként állított ratio révén vallja, hogy az egyház a reformáció után tisztította meg saját szervezetét, tanítását (126. l.). Soha sem akart más felekezetbélieket elretteneni, hanem csodálkozásra készíteni. (128. l.). Ugyanakkor több helyütt bizonyítja Bitskey, hogy ezzel a toleranciával szemben a protestáns prédikátorok mindig a „pápai foltoz hitről” beszéltek.

Kiemeli a könyv szerzője az egykori esztergomi érsek hallatlanul gazdag ismeretanyagát, olvasottságát, s egyértelműen bizonyítja, hogy Pázmány erkölcsstanának két alapvető mozgatója van: a *ratio* és a *activitas*, s mint a magyarországi barokk legjelentősebb alakja a természet szépségét mindenki előtt kedvessé teszi, a külsőségek mögött az igazi tartalmat kereste, s erre akarta hallgatóit is nevelni. Elítélte a nepotizmust, a kevélységet. Szorgalmazta a nők taníttatását. A társadalmat úgy fogadta el, ahogyan van, de az előkelőknek is felsorolta a jobbagyokkal szembeni kötelességeit. A Pázmány elképzelt feudális úr nem tékozol,

nem rabol, „helyett népének orvosa, lámpása, napja, pásztora, atyja.” Kétségtelen, a Habsburgok nélkül a feudális Magyarországot elképzelni sem tudta, s minden törekvést, ellenállást, politikai házárdjátékot veszélyesnek tartott, amely a török porta felé tekintetett.

S végezetül még valamit. Nem valószínű, hogy Pázmány Péter előtt vagy után bárki is olyan szépen szólt volna az emberi nyelvről, mint éppen ő:

„A nyelv ha oktat, tudatlanságtul szabadít, ha énekel, gyönyörködtet, ha dorgál, jobbit; ha biztat, szüvesít, ha bátorít, vigasztal; ha fenyeget, tartóztat. A nyelvnek köszönnyük, hogy a vad és oktalan módon élő emberek, városok társaságában szállottak és emberi életet tanultak. A nyelv oka, hogy a böles tudományok terjedtek.” Ily szépen, ahogyan Bitskey mondja, himnikus szárnyalással, csak az tud beszélni a nyelvről, aki maga is művésze a szónak.

Bitskey Istvánnak többek között azt is köszönhetjük, hogy végre felekezeti és világnézeti elfogultság nélkül mutatta be nekünk a tudós Pázmány okosan és szépen szótt beszédeit.

KILLÁN ISTVÁN

Takács Béla: A sárospataki nyomda története. Bp. 1978. Magyar Helikon 1971.

A Sárospatakon 1650-ben és 1807-ben alapított két nyomda között genetikus kapcsolat nincs, hiszen a korábbi, a „Rákóczi nyomda” teljes tipográfiai anyaga, amelyet 1671-ben Debrecenben helyeztetett letétbe a menekülő kollégium, még 1705-ben a civis város feldúlása idején elpusztult. Mégis összekapcsolja a két nyomdát az a tény, hogy mindkettő működését a főiskola határozta meg. Takács Béla könyvének beosztása természetesen a több mint százéves időkülönbségből következik, de a második sárospataki nyomda történetének megírásában determináns elemnek tekintette a nyomda tulajdonjogi helyzetét is, így alakult ki művének három nagy fejezete: A Rákócziak nyomdája (1650—1671); A második sárospataki nyomda (Szentcs József nyomdája 1807—1817); A főiskolai nyomda története (1817—1949).

A XVII. századi nyomda története már régebben is ismert volt, elsősorban a szerző saját korábbi művéből (*A sárospataki nyomda története I. 1650—1671*. Sárospatak, 1958). Takács Béla miközben összefoglalja, tömöríti saját korábbi mondanódját, néhány ponton lényeges új adatok-

kal egészíti ki az eddigi képet. Éppen ezek az új adatok teszik még izgalmasabbá a nyitva maradt kérdéseket, s ezek ösztönöznek arra, hogy a részletekre is éleesebben figyeljünk.

Nem tartoznak még szorosan véve a pataki nyomda történetéhez azok az adatok, amelyek szerint az öreg Rákóczi György 1633-ban Sárospatakon keresztül szállíttatott görög és héber betűket a gyulafehérvári nyomda felújításához. A betűöntő és a fejedelem között Duchon Menyhárt, jómódú, löcsei kereskedő közvetített. Takács ebből arra következtetett, hogy a betűöntő maga is löcsei volt. A löcsei nyomdában azonban ekkoriban nem voltak héber betűk, noha ezeket Brewer, a helybeli nyomdász könnyen beszerezhetette volna. Duchon közvetítő szerepe sokkal inkább arra utal, hogy a betűöntő nem volt löcsei, hiszen akkor Rákóczi is közvetlen kapcsolatba léphetett volna vele. Talán érdemes lett volna itt megemlíteni ezenkívül, hogy ezek az új adatok nem igazolják Dán Róbert korábbi feltételezését, hogy a betűöntő Brassóban dolgozhatott. (MKsz 1966. 346. l.).

1634—1641 között Rákóczi és Tolnai Pap István folyamatosan munkálkodtak a nyomda létrehozásán. Az erre vonatkozó adatok egy része is újdonság. A műhely tevékenységét mégis, csak mindkettőjük halála után indította meg a Comeniussal Patakra érkező nyomdász Georgius Rhenius. Takács a nyomda működésén keresztül Comenius pedagógiai és művelődési törekvéseivel is megismertet bennünket, s a bemutatott kiadványok tükrében a továbbiakban is jól érzékelhetjük az officina és az iskola mind szorosabbá váló kapcsolatát, amelyet csak megerősített, hogy Lőrántffy Zsuzsanna halála után a műhely az iskola tulajdonába került.

Nemcsak az oktatás, hanem a református egyház céljait is szolgálta a kiadói politika. Érdekes részleteket olvashatunk az 1660-as években lejártszódott felsőmagyarországi hitvitáról. Bizonyára nem egy kutatónak okozott fejtörést Kézdivásárhelyi Matkó István egyik művének furcsa címe: *X, ut Tök könyvnek eltéptése, avagy Banyasz Csakany*. Takács megfejti e célzás értelmét: „Az X, ut Tök kifejezés Kézdivásárhelyi Matkó István *Fővényen épített ház romlása* című Szeben 1666-ban megjelent művében található, amelyben Matkó a bérmlást bohóckodásnak nevezi, s a régi magyar kártya tők tízesének csörgősapkás bohócára utal. Sámbar ezt a sértest *A három üdvösséges kérdés...* című válaszában utasítja vissza (Kassa, 1667). Matkó erre a műre adja meg viszontválaszát az *X, ut Tök*-ben.” (46. l.)

A második sárospataki nyomdász, Rozsnyai János (1657-től) egyéb kiadványainak ismertetése viszont szinte csupán a megjelent művek címeinek felsorolására szorítkozik (41—44 l.). A szerző korábbi munkája ugyan bőségesen tartalmaz erre vonatkozó anyagot, mégis ezen a helyen kissé hiányos maradt így a nyomda kiadói politikájának képe, elsősorban a puritánus mozgalommal való kapcsolat sikkadt el.

Az első nyomdáról írt részhez tartozik tulajdonképpen a kötet függeléke, amely a bibliográfiai szakirodalomban eddig ismert 1650—1671 közötti sárospataki nyomtatványokat sorolja fel jegyzékszerűen.

Méltatnunk kell e fejezetet az újabban szépen gyarapodó, XVI—XVII. századi (és részben későbbi) nyomdászatunkkal foglalkozó szakirodalom szempontjából is. A debreceni, gyulafehérvári, nagyszombati nyomdákrol, valamint Tótfalusi Kis Miklós működéséről megjelent művekre gondolunk, mindenekelőtt Benda Kálmán—Irinyi József, Ecsedy Judit, Käfer István, Jakó Zsigmond és Haiman György munkáira. Takács Béla most megjelent könyve újabb pontokon lendíti előre a kutatást, s teszi kerekébbé az eddigi eredményeket. Nem tarthatjuk pusztá véletlennek, hanem a több oldalról megalapozott tudományos kutatás következménye, hogy Ecsedy Juditnak a gyulafehérvári nyomda 1630-as években történt felújításával kapcsolatos eredményei (OSZK Évk. 1974/75.) és Takács Béla új adatai a sárospataki nyomda alapításának körülményeiről kölcsönösen megerősítik és kiegészítik egymást.

Az újabb sárospataki nyomda történetének megírásakor nem támaszkodhatott olyan alapos elmunkálatokra a szerző, mint az előzőekben. A nyomda történetét ezért itt a primér levéltári forrásanyag mentén kíséri végig az alapítástól, 1807-től kezdve, egészen a felszabadulást követő államosításig, 1949-ig.

E másfél évszázadnyi időszak áttekintését is az első részben jól bevált módszerrel kezdi el Takács Béla: azaz először a nyomda tulajdonképpeni történetének szentel egy fejezetet, majd a nyomdának egy adott időszakaszban való felszerelését, műszaki színvonalát írja le, végül a kiadványokról, kiadói politikáról, üzleti forgalomról számol be. Ezt a világos rendet követi a Szentes-féle nyomdáról készült fejezet. Szentes József volt hűszártisztnak sikerült ugyanis megszereznie 1807-ben azt a nyomdaalapítási engedélyt, amelyet a főiskola hosszú ideje nem kaphatott meg. Ám Szentes vállalkozásában legalább mint hitelezőnek kezdettől része volt a kollégiumnak, s már kezdettől ő volt a

műhely legnagyobb megrendelője, s ezáltal tevékenységének valódi meghatározója. Egy évtized múlva pedig, szövevényes anyagi bonyodalmak után a teljes tulajdonjogot is megszerezték a főiskola professzorai.

1817-tel kezdődik a mű utolsó nagy fejezete. Ettől az évtől fogva a tanárok közül a műhely élére állított inspektor intézte az ügyeket, s időről időre a főiskola vezetősége külön is foglalkozott a nyomda helyzetével. Az 1848—49-es szabadságharc után a kollégium Gazdasági Választmánya vette kezébe a vezetést, s hamarosan a nyomda bérbeadása mellett döntöttek. Ebben az időszakban a műhely szakmai vezetését Nádaskay András faktor látta el, ő dolgozott már korábban Szentes nyomdájában is. 1852-től aztán egészen az államosításig, 1949-ig bérlők álltak az üzem élén, kivéve az 1915—31 közötti rövid időt, mikor a főiskola ismét maga kezelte az ügyeket.

A nyomda felszereltségéről, műszaki színvonaláról elsősorban az 1817-, 1820-, s 1894-ből készült leltárak tájékoztatnak.

Az üzleti folyamat egészét a papír és festék beszerzésétől, a könyvkereskedéssel foglalkozó bizományosok tevékenységéig, a forgalom alakulásától a jövedelmezőségig ugyancsak igen alaposan adatozza Takács Béla műve.

A műhely szerzői gárdáját már alapítása idején is elsősorban a sárospataki tanárok alkották. Közülük többen: Vályi Nagy Ferenc, Kézy Mózes, Rozgonyi József Kazinczyval is kapcsolatban álltak, így jelentős szerep jutott a nyomdának a nyelvújítási harcokban. Itt jelent meg többek között Kazinczy híressé vált epigrammagyűjteménye, a *Tövises és virágok*. A század első felében különben a tankönyvkiadás állt a műhely termelésének középpontjában.

Az utolsó nagyobb fejezet második részében a szerző feladta azt a jól áttekinthető szerkezetet, amelyet odáig követett, s az 1852—1949 közötti időszakot nem a jól bevált hármasságban, hanem a bérlők személyének változásai szerint tagolja. Bár ez a beosztás a munka alapvető értékeit, s az előadott anyag magas színvonalát egyáltalán nem érinti, mégis meg kell említeni, hogy ennek következtében e rész mondanivalója szaggatottá vált, s nehezebben követhető.

A nyomda termelését alakító legfontosabb tényezők világosan kirajzolódnak előttünk, ezek: a Népiskolai könyvtár sorozata, Erdélyi János működése, a változatlanul kiemelkedő tankönyvkiadás, az 1873-ban alakult irodalmi kör tevékenysége, a meginduló különböző sárospataki

ujságok, periodikák. A kiadási politika egész fejlődési íve azonban nem válik elég plasztikussá. A főiskolai nyomda terméséről nem kapunk bibliográfiai áttekintést. Megfelelő előmunkálatok híján pontos képet természetesen aligha lehetett volna elérni, de hasznosnak bizonyulna a jövőben esetleg más fórumon legalább olyan hozzátétőleges statisztikai tájékoztatást megkísérlni az üzem termelési volumenéről, kiadvány-szerkezetének összetételéről, ha rendelkezik erről áttekintéssel a szerző, amilyennel Holl Bélának a váci nyomdászatról, vagy Käfer Istvának az egyetemi nyomdáról szóló műveiben is találkozunk.

Szólnunk kell még a könyv külső kiállításáról. A Helikon munkatársi gárdája a sárospataki nyomda termékeivel és tipográfiai anyagával gazdagon illusztrált, esztétikus kivitelű könyvvel ajándékozta meg a közönséget. Csakhogy több mint 80%-kal drágább Käfer István egy évvel korábban megjelent, legalább ilyen szép kiállítású művéénél. Az emelkedésnek ez az üteme még a mai viszonyok között sem követhető!

Takács Béla alkotásáról nem is lehet befejezésül nagyobb dicsőretet mondani, minthogy mégis megéri könyvét megvásárolni. Hiszen adatgazdag, precíz, kutatásai alapvetőek a sárospataki nyomda történetének megismeréséhez, gördülékeny előadásmódja, s mondanivalójának mindennel együtt világos rendje végig leköti az olvasó figyelmét.

HELTAI JÁNOS

Polányi Károly (Karl) 1886—1964. Szerk.: Bóna Márta. Bp. 1979. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 28 l. (Szociológusok. Személyi bibliográfiák I.)

A gazdaságtörténészként, filozófusként és szociológusként egyaránt jelentős életművet hátrahagyó Polányi Károly „felfedezése” nálunk — kései jóvátételként — most van folyamatban. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972-ben jelentette meg fő művét (*Dahomey és a rabszolga-kereskedelem*), a Gondolat pedig 1976-ban adta ki tanulmányainak vaskos gyűjteményét *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet* címen. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár most közzétett Polányi-bibliográfiája is e folyamat része.

Bóna Mártáé hasznos összeállítás, hisz elsőként vállalkozott Polányi Károly írásainak bibliográfiai regisztrálására, ill. az elérhető Polányi-irodalom számbavételére. Munkája 65 Polányi-írást s 42

róla szólót ír le s ez nem kevés — jóllehet, mint a bevezetőből kiderül, csak „a jelenleg elérhető címanyag teljes feltárása” volt a cél. Hiány így óhatatlanul akad; hiányzik pl. a *Szabadgondolat* 1914. évi kötetéből, a 28—29. lapon (p. k.) szignóval közölt ismertetés: *Az egyetlen világszemlélet*. Írta dr. Fényes Samu. E recenzió kétségtelenül Polányi Károly tollából való. Hiányzik az összeállításból Polányinak a Galilei-körre való emlékezése is: *A Galilei-kör mérlege*. = Korunk, 1929. 416—421. l. Hiányzik a *Forradalom és ideológia* c. terjedelmes recenziója a *Bécsi Magyar Újság* 1921. szept. 18-i számából. S Duczyńska Iónának a *Századok* 1971. I. számában publikált közleményében egyéb Polányi-írássokra is történik néhány, többekévesbő pontos hivatkozás; Bóna Mártának ezeket is föl kellett volna vennie.

Bóna Márta bibliográfiája ennek ellenére jó alap a Polányival való foglalkozáshoz. Mind az életmű megismerése, mind történeti földolgozása terén ugyanis nagy restanciánk van. Mélyen jellemző pl., hogy még Polányi 1900 és 1919 közötti magyarországi tevékenységét is külföldi kutató, Lee Congden dolgozta föl. (*Karl Polanyi in Hungary, 1900—19*. = *Journal of Contemporary History*, Vol. 11. 1976. No. 1. 167—183.)

A bibliográfia címének megválasztása sajnos egyértelműen rossz; a helyes cím vagy *Polányi Károly*, vagy *Karl Polanyi* lett volna. (Attól függően, hogy magyar-nak, vagy csak magyar származásúnak tartjuk a majdnem fél évszázadig külföldön élt Polányit.)

Rossz az 1919 előtti magyarországi publikációk leírásában megadott névalak is: Polányi 1919 előtt hosszú ó-val írta nevét, így jelentek meg írásai is — s regisztrálni is így kellett volna ezeket.

Semmitmondó a bevezetés is; igaz, a bibliográfiákban nem a bevezetés a fontos, hanem a leírt címanyag. Mégis, a sorozat többi köteténél nagyobb gond, érdemibb bevezető kellene.

A Polányi-bibliográfia egy új sorozat első darabja: e kezdeményt, mely személyi bibliográfiák megjelenésével kívánja bemutatni szociológusainkat, az első darab minden hibája-hiánya ellenére üdvözlönnünk kell.

L. A.

Sammler Fürst Gelehrter Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579—1666. Niedersächsische Landesausstellung in Wolfenbüttel. Ausstellungskataloge der Herzog-August-Bibliothek Nr. 227. Braunschweig 1979. 421 [2] l.

A régi könyvekkel foglalkozók számára a wolfenbütteli Herzog-August-Könyvtár fogalom. Gyűjteménye már a XVII—XVIII. században páratlannak tűnt. A világ nyolcadik csodájaként emlegették, sőt még a többi korabeli nagykönyvtárnak is elébe helyezték. Lessing, aki 1770 és 1781 között működött itt könyvtárosként, August herceg gyűjteményét a következőképpen méltatta:

„A wolfenbütteli hercegi könyvtár... alapításától fogva egészen különlegesen magára vonta a tudósok figyelmét. És joggal. A legtöbb könyvtár keletkezik: és csak keveset létesítenek; és talán egyetlen egyet sem létesítettek olyan iparkodással, mint amivel egy olyan hozzáértő fejedelem, amilyen August volt, buzgólkodott közel ötven évig megszakítás nélkül.” (Ausstellungskatalog 382. l).

Ki volt August? Hogyan tudott e fejedelem és tudós olyan könyvtárat létesíteni, amely máig a legszínvonalasabb a német reneszánsz és barokk irodalom tekintetében?

Ezekre és August egyéniségével kapcsolatos egyéb kérdésekre adott választ a Wolfenbüttel legfontosabb műemlékeiben a herceg születésének 400. évfordulója alkalmából megrendezett emlékkiállítás. S a közel félévig nyitvatartó kiállítás nem múlik el nyomtalanul, nemcsak azoknak marad szép emlék, akik vitrinről vitrinre végignézték, hanem a színvonalas, pazar illusztrációkkal ellátott Katalógus segítségével bárki végigtanulmányozhatja.

A kastély muzeális termeiben August életét kísérhette végig a látogató. A braunschweig-lüneburgi hercegek — akiknek 1584-ből származó 273 × 122,5 cm-es (!) nyomtatott, díszes családfáját is kiállították — dannenbergi mellékágában, legkisebb gyermekként született August. Nemigen számíthatott arra, hogy uralkodni fog. Tanulmányait a korabeli német ifjúsághoz hasonlóan Rostockban, Tübingenben és Strassbourgnban végezte. Itáliai és nyugat-európai utazása látókörét szélesítették. 1604 és 1636 között visszavonultan élt Hitzakerben. Ebben a periódusban alapozta meg a majdani Bibliotheca Augustá-t az 1611 és 1625 között összegyűjtött és katalogizált 2100 kötetével.

A politikai szerepléstől távol önálló műveket is jelentetett meg: Gustavus Selenus álnéven 1616-ban adta ki Lipcsében *Das Schach- oder Königsspiel* c. sakk-könyvét; majd 1624-ben Lüneburgban titkosírással kapcsolatos művet bocsátott ki: *Cryptomenytices et cryptographiae libri IX*. Nem hiányoznak oeuvre-jéből az egyházreformáló írárok sem: *Biblischer Auszug*, ...

beeden heyligen Testamenten (Lüneburg 1624). Mindhárom téma később is foglalkoztatta, amit művei újabb bővített, átdolgozott kiadásai jeleznek.

A könyvgyűjtő és tudós munkájának elmélyülése következett be a további három évtizedben is, fejedelemsége idején. A harmincéves háború nyolcadik évében a braunschweig-wolfenbütteli körzetben fejedelemmé lett herceg 1642-ben megkötötte a goszlári békét, és ezzel a lépésével, valamint a Svédország és Brandenburg közötti ügyes taktikázásával békés körülményeket biztosított alattvalóinak. Intézkedéseik közül, amelyekkel újjászervezte a közigazgatást, egyház- és iskolaügyet, bíraskodást stb. — ki kell emelni, hogy 1647-ben elrendelte az alsófokú iskolakötelezettséget.

A konszolidálódott körülmények udvarára is hatottak. Csak úgy „nyüzsögtek” körülötte a költők (a legjelentősebb Justus Georg Schottelius), írók, festők; virágzott udvarában a barokk színház és zene is; jó kapcsolatot tartott fenn könyvei nyomatóival: a lüneburgi Stern-fivérekkel, s támogatása következtében Mattheus Merian *Topographiájának* braunschweig-lüneburgi hercegséggel foglalkozó kötete mindmáig a legegységesebb és legszínvonalasabb.

Könyvgyűjteményének gyarapításán egész könyvügynökhálózattal, pontos könyvtárosi kontrollal és gondosan gazdálkodva munkálkodott. Fő szempontja az univerzalitás volt. Kora teljes tudományosságát kívánta könyvtárában összefogni, s a 130 000 írás, ahány könyvet (a kéziratokat is beleértve) az utókorra hagyott, ma is törekvéseinek sikerét hirdeti.

Legértékesebb szerzeményeit a wolfenbütteli *Herzog-August-Könyvtár muzeális termeiben bemutatott kiállításrész* reprezentálta. A VI. századi Corpus Agrimenorum Romanorum pergamenkézirattól a XVI—XVII. század könyvművészeti remekeiig terjedő bemutatón belül ki kell emelnünk a Könyvtár kilenc Corvinkódexét, amelyek a főhelyen voltak egymás mellett kiállítva. Mind a kilenc — s ezzel a számmal Wolfenbüttel a negyedik a világ könyvtárai közül —, August idején került ajándékozás, ill. vásárlás útján a könyvtárba.

A kiállítás látogatója August könyvtárosi tevékenységéről is képet kaphatott. Hétkötetes, 6166 oldalas kézzel írott katalógusa szakok szerint, jelzetsorrendben tartalmazza a címeket, feltünteti a művek tartalmát, főbb fejezeteit is. Ezekre az „analitikus” címfelvételekre az alfabetikus szerzői index is utal. Sok-sok elbuj-

tatott, nem önállóan, hanem más mű részeként kiadott munkának lehet így a nyomára akadni. A mindvégig egyenletesen, a Herceg kezeírásával vezetett nyilvántartásokon kívül August korlátlanul tágítható jelzetelesi rendszert dolgozott ki. Így a különböző időpontokban beszerzett folytatásos művek egymás mellé kerülése, vagy szerzői ill. tematikai csoportok kialakítása nem jelentett problémát (pl.: az 51. Pol. 9 után a közvetlenül hozzá tartozó mű az 51. 1. Pol. 9. jelzettel kaptak).

Mindez a körülmektől, ésszerű könyvtárgyarapítás- és fenntartás ékesen bizonyítja, mennyire szerette August a könyvtárát. Aláhúzásai, jegyzetei sok könyvben megtalálhatók, sőt szokása volt az általában pergamenbe kötött könyvei gerincére kiírni a kolligátumok beosztását is.

Sokat tett rezidenciájának, Wolfenbüttelnek a kiépítéséért is. A róla elnevezett, általa épített elővárosban, amelyet a kézművesek negyedének szánt, épült fel a favázsa Johanniskirche 1662—1664-ben. Itt kapott helyet a kiállítás harmadik fő része, amely bemutatta, milyen sokoldalú kapcsolat fűzte Augustot kora nagy teológusaihoz, filozófusaihoz, Johann Valentin Andreaehez, az irénikus Georg Calixt-hoz és a pietista Johann Arndt-hoz való érdekes kapcsolatát könyvek, ajánlások, levelek dokumentálják.

A kiállítás negyedik színhelye kitekin-tésként Gotthold Ephraim Lessing udvari könyvtárosnak az egykori háza. Lessing elevenen ápolta a herceg emlékét. Wolfenbüttel két büszkeségének tevékenysége a könyvtár révén szervesen kapcsolódott egymáshoz.

Amiképpen Lessing számára a XVIII. században, úgy él tovább August emléke a jelenben is. A köréje tömörült kutatógárda tradícióápolásának szép bizonyítéka ez a példaszerűen összeválogatott, ízlésesen elrendezett kiállítás, illetve a több mint harminc tudós és közreműködő munkájának köszönhető kiállítási katalógus. Mindkettő túlnutat címén, s sokkal inkább a XVI—XVII. század német késő-reneszánsz, illetve barokk kultúrtörténete értékes és jól sikerült összefoglalásának tekinthető egy tudós könyvgyűjtő fejedelem személyiségének a középpontba állításával. A katalógus így igen hasznos a XVII. századi kultúrával foglalkozók számára: szinte tematikus bibliográfiának is tekinthető. A tudományos igényű összefoglalások, az egyes témákban megjelent korabeli művek (pl. titkosírás, sakk-könyvek stb.) felvonultatása sok összefüggés felismerésére ad lehetőséget. A tudományos színvonal, az

olvasmányos stílus és a szép külalak ugyanakkor példamutató. Milyen jó lenne hazai kiállítások alkalmával itthon is hasonlóval találkozni!

VÁSÁRHELYI JUDIT

Dán, R.: Accumulated Index of Jewish Bibliographical Periodicals. Foreword by ALEXANDER SCHEIBER. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 276 l.

Büchler Adolf-tól egyszer Londonban 1939-ben megkérdeztem, hogyan biztosíthatja be magát egy tudós affelől, hogy témájával addig nem foglalkozott senki s eredményeit nem előzte meg. Azt felelte, hogy erről nagyon nehéz megbizonyosodni a judaisztika terén, oly nagy az irodalom. Ő maga — mielőtt lezárja tanulmányát — átnézi a leghíresebb folyóiratokat, amelyeket illik ismerni: a *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*-ot, a *Revue des Études Juives*-t és a *Jewish Quarterly Review*-t. Ha ezekben nem talál érdemlegeset, publikálja dolgozatát.

Ma már nem kell átnézni a három folyóiratot, mert indexek készültek róluk. Az MGWJ-ről külön kötet (*Gesamregister zur Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1851—1939*. Tübingen 1976); a REJ-ről folytatólagosan, utoljára a CXXVI—CXXXI. kötetéről (*REJ. CXXXV. 1976. Fasc. 4.*); a JQR új sorozatának első húsz évfolyamáról (*Classified Index to Volumes I—XX. 1909 to 1930. Philadelphia, 1932*).

A bibliográfiai folyóiratokkal nagyobb a nehézség. Bennük nem a hosszú tanulmányok dominálnak, hanem zömmel kisebb közlemények, hozzászólások, adalékok, jegyzetek. Ezeknek számontartása szinte lehetetlen.

Ezért végzett minden kutatót hálára kötelező munkát Dán Róbert, amikor a zsidó bibliográfiai folyóiratok összesített mutatóját elkészítette. Nyolc folyóiratról van szó: négy német, egy angol és három héber nyelvűről. Elmaradt három kurrens folyóirat: a *Kiryath Sepher*, amely ma az LIV. évfolyamában van, de negyvenről készült — ha nem is részletes — index (Jerusalem 1967). A *Studies in Bibliography and Booklore* a XII. köteténél tart. Az első tizenegyről jelent meg index (*SBB. XI. 1975/76. 97—103.*). Az *Alei Sefer* viszont csak 1975-ben indult meg.

Az áttekintett volumen: 58 kötet; az időszak 1858—1943; az eredmény: 10 000 tétel. Természetesen két részre különül: latinbetűsre és héberre.

Az index egyesített. Megtalálható benne a közlemény szerzője, cikkének kiemelt témája; a könyv, vagy kézirat, amelyet leír; a scriptor, a nyomdász; a hely, ahol másolták vagy nyomták; az ismertetett könyv szerzője és tárgya; a recensens. Ha a szerző neve betűjegyekkel van ellátva, feloldja; ha anonim, igyekszik megállapítani, kitől való. A folyóiratok szerkesztőinek esetében ez kézenfekvőbb. Keresztutalások gyakoriak, hogy mind könnyebbé tegyék a kutatóknak a folyóiratokban való tájékozódást.

Következésképpen a személyi bibliográfiák gyarapodni fognak. Hogy csak egyet említsek, a zsidó könyvészet atyjáé, M. Steinschneideré, akinek számos cikke bűjik elő a névtelenség homályából.

A magyar tudománytörténetet is gyarapítja a mű. Hadd álljon itt a benne szereplő magyar tudósok névsora, anélkül, hogy a teljességre törekednénk: Bacher Vilmos, Blau Lajos, Bloch Mózes, Blumgrund Naftáli, Brody Henrik (aki évekig Ungvárról szerkesztette a ZfHB-t), Büchler Adolf, Büchler Sándor, Eisler Mátyás, Granzfried Salamon, Goldziher Ignác, Grünhut Lázár, Huber Lipót, Jordán Sándor, Kaufmann Dávid, Kayserling Mayer, Kohn Sámuel, Kohut Sándor, Krauss Sámuel, Löw Immanuel, Löw Lipót, Marmorstein Artur, Neubauer Adolf, Perles József, Perls Armin, Perls Izsák Mózes, Schiller-Szinnessy Salamon, Schreiner Márton, Ziegler Ignác. De megnézendő az Ofen, Pesth, Pösing és Ungarn címszó is.

Több éves ernyedetlen — hazai és külföldi — kutatómunka eredménye e könyv, amely nem hiányozhatik egyetlen könyvtár kézikönyveinek sorából. Senki sem folyamodhatik hozzá gazdagodás és okulás nélkül.

Az Akadémiai Kiadó gondos és szép munkája élvezetté teszi a vele való foglalkozást. Auctori et lectori salutem!

SCHIEBER SÁNDOR

Ivan Škafar: Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Za tisk priredil Vilko NOVAK. Ljubljana 1978. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 103.

Rendkívül nagy jelentőségű bibliográfia megjelenéséről számolhatunk be. A régi terminológiával „Vendvidék”-nek, a mai szlovén nyelvhasználattal Prekmurjének nevezett, 1919-ig Magyarországhoz tartozó, azóta Szlovénia részét alkotó tájegység, a szlovén irodalmi nyelvhez képest tájnyelvként számon tartott nyelven írott

művek teljességre törekvő jegyzékét adta közre ennek a nyelvnek, tájnak két legjobb ismerője, I. Škafar és a magyar szakfolyóiratokban is publikáló V. Novak. Nagy jelentőségű ez a bibliográfia már csak azért is, mert jórészt elfelejtett, magántulajdonban lévő kiadványokról ad hírt, olyan, főleg tankönyveket, egyházi jellegű műveket és kalendáriumokat, a XIX. század végétől kezdve újságokat regisztrál a gyűjtés, amely így, teljességében szemlélve ad képet egy tájnyelvi kultúráról. Ennek a művelődésnek kezdetei kapcsolatok a Kelet-Közép-Európa-szerte megindult megújulási mozgalmakkal, és — bár vallási kontönsben — valamiképpen a felvilágosodással érintkeznek. Előszavakban, sőt szoltárfordításokban és bibliai történetekben is jelentkezik a népművelés, a műveltségterjesztés, az ésszerűbb életvitelre ösztönzés igénye. S mint-hogy ez a vidék egészen 1919-ig Magyarország szerves részeként élt, nemcsak a kiadványok megjelenési helye miatt „hunarikum” valamennyi, hanem tartalmilag is az. Kis János, Révai Miklós, Vörösmarty Mihály található a prekmurjei vidék nyelvére tolmácsolott magyarok között; de magyar egyházi méltóságok is tevékenyen járultak hozzá egy-egy mű megjelentetéséhez.

Századunk elején Melich János kísérelte meg, hogy bibliográfiában rögzítse a prekmurjei kiadványok sorát. Gyűjtése azonban hiányosnak bizonyult, Melich érdemét azonban világosan kell látnunk, megalapozója volt a későbbi kutatásoknak. Ezek viszont azért lehettek eredményesek, mert a bibliográfia gyűjtői maguk is erről a vidékről származtak, és Prekmurje falvaiból igyekeztek összegyűjteni a padláson porosodó vagy az öregek által már alig-alig használt nyomtatványokat. Mindehhez természetesen könyvtári kutatásnak is kellett járulnia. Ljubljana, maribori, muraszombati, Novo Mesto-i, pozsonyi, prágai és budapesti könyvtárakat búvároltak át a gyűjtők. Tekintélyes számmal szerepel az Országos Széchényi Könyvtár. A 334 tételből kereken 100 mellett találjuk az OSZK-jelölést. A gyűjtők Grácban, Halléban, Turócszentmártonban és Szombathelyen is találtak néhány példányt.

A bibliográfiát külön értékessé teszi, hogy nemcsak teljes címlírás lelhető föl az egyes tételekben, hanem magában az adott műben nem szereplő adatok a fordítóról, a mű eredetijéről; a műre vonatkozó irodalom is helyet kap az egyes tételekben, valamint az a tény, hol található a könyv, magántulajdonban-e (s ha igen, kinél?) melyik könyvtárban, a könyvtár-

ban őrzött könyvnek mi a jelzete. Ez a bőséges, alapos tájékoztatás megkönnyíti a kutatók munkáját. Nem a fölösleges hibakeresés okából említjük meg, hogy az OSZK-ban föllelhető könyvek jelzete nincs, mindig feltüntetve. Nem mindig azért, mert a katalógusban nem lelték; olykor az az érzésünk, hogy túlságosan Melich említett bibliográfiájára hagyatkoztak. A kutatást még inkább megkönnyítette volna olyan közlés, miszerint pl. a 6. sz. tételben rögzített *Vöre krsztsánszke krátki návuk . . .* OSZK-beli, Catech. 772d. jelzetű példányai közül az egyik rongált, ugyancsak OSZK-beli, B.hist. 383. sz. jelzetű, a 44. sz. tételszámot viselő *Mála historia bibliszka* egyik példánya. Talán meg lehetett volna említeni, hogy Vörösmarty: Szózatának fordítása nemcsak önálló kiadványban jutott nyomdafestékhez, eredetileg a *Vasárnapi Újság* 1861. 6. számához készült mellékletben jelent meg.

Mindez azonban messze nem csökkenti a bibliográfia jelentőségét. Vilko Novak tudós tájékozottságú előszóval látta el a bibliográfiát, s ennek az előszónak használhatóságát növeli, hogy kivonata német

nyelven is olvasható. A bibliográfia másik előnye a sokféle mutató. A rövidítések és az átnézett bibliográfiák mellett szerzői (írók, fordítók, szerkesztők) és tárgyi (művek címe) mutatók könnyítik meg a tájékozódást, közlik a nyomdák és nyomdászok jegyzékét, a könyvtárakét, ahol a könyveket őrzik (pontosabban szólva: teljes lelőhelyjegyzéket adnak). Függeléknek fogjuk föl azt az összeállítást, amelyet a prekmurjei kéziratos énekeskönyvekről állítottak össze. Ez az összeállítás is részletes címléírással szolgál, azaz a kézirat keletkezési korának, esetleges címének, terjedelmének és méretének megjelölésével, valamint tartalmi analízissel. Így tudjuk meg, hogy prekmurjei dialektusú, és magyar énekek egyként találhatók egyes pesmaricákban.

Osszefoglalva, a hungarika-kutatást ösztönző jelentős vállalkozást üdvözölhetünk Škafar és Novak kiadványában, amelynek jelentősége majd a bibliográfia tárgykörébe vágó és bizonyosan nagyszámú tanulmányban fog gyümölcsözni.

FRIED ISTVÁN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. XI. 26. — Terjedelem: 9,45 (A/5) iv
80.7732 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Bitskey István</i> : Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udavarában	1
<i>Szentimrei Mihály</i> : Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban	15
<i>Sáráné Lukácsy Sarolta</i> : Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége	33

KÖZLEMÉNYEK

<i>Soltész Zoltánné</i> : A 16. századi nyomdász-anonimitás okairól, újabban meghatározott Peypus-nyomtatványok alapján	42
<i>Fekete Csaba</i> : Mikor került a könyvtárba? A provenientia sajátosságai a Debreceni Református Kollégium régi állományának két kötetével kapcsolatban	52
<i>Miskolczi Ambrus</i> : A bécsi Állami Nyomda román könyvkiadási tervei az 1840-es években	56
<i>Hegyí Ferenc</i> : Klohammer János 18—19. századi geometra-hidraula könyvtára	60
<i>Kőhegyi Mihály</i> : A kecskeméti könyvtár és múzeum önállóságának története egy Móra-level tükrében	69
<i>Lengyel András</i> : Adalék a hódmezővásárhelyi birtokos parasztság olvasási gyakorlá- tához (1914—1915)	72

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : 1596. évi bártfai „Neue Zeitung” és más korabeli magyar vonatko- zású tudósítások	76
--	----

FIGYELŐ

<i>Haiman György</i> : Tipográfus találkozó Keszthelyen	90
<i>Tapolcaiiné Sári Szabó Éva</i> : A tatabányai Szinyei Kör	92
<i>Ferenczi László</i> : 25 éves a Studies on Voltaire	93

SZEMLE

<i>Fülöp Géza</i> : A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	96
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974/1975. Bp. 1978. (<i>Tóth András</i>)	97
<i>Bitskey István</i> : Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi Bp. 1979. (<i>Kilián István</i>)	99
<i>Takács Béla</i> : A sárospataki nyomda története. Bp. 1978. (<i>Heltai János</i>)	101
<i>Polányi Károly</i> 1886—1964. Bibliográfia. Szerk. Bóna Márta. Bp. 1979. (<i>L. A.</i>)	103
<i>Sammler, Fürst</i> : Gelehrter Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579— 1666. Braunschweig, 1979. (<i>Vásárhelyi Judit</i>)	103
<i>Dán, R.</i> : Accumulated Index of Jewish Bibliographical Periodicals. Bp. 1979. (<i>Scheiber Sándor</i>)	105
<i>Škafar, Ivan</i> : Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana, 1978. (<i>Fried István</i>)	106

SOMMAIRE

<i>Bitskey, István</i> : Politique littéraire à la cour de Gábor Bethlen et des deux György Rákóczi	1
<i>Szentimrei, Mihály</i> : Une bibliothèque publique de civilisation à Sárospatak à l'âge des réformes	15
<i>Mme Sára-Lukácsy, Sarolta</i> : L'activité de Ferenc Móra en tant que directeur de bibliothèque (1917—1919)	33

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mme Soltész, Zoltán</i> : Sur les causes de l'anonymité des imprimeurs au XVI ^e siècle, à la base des imprimés Peypus récemment définis	42
<i>Fekete, Csaba</i> : Quand est-ce qu'il est entré dans la bibliothèque? — Les particularités de la provenance à propos de deux volumes de l'ancien stock du Collège Réformé de Debrecen	52
<i>Miskolczi, Ambrus</i> : Les projets d'édition de livres roumains de l'Imprimerie d'État de Vienne aux années 1840	56
<i>Hegyí, Ferenc</i> : La bibliothèque de géométrie-hydraulique des XVIII ^e et XIX ^e siècles de János Klohammer	60
<i>Kőhgyesi, Mihály</i> : L'histoire de l'indépendance de la bibliothèque et du musée de Keeskemét reflétés par une lettre de Móra	69
<i>Lengyel, András</i> : Contribution à la pratique de lecteur de la paysannerie propriétaire de Hódmezővásárhely (1914—1915)	72

ANCIENS LIVRES HONGROIS

<i>Borsa, Gedeon</i> : „Neue Zeitung” de Bártfa de l'année 1596 et d'autres chroniques contemporaines ayant un rapport hongrois	76
---	----

CHRONIQUE

<i>Haiman, György</i> : Une réunion de typographes à Keszthely	90
<i>Mme Tapolcai-Sárai Szabó, Éva</i> : Le Cercle Szinyei de Tatabánya	92
<i>Ferenczi, László</i> : Le 25 ^e anniversaire des Studies on Voltaire	93

REVUE

<i>Fülöp, Géza</i> : A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban (Le public lecteur hongrois à l'époque des Lumières et à l'âge des réformes.) Bp. 1978. (<i>Hopp, Lajos</i>)	96
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974/1975. (Les Annales de la Bibliothèque Nationale Széchényi 1974/1975.) Bp. 1978. (<i>Tóth, András</i>)	97
<i>Bitskey, István</i> : Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. (Érudition humaniste et conception du monde baroque. Les sermons de Péter Pázmány.) Bp. 1979. (<i>Kilián, István</i>)	99
<i>Takács, Béla</i> : A sárospataki nyomda története. (L'histoire de l'imprimerie de Sárospatak.) Bp. 1978. (<i>Heltai, János</i>)	101
<i>Polányi, Károly</i> 1886—1964. Une bibliographie. Rédigée par Márta Bóna. Bp. 1979. (<i>L. A.</i>)	103
<i>Sammler, Fürst</i> : Gelehrter Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579—1666. Braunschweig, 1979. (<i>Vásárhelyi, Judit</i>)	103
<i>Dán, R.</i> : Accumulated Index of Jewish Bibliographical Periodicals. Bp. 1979. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	105
<i>Škafar, Ivan</i> : Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana, 1978. (<i>Fried, István</i>)	106